

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1947

АРХЕОЛОГІЯ

ACADEMIE DES SCIENCES DE LA RSS D'UKRAINE
L'INSTITUT D'ARCHEOLOGIE

ARCHEOLOGIE

I

EDITION DE L'ACADEMIE DES SCIENCES DE LA RSS, D'UKRAINE
KYJIV - 1947

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

I

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1947

Редакційна колегія
Дійсний член АН УРСР П. Фіменко
(відповідальний редактор)
Член-кореспондент АН УРСР Л. Славін
М. Рудинський.

Sous la direction de P. Jefimenko,
Membre de l'Académie
Redacteurs: P. Jefimenko, Membre de l'Académie
L. Slavin, Membre Correspondant de l'Académie
M. Rudyns'kyj.

Археология
(на украинском языке)

Коректор В. І. Кривоший.

Техред Н. Й. Муснік.

БФ 00325. Замовл. № 199. Тираж 1500 + 115 прим. Формат паперу 84 x 112. Друк.
14,5 арк. Облік. видавничих аркушів 11,3. Знаків в друк. аркуш. 32.000. Здано до
виробництва 15/V - 1946. Підписано до друку 14/I - 1947. Ціна книги 25 крб.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів вул. В. Стефаника, 11.

Цим томом „Археології“ Інститут археології Академії наук УРСР відновлює видання своїх праць, які були перервані через віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз.

За короткий час, що минув після перемоги над гітлерівською Німеччиною й імперіалістичною Японією, трудящі Радянської Країни розгорнули величезну роботу над відбудовою й далльшим розвитком нашої промисловості, сільського господарства, культурних установ. В областях, що були тимчасово окуповані гітлерівськими військами, в тому числі й в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, один за одним стають до ладу відбудовані після фашистського хазяйнування тут фабрики, заводи, шахти, домни, електростанції, лікарні, школи, вузи й наукові заклади.

Разом з усіма трудящими нашої країни радянські вчені з величезним захопленням взялись до відбудови й далльшого розгортання наукових закладів і дослідницьких праць. Радянські вчені натхнені тим високим довір'ям і увагою, які виявляють до них більшовицька партія, Радянський Уряд, наш любий вождь товариш Сталін. „Я не сумніваюся, — сказав товариш Сталін у своїй промові перед виборцями 9 лютого 1946 р., — що коли подамо належну допомогу нашим вченим, вони зуміють не тільки догнати, але й перевершити в найближчий час досягнення науки за межами нашої країни“. Радянські вчені зроблять все, що в їх силах, для того, щоб виконати цю вказівку товариша Сталіна.

Перед усією радянською історичною наукою й зокрема перед археологією стоять відповідальні завдання. Озброєні марксистсько-ленінською методологією історичного дослідження, археологи Української РСР ставлять своїм завданням розвивати археологічні дослідження на Україні, внести свій вклад у вивчення стародавніх періодів історії людства, особливо стародавнього населення території нашої Батьківщини.

Археологи Української РСР дуже добре усвідомлюють, що вони можуть і повинні багато чого зробити в напрямку польового й дослідницького вивчення стародавньої історії й культури східних слов'ян, проблеми походження східних слов'ян і їх державності, проблеми спадковості між культурою східних слов'ян і культурою скіфів і сарматів, а через них з культурою і стародавнішого землеробського населення нашої території.

Разом з тим нам треба повсякчас мати на увазі завдання викриття буржуазних, націоналістичних і всяких інших перекручень у галузі історичної науки, зокрема — в галузі археології.

Археологи УРСР розуміють, що для того, щоб виконати ці завдання, треба, щоб польові експедиційні роботи над добуванням і дослідженням речових пам'яток минулого, що дедалі поширюються, були підпорядковані зазначеним вище найактуальнішим проблемам історії нашої старовини, передбаченим у п'ятирічному плані відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.

Археологи Української РСР, як і всі трудящі й уся інтелігенція Радянського Союзу, працюватимуть, не покладаючи рук, і виправдають сподіванки нашої Батьківщини, висловлені в першотравневому наказі товарища Сталіна в 1946 р.: „Можна сподіватися, що радянські люди на чолі з комуністичною партією, не пошкодують сил і праці, для того, щоб не тільки виконати, але й перевиконати нову п'ятирічку“.

М. РУДИНСЬКИЙ

(Київ)

ПУШКАРІВСЬКИЙ ПАЛЕОЛІТИЧНИЙ ПОСТІЙ І ЙОГО МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАЛЕОЛІТІ

Відкриття Пушкарівського палеолітичного постюю і перші розкопи в Пушкарях належать до числа значніших досягнень української палеолітології 30-х років. Вони стали за вихідний пункт для широких палеолітичних розшуків, що розгорнулися в середньому Подесненні за останнє десятиріччя і дали такі численні й такі плідні наслідки.

Хоч досліди в Пушкарях провадилися протягом багатьох років, і Пушкарівський палеолітичний постій вже добре відомий в спеціальній літературі, історія його відкриття і результати перших розкопин у Пушкарях і досі не показані.

Виявлення пушкарівських палеолітичних решток продиктоване Мізинською проблемою. Плануючи дослідження на Чернігівщині в 1932 р. і протягом другої п'ятирічки, я ставив за першочергове завдання організацію широких розвідкових робіт на середньому Подесненні. Для мене було більш ніж очевидно, що „мізинське питання“ якоюсь мірою наблизиться до розв'язання лише тоді, коли в близькому до нього сусідстві буде знайдено нові палеолітичні стоянки з відповідними культурно-історичними виявами. Наполегливе й планомірне розшукування цих сусідів і цих паралелей до Мізина має не менше значення, ніж систематичне розкопування Мізинського селища, що відновилося в 1930 р. і знову увірвалося в 1932 р.

Організована в 1932 р. з ініціативи Кабінету антропології ім. Ф. Вовка АН УРСР мізинська палеолітична експедиція Академії Наук, закінчивши розкопини в Мізині (Понорницький район), перенесла свої дослідження далі на північ, в межі району Новгород-Сіверського. Після екскурсу в Дігтярівку для перевірки давнього повідомлення Д. Я. Самоквасова про палеолітичні рештки, що лишалося неперевіреном з 1870 р., експедиція накреслила обслідування узбережжя Десни між с. Пушкарями, околиці якого не були оглянуті в моїх екскурсіях по північній Чернігівщині в 1925—1927 рр., і Лісконогами-Мамекиним на р. Смячці з її багатючими епіпалеолітичними й неолітичними стоянками. Намічений план виправдав себе повністю і з наслідками, що вивершили всякі сподівання. З першими ж кроками у південному напрямі від с. Пушкарів на ур. Погон 23 вересня 1932 р. я натрапив на винятково рясні палеолітичні рештки,

спершу в північній частині урочища (п. 1), а згодом і далі по його краях в ряді пунктів¹.

Ур. Погон, принаймні в центральній своїй частині, є одним з найвищих пунктів узбережжя від північної околиці Пушкарів до Мамекина і являє чітко відокремлену глибокими ярами ділянку правого берега р. Десни. На півночі ділянки, в напрямі з заходу на схід, проходить ряд ярів, що впадають в долину ріки (Шолободів рів, Крейдян, Кудин рів), на заході — яри системи Харківського рову, на півдні — Масолов рів, широка балка, долина похованого під пізнішими наносами мертвого потоку, що впадає в Десну.

З першим поглядом на площину Погону мимоволі з'являється думка, що це тераса. Але навколишня рівнина, яка без підвищень стелеться до обриву на південний захід, захід і захід північний, не відповідає звичним уявленням про терасу. Однак, це і не плато в прийнятому розумінні цього терміну: незайманий простір поза межами діяльності ріки. Це рівнина, в утворенні якої водна стихія повинна була брати якусь участь.

Масив Погону складається в основному з морени, відкладеної на крейдяному підложжі і вкритої перевідкладеними продуктами моренного походження у вигляді більш-менш компактного густожовтуватого суглинку з лінзами інших матеріалів. Правдивий лес виступає лише на периферії Погону власне, по схилах ярів з системи Масолова рову, і найвиразніше в так званому Погонському яру, коло Анікеєвого поля (південно-західна частина Погону), але й там він перекритий згадуваним суглинком моренного походження. Взагалі, треба сказати, що в околицях Пушкарів ми перебуваємо в оточенні морени (ріської) в різноманітних її виявах і серед крейдяних відслонень.

Погон в його сучасних обрисах, а надто південний його край, сформований в основному до появи на ньому палеолітичних мисливців. Не кажучи про схили берега до долини ріки і убіч стародавнього Масолова рову, вказівки на давні обриси сучасного Погону ми знаходимо і в менших ярах західної його частини, які, на перший погляд, видаються утворами недавнього часу, а насправді прорисовують давні контури його поверхні. Перед початком розкопів 1933 р. я провів додаткове обслідування ярів з системи Масолова рову і мав кілька цікавих даних: Найцікавішою серед них видається знахідка в західній частині Погону в яру Погонському, який впадає в Масолов рів, обмежуючи з заходу ур. Анікеєво поле. В обсіпцях східного схилу цього яру (в північній дільниці його), я підняв численні рештки копальної фауни, переважно, кісток мамута, кілька кремінних об'єктів і фрагмент мамутового (?) ребра з зашліфованим кінцем. На поверхні крейдяного відслонення чітко вирисувалися контури двох мамутових іклів, остаточно зруйнованих, отже, незрушених з місця. Зачистка, яку було зроблено тут за моїм керівництвом, крім виразного

¹ Я дуже радий, що це відкриття було зроблено з допомогою методу, так широко застосовуваного в дослідженнях моїх і тих закладів і окремих осіб, що працюють за моїми вказівками, — методу широкого попереднього обслідування поверхні й уважного вибирування так званого підйомного матеріалу. За цей метод мені не раз робилося закиди. Тим часом серед наслідків застосування його, крім численних добутків із пізніших стадій у розвитку суспільства на території УРСР, стоїть відкриття нової для Союзу епіпалеолітичної стадії Смячка XIV і виявлення західноподільської палеолітичної провінції.

фауністичного комплексу (*Eleph. prim.*, *Rhinoc. tichorh.*, *Equus equus*, *Canis lupus*) в супроводі кількох кременних об'єктів, показала, що палеолітичні рештки лежать тут майже безпосередньо на поверхні крейдового масиву, який підноситься до сходу в напрямі Погону. Скупчення культурних решток на Анікеевому полі над Погонським ровом і далі на південний схід коло так званих Сосонницьких ровків, які впадають у Масолов рив, незаперечно доводять, що западина Погонського рову існувала вже в часи перебування на Погоні первісних мисливців і становила, правдоподібно, західну межу того просторого стійбища чи кількох стійбищ, які вони тут мали. Далі на захід од Погонського рову культурних решток в 1932—1933 рр. не виявлено.

Отож, ур. Погон — це виразно окреслений високий півострів-мис правого берега Десни між Шолободовим ровом (на північ і північний захід), долиною річки (на схід), Масоловим ровом (південь) і ровом Погонським (південний захід), орієнтований на схід і південь і сполучений з основним масивом узбережжя вузьким порівняно перешийком.

На цьому півострові, площею в 1 км², майже скрізь трапляються поодинокі палеолітичні знахідки і скупчення культурних залишків одного типу й одного, правдоподібно, часу, які красномовно свідчать, що в цілому Погон був місцем перебування чи відвідування великого колективу первісних мисливців. В 1932—1933 рр. я відзначив на ньому 6 пунктів, де культурні залишки виступають на його поверхні особливо виразно: 1) біля колгоспних сараїв, на ділянці Погону, одведеної для саду, де виконані перші розкопани; 2) за 200 м на північний захід од п. 1 до західної околиці села; 3) приблизно на такій же відстані від п. 1 на південний схід, на найвищому пункті Погону; 4) біля Сосонницьких ровків в південно-південно-західній ділянці урочища; 5) на Анікеевому полі понад Погонським ровом; 6) по схилу між Крейдяним і Кудиним ровом у північно-східній частині Погону².

Мені здається, що вже ці загальні відомості про Пушкарівський постій дають певне уявлення про його значення для нашої палеолітології. Глибше ознайомлення з ним переконує, що в Пушкарях ми маємо палеолітичну пам'ятку незрівняної наукової ваги.

В звіттовленнях до Академії наук про наслідки розкопани у Пушкарях в 1932 та 1933 рр. я зазначав, що відкриття Пушкарівського палеолітичного постю, насамперед, має значення для вивчення історії первісного суспільства в межах Центральної чорноземної області РРФСР і Білорусі, являючи блискучу паралель до Костьонківсько-Боршевської групи стоянок і Гагаріна, з одного боку, та до Бердижської стоянки, з другого. Ще більшого значення набирає воно для вивчення палеоліту українських лесових просторів. Пушкарівський палеолітичний постій піднімає значнішу частину цих просторів з їх палеолітичними рештками. Крім того, значення цього відкриття поширюється і в протилежному напрямі — на Білорусь і Воронежські стоянки. На мою думку, в Пушкарях (принаймні в п. 1) ми знаходимо ту культурно-історичну ланку в розвитку кінцевого

² Продовжувачі моїх досліджень у Пушкарях (що, до слова сказати, не спробували пов'язатися зо мною і з тим планом розкопани на Погоні, який я собі накреслював) відкрили їх, здається, значно більше. На жаль, більш-менш солідної публікації, яка підбивала б підсумки дальших досліджень у Пушкарях в другій половині 30-х років, досі не з'явилася.

оріньяку східноєвропейської рівнини з його провідною формою *pointe à sape atypique* і двобічною обробкою кремінного знаряддя, що її до цього часу бракувало. Нарешті, є ще третій напрям і третя група палеолітичних пам'яток, з якими Пушкарі перекликаються. Пушкарівський палеолітичний постій цікава з усякого погляду паралель до синхронічних чи трохи давніших стоянок західного Поділля, де у виробництві з кременю ми констатували безсумнівні вказівки на зв'язок з виробництвом попередніх часів і де сподіваємося відшукати глибші хронологічно вияви розвиненого оріньяку.

Відсилаючи читача до моєї статті про розкопани 1932—1933 рр. в черговому випуску „Советской Археологии“³, наводжу головніші моменти тих розкопани та їх основні результати.

Перші розкопани на Погоні проведено 24—27 вересня 1932 р. Розвідковий розкоп у 3×4 м, закладений на місці найпотужнішого скупчення культурних залишків, що виявлялися в стінках ямок, покопаних під дерева. Культурний шар виявляє себе вже в гумусі, на глибині 15—25 см од поверхні поля і далі простежується суцільною смугою в 20—25 см завтовшки, залягаючи в шарі темнобрунатного зернистого суглинку. В розкопі виявлено частину великого вогнища, орієнтованого з північного заходу на південний схід, виповненого чорним міцним шаром перепалу з украленими в нього дрібними уламками кісток, вуглинками і масою кремінних об'єктів. Щоб мати уявлення про багатство культурного шару, досить сказати, що на ділянці в 12 м² було видобуто 16958 кремінних об'єктів.

Розкопани 1933 р. мали висвітлити незвичайні умови залягання культурного шару майже на поверхні поля. Найближчі паралелі цим умовам ми знаходимо в Дігтярівці і на Смячці (п. XIV), а, крім того, лише на західному Поділлі. Лесові простори центральної і південної України таких умов подати не можуть. От чому в дослідях 1933 р. я акцентував саме цю сторону питання. Мене цікавила не так знайдена в Пушкарях культура (вона повністю виявила себе уже в пробному розкопі попереднього року), як ті геологічні умови, в яких вона відклалася. Геологічному вивченню Пушкарів було приділено стільки ж уваги і часу, як і археологічним розкопинам. Мій асистент — палеонтолог І. Підоплічка зробив усе, що було в його силах, для з'ясування картини геологічної будови Погону і його місця на перегоні Гремяч (р. Судость) — Лісконоги (р. Смячка). Крім згаданої зачистки в Погонському яру, під моїм керівництвом методом археологічного дослідження проведено зачистку в одному з ярів по схилу берега до долини Десни (біля топографічної вишки), де І. Підоплічка виявив так звану „скісну хвилеприбійну верстуватість пісків“ над моренною поверхнею. Зачистка показала східчастість моренного схилу, розмитого пра-Десною. Нам не вдалося продовжити виявлений профіль вище і далі на захід, але й на підставі цієї зачистки ми впевнюємося, що стихія пра-Десни підступала до Погону щонайменше на 30 м вище від сучасного рівня ріки.

Найцікавіші, з погляду вивчення поверхні давнього Погону, спостереження дали розкопани на п. 1.

³ М. Рудинский. Пушкарі (Материалы к истории изучения палеолитических стоянок у с. Пушкарі Новгород-Северского района на Черниговщине). Советская Археология, IX, М — Л. 1946.

Поставивши за мету якнайширше охопити розкопами виявлене в 1932 р. вогнище, ми в 1933 р. на п. 1 заклали великий розкоп мірою 12 м × 12 м, орієнтований по сторонах світу. Крім основного розкопу, що ставив своїм завданням з'ясувати загальний характер культурного шару й розташування культурних залишків навколо вогнища, ми зондували прилеглу до розкопу поверхню поля численними метровими шурфами і додатковим контрольним шурфом в 1 м × 3 м (закладеним, як продовження квадратів XII ряду основного розкопу, на віддалі 20 м од північної його межі).

В розкопинах було застосовано спеціальне обладнання для документації виявлених фактів (вишка для ортогонального знімання кесонованої ділянки, рама з дециметровими поділками для скорішого накреслювання надто рясних культурних залишків тощо). Процеси розкопів фіксовано в численних фотографіях і рисунках. Літичний матеріал (загальною кількістю 58350 об'єктів) попередньо опрацьований і етикетований на місці. Відібрані матеріали (14180 об'єктів) привезено до Академії наук, архів (44170 об'єктів) залишено в Новгород-Сіверському музеї. З остеологічного матеріалу, що дуже погано зберігся, взято лише об'єкти, що даються до визначення. З інших матеріалів до Києва привезено значну кількість знайденого в культурному шарі каміння (90 об'єктів), вугілля і зразки барвних речовин.

Найцікавішим спостереженням, яке подав нам наш контрольний шурф, було виявлення в верхньому відділі підгрунтя густої мережі полігональних тріщин, що з цілковитою виразністю вирисовуються на глибині 0,45 м від сучасної поверхні поля і зникають на глибині 0,65—0,85 м, прокреслюючи горизонт з культурними залишками. Пізніше їх добре простежено і в основному розкопі. Вони досить переконливо говорять про те, що географічні умови Погону в епоху появи на ньому первісних мисливців близько нагадували тундру.

Не виключена можливість, що певна кількість кремінних об'єктів, виявлених під компактним культурним шаром, попала туди саме через ці тріщини. Знахідки в шурфах свідчать про суцільність культурного шару, бо в ансамблях знахідок з різної глибини будьяких індустріальних чи побутових одмін не виявляється.

Розкрите в розкопі скупчення культурних решток являє новий для українських палеолітичних знаходкиш документ. З одного боку, вражають розміри центрального вогнища і насиченість його культурними залишками, які не мають паралелей по інших українських стоянках. З другого боку, не менш своєрідне саме розташування культурних решток на розчищеній поверхні і, що особливо слід підкреслити, їх склад.

Найрясніше скупчення культурних залишків на глибині до 0,25 м виявлено в північній, західній і південній частинах експорованої ділянки по периферії вогнища, виявленого ще в розкопинах 1932 р. Поверхня з культурними рештками в межах розкопу має невеликий схил на південь. Розташування культурних залишків на глибині 0,35—0,40 м дає трохи відмінну картину: вони меншають у числі в північно-західній частині розкритої площі і рясніють, головним чином, на заході і півдні її.

Велике вогнище, виявлене майже в центрі розкопаної площі, що вирисовується в формі овала, витягнутого з північного заходу на південний схід, було розкладене на трохи заглибленій поверхні поля. Центр або,

краще мовити, вихідна точка цього вогнища міститься в південній частині і являє округлу заглибину (до 0,15 м максимум) діаметром в 0,60 м з добре вирівненим дном. Звідси, очевидно, вогнище посувалося в північно-західному напрямі, розширюючися в своїх контурах. Це показує вищезгадане розташування культурних решток на глибині 0,25 м і на глибині 0,40 м.

Фауністичні рештки трапилися лише за межами вогнища. Найбільше число кісток, насамперед, мамутових зубів, виявлено по його південно-західному боці. В межах самого вогнища їх не знайдено. Ніяких слідів діяння вогню на них не видно. Отож, якщо здогад про те, що розкладене вогнище могло бути підтримуване „кістковим паливом“, є вірний, треба припустити, що кістковий матеріал для палива попереду розтרוшувався і що на це паливо йшли не всі кістки. Тільки так можна пояснити відсутність великих кісток у складі культурних решток вогнища і, навпаки, наявність їх поза його межами.

Слід відзначити, що серед маси кременіних знахідок остеологічні рештки подібуються дуже зрідка і вони дуже погано збереглися. Навіть такий міцний матеріал, як емаль мамутового зуба, зберігся надто погано, і його не дається виїняти цілим. Не зважаючи на поганий стан кісток, деякі з них піддаються діагнозові до виїмання з землі. Крім мамутових решток, які складають основне остеологічне тло, відзначено кістки і зуби носорога і пєсця.

Будь-яких вказівок на „вогнище“ в точному розумінні цього слова, як осередку домівки, дістати не пощастило. Навпаки, загальне враження таке, що в даному скупченні культурних залишків ми маємо рештки звичайного великого багаття, розкладеного на розчищеному, отже трохи заглибленому місці, можливо, вогкому і грузькому, на якому, розкладаючи вогонь, навмисне зробили невелику заглибину. В розкопі так само не трапилося вказівок на якісь заслони од вітру чи інші споруди навколо багаття.

На відстані 3,5—4,0 м на південний схід від решток вогнища (біля східної стінки розкопу в кв. XII—8) виявлено сліди другого вогнища (?) зовсім іншого вигляду. У протилежність першому, що являло агломерат кальцинованого матеріалу з малою кількістю кісткових решток і масою кременю, з ледве позначеними невеликим заглибленням поверхні контурами, друге „вогнище“ вирізняється серед інших знахідок чіткою формою і складом виявлених у ньому культурних решток. В глибокій ямці з округлим дном, діаметром близько 0,80 м, виявлено скупчення деревного вугілля, уламків мамутових кісток і кременіних об'єктів; над ними, на рівні залягання культурного шару, — грудочки крейди і червоної фарби. Яму щільно укривали великі кістки мамута. Серед знахідок треба назвати кістяну проколку з тibia дрібного хижака, чи не єдине кістяне знаряддя серед виробів, здобутих розкопами 1932—1933 рр. Інших речей, що їх можна було б пов'язати з цими чіткими слідами якогось цілком свідомого акту, не встановлено.

Такий вигляд має загальна картина виявлених в розкопі культурних решток ⁴.

⁴ Треба сказати ще про одну знахідку, виявлену наприкінці розкопів, яка, проте, не має зв'язку з вивчуваною пам'яткою. В середніх квадратах північної ділянки розкопу, перерізаючи рештки великого багаття і порушуючи його обриси, позначилися

Значення пам'ятки, як такої. Пушкарівський палеолітичний постій являє найбільше і найпросторіше з усіх відомих до цього часу палеолітичних знаходищ УРСР та прилеглих до неї Білорусі і РРФСР. Констатовані на ньому залишки кількох стійбищ палеолітичних мисливців дають усі підстави сподіватися на можливість протестити по них певні етапи в розвитку тої людності, яка певне, не раз отаборювалася на Пушкарівському Погоні. Велика кількість цих пунктів дозволяє гадати, що на Пушкарівському Погоні нам пощастить виявити і різні форми побутових проявів його палеолітичних одвідувачів.

Значення пам'ятки, як певного культурного вияву. Передусім треба підкреслити, що Пушкарівський палеолітичний постій подає надзвичайно виразний і суцільний з погляду виявленої на ньому культури комплекс, який виключає будь-які вагання щодо приналежності його до певного культурно-історичного горизонту. Він належить верхньому розділові оріньяку, у виробництві якого, проте, немає ще незаперечних рис дальшого індустріального етапу. Найхарактернішою ознакою його є ясно виявлена обробка лише однієї, верхньої, фази зняряддя, виробленого з добре фасонованих заготовок у вигляді вміло і впевнено відколотих скалок.

Хоч в інвентарі стоянок кінцевого оріньяку раз у раз спостерігаються певні локальні відміни, на всяку увагу заслуговує відсутність у пушкарівських знахідках тих типових і бездоганно окреслених *pointes à cran atriéques*, що становлять провідну форму в близьких з історичного погляду до Пушкарів стоянках ЦЧО РРФСР та Білорусі і Центральної Європи. Нечисленні примірники зняряддя цього типу, морфологічно пов'язаного з дуже повно показаною в інвентарі Пушкарів *lame à dos rabattu*, являють власне, один з її варіантів і належать до числа перших, ще неповні доконаних і, може, ще не до кінця усвідомлених виробів. (Табл. I, 23, 24). Цей факт, що, кінець-кінцем, спокушає розглядати Пушкарівську стоянку, як найстарішу на східноєвропейській рівнині індустріальну фазу пізнього оріньяку, знаходить підтвердження і в цілому ансамблі кремінного зняряддя, в якому виразно показані такі типові вироби, як *grattoirs-museaux*, *grattoirs à bout carré*, *lames appointées à terminaison ogivale*, *lames appointées à bout dejeté*. Відсутні в інвентарях Костьонок-Боршева, Гагаріна і Бердижа (табл. I—III).

Це заслуговує на всяке підкреслення. Згаданий щойно ансамбль виробів, який слід доповнити ще однією формою, показаною в матеріалах з моїх розкопів 1932 р. серією прекрасно оформлених зняряддів, а саме так званих *pointes à face plane* французьких археологів, констатовано на сході Європи уперше. До розкопів у Пушкарях в інвентарі наших пізньо-оріньякських стоянок ми не знаходили комплексів, що так близько нагадували б інвентар західноєвропейських знаходищ, і найближчі паралелі до стоянок руської рівнини мали в лесових стоянках центральної Європи. Пушкарі, являючи першу на сході Європи паралель до класичних пізньо-

контури глибокої ями субовальної форми, вивпненої перепалом чорного кольору з укрпленим в нього вугіллям. В ній, на глибині 0,91 м, виявлено чоловничий кістяк, покладений у дуже зібганому стані на правому боці, головою на південний схід. За головою скелету стояло орнаментоване глиняне горщатко. Права рука зігнута в лікті і притягнута до лица; проти зігнутої в лікті і трохи витягнутої лівої руки лежав овечий астрагал.

оріньякських стоянок європейського Заходу, дають підстави для рішучого перегляду тих старих висловлювань про відмінність верхньопалеолітичних виявів на сході Європи, що внесли таку плутанину у справу їх визначення.

Значення пам'ятки, як певного побутового вияву. Дотеперішні досліді на Пушкарівському Погоні не дають ще повної картини життя й побуту його палеолітичних одвідувачів. Не зважаючи на рясноту культурних решток, ми не маємо ще доказів існування на Погоні сталого палеолітичного поселення.

Природні умови місцевості — одкрита звідусіль рівнина, в безпосередній близькості до майже безкрайньої стихії вод пра-Десни, не давали тих вигод, яких шукає людина для довгочасного, осілого життя. Але Пушкарівський Погон давав інші вигоди. Являючи частину високого берега пра-Десни, оточений з усіх боків ярами і сполучений з широкою рівниною, яка простягалася далеко на захід, лише вузьким, порівняно, перешийком, він утворював найзручніше місце для „загону“ великого звіра об'єднаними силами мисливців, кутком, з якого звірові нікуди було податись. Думку про тимчасові перебування палеолітиків на Погоні підтримує й обмеженість виявлених розкопами видів фауністичного оточення, в якому — на загальному тлі мамутових решток — інші представники тодішньої фауни, зокрема хутрового звіра, показані лише окремими одиницями.

У цьому питанні можна висунути два здогади: або фауністичне оточення, в силу певних умов, було обмежене малим числом видів, або інші представники цього оточення не цікавили пушкарівських палеолітичних мисливців, і вся їх увага була зосереджена на мамуті. Але пушкарівські „мамутоїди“, що добре знали найкращі способи полювання на мамутів, не могли обмежитися цим видом здобичі. В силу якихось причин хутровий звір їх на Погоні не цікавив.

За тимчасовість стоянки на Пушкарівському Погоні в п. 1 говорять і знайдені там культурні рештки, що найвиразніше виявляють лише одну сторону життя його палеолітичних одвідувачів, один його вияв, а саме споживання й використання багатой здобичі на місці щасливого полювання.

Зрештою, Пушкарівський Погон устає перед нами, як місце часових стійбищ великого гурту спеціалізованих мисливців, що розташовувалися на ньому в найсприятливіший сезон полювання мамутів, який наставав літом, коли тундра ставала вільна від снігу, і звір виходив із затишніших місць на простори придеснянських рівнин.

Пушкарі і Мізин. Яюсь мимоволі, вивчаючи палеолітичні залишки на Пушкарівському Погоні, ми раз-у-раз спинаємося думкою на другій дуже визначній пам'ятці українського палеоліту — Мізинському палеолітичному селищі, що являє таку різючу протилежність Пушкарівській стоянці. Хоч в Пушкарях і в Мізині ми маємо вияви одної виробничої форми — розвиненого мисливства, вони встають перед нами, як цілком відмінні побутові явища.

Пушкарівські палеолітичні рештки виявлено на просторій площині Погону, одкритій для всіх вітрів, мізинські — по схилу балки, обернутому на південь і схід, під захистом узгір'я, яке прикривало стоянку з північного заходу. Сучасна палеолітичному Погону фауна показана в знахідках лише

кількома видами, в той час як у Мізині нас вражає насамперед дивовижна повнота фауни, цілковите, так би мовити, використання її мисливською громадою. З погляду індустріального, загальний тон Мізину дають кістяні вироби. Не зважаючи на все багатство зібраного в Мізині кремінного знаряддя, Мізин, насамперед, „кістяний“. Приглядаючися до складу мізинського кремінного утиляжу пильніше, ми пересвідчуємося, що він нерозривно пов'язаний з обробкою кістки і виготовленням кістяних виробів. Незчисленні різці усталеної форми і доконаної техніки, значна кількість скребачок на скалках з угнутих робочим кінцем (*grattoirs concaves*), характерні для Мізина дубльовані проколки (*perçoirs doubles*) з двома вістрями на кінці скалки, поділеними ретушшю, що знову ж утворює з цього кінця весь час потрібну майстрові угнуту скребачку, витончені свердельця (*percerettes*), призначені для прокручування дірочок найменшого діаметру і, нарешті, нуклеювате знаряддя з функціями гембля (*rabot*) — все це приладдя майстра по обробці кістки, інструментарій різьбляра, насамперед, і гравера. Поза скалками з кінцевою ретушшю та скребачками і за винятком одного-двох знаряддів з моїх розкопів, які можна залічити до категорії вістрів до стилетів (*lames appointées*), в літичному інвентарі Мізина ми не знаходимо знаряддя, яке можна було б з певністю віднести до мисливської справи. Тільки нечисленні і мініатюрні здебільшого *lamelles à dos rabattu* з бездоганно вирівняним ретушшю краєм становлять частини мисливського приладу, зробленого з іншого матеріалу (дерева чи кістки).

Мисливське знаряддя представлено в Мізині кістяними виробами: великими вістрями-стилетами з рівчачками по краях (в яких дехто вбачає так звані *Blutrinnen*) і проколювачами різних форм і величини, що могли правити за вістря колючого приладдя⁵.

Як можна міркувати з знайденого в Пушкарях знаряддя праці, у цьому постої кремінні вироби були самоціллю, і виробництво їх, диктоване потребами мисливства, не передбачало виготовлення кістяних виробів. В інвентарі „кремінних“ Пушкарів різці складають лише незначну частину зібраного знаряддя. Головну масу знаряддя становлять різноманітні вістря — клинки стилетів чи проколювачів (*lames appointées, pointes à terminaison ogivale*), а надто скалки із стесаним краєм (*lames à dos*) та скалки з відтятими кінцями (*lames tronquées*), що, вправлені в певних комбінаціях в пази дерев'яних, правдоподібно, держаків, утворювали леза довгих ножів угнутої, рівної чи й вигнутої форми. Численні скалки з кінцевою ретушшю подають зразки вирівняних кінців (*lames à retouche terminale rectiligne, grattoirs à bout carré*). Знаряддя з увігнутих робочим кінцем чи краєм трапляється рідко, як виняток. Так само вигнутою чи прямою лінією обрисовані й леза численних гемблів (*rabots*) і вміло зроблених долот (*herminettes*). Зрештою, кремінний утиляж пушкарівської стоянки сходить до кількох категорій специфічно мисливського знаряддя: 1) колючого знаряддя, розрахованого на подолання неподатливого матеріалу (шкура), 2) різального інструменту — довгих ножів, уживаних, правдоподібно, при білуванні туш, і звичайних малих ножів для

⁵ Пор. мою публікацію: Мізин. Визначніші серії кістяних виробів мізинської палеолітичної стоянки в освітленні Ф. К. Вовка. К. 1931, табл. XXVII—XXVIII, XXX і пояснення до них с. 49—52.

крайня й одрізування м'яса та 3) скребущого знаряддя: скалок з рівним робочим кінцем, уживаних на обскребання широких більш-менш рівних площин (мамутові кістки?), і масивного приладдя для обстругування твердого й неподатливого матеріалу (мабуть, дерева).

І ще одно зіставлення. З одного боку — високо розвинене і широко впроваджене в життя мистецтво Мізіна і, з другого, цілковита відсутність будь-яких указівок на мистецькі вироби у Пушкарях. Немає сумніву, що мистецькі витвори, а надто такі трудомісткі, як різьбярські вироби з мамутового ікла, й морочлива ритована орнаментика на мізинських бра-слетах і „пташках“, є результат копіткої праці протягом довгих годин і довгих днів вимушеного дозвілля в давно обжитій і добре устаткованій домівці.

Не забуваймо, що в обжитому палеолітичному Мізині виявлено два культурні шари. В розкопках 1909—1912 рр. матеріали з цих двох по-верхів не поділялися. Вперше це зроблено лише в дослідках 1916 р. В знахідках верхнього шару відчувається певний занепад мі-зинської палеолітичної культури. Але з погляду кремінної індустрії гли-бокої, істотної різниці немає. Після якоїсь перерви, що її викликало за-лиття території стоянки водою, палеолітичні поселенці повернулися на старе місце.

Зрозуміло, що наводячи це порівняння Пушкарів і Мізіна, я далекий од думки про одночасовість їх існування і спорідненість їх індустріаль-них виявів. Вони належать до різних горизонтів верхнього палеоліту. За часом Пушкарі значно старіші за Мізин. Подаючи цю загальну характе-ристику пушкарівських і мізинських знахідок, я хотів підкреслити істотну різницю в інвентарі цих стоянок, продиктовану спрямуванням і умовами виробництва. Говорячи про „форми“ і „типи“ речових залишків Мізіна і Пушкарів, я мав на меті виразніше підкреслити відмінність „форми“ і „типу“ цих стоянок у цілому.

І з погляду умов місцевості та розміщення стоянок, і з погляду вико-ристовування можливостей голювання, і з погляду виготовлення й асор-тименту знаряддя праці, і, нарешті, з погляду виявів надбудівного по-рядку — Мізин виявляється перед нами, як добре обжите селище мислив-ського гурту, що повністю використовує можливості цілорічного полю-вання, а Пушкарівський Погон, як місце тимчасових перебувань об'єдна-ного мисливського колективу, що спеціалізувався на полюванні великого звіра (літне стійбище мисливців на мамута).

Звісно, дослідження Пушкарівського Погону ще далеке до кінця, і тому всякі категоричніші висловлювання про нього передчасні. Але, здається мені, в справі визначення „типів“ чи „форм“ наших палеолітич-них пам'яток у Пушкарівській стоянці ми знаходимо цілком певну і пере-конливу вказівку.

Пушкарі і західноподільські стоянки. Хоч як під-ходити до визначення віку пушкарівського постою, хоч як оцінювати його верхньооріньякський горизонт, на підставі зібраних документів можна го-ворити з цілковитою певністю, що стоянка ця не молодша за верхньо-оріньякське оточення, утворюване близькими до нього за часом стоян-ками ЦЧО РРФСР і Білорусі. Але й вони не старіші проти Пушкарів. В тому оточенні ми не знаходимо жодного вияву, який можна було б умістити по нижчій проти Пушкарів горизонталі. Чи буде його знайдено

ТАБЛИЦІ ДО СТАТТІ
М. РУДИНСЬКОГО

Табл. I. Пушкари, п. I (роzkопeннe 1932 p.) $\frac{2}{3}$ нaт. вeл.

Pl. I. Puškari I (fouilles en 1932). Lames à dos rabattu. $\frac{2}{3}$ gr. r.

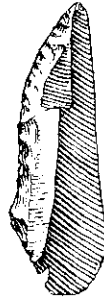
1

2

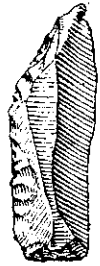
3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

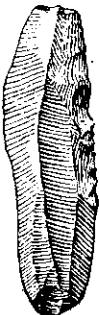
16

17

18

19

20

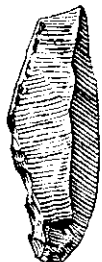
21

22

23

24

Табл. II. Пушкари, п. I (роzkопивни 1932 р.) $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Pl. II. Puškari I (fouilles en 1932). Lames tronquées, pointes à face plane, grattoirs –
museaux (fig. 1–16). $\frac{2}{3}$ gr. r.

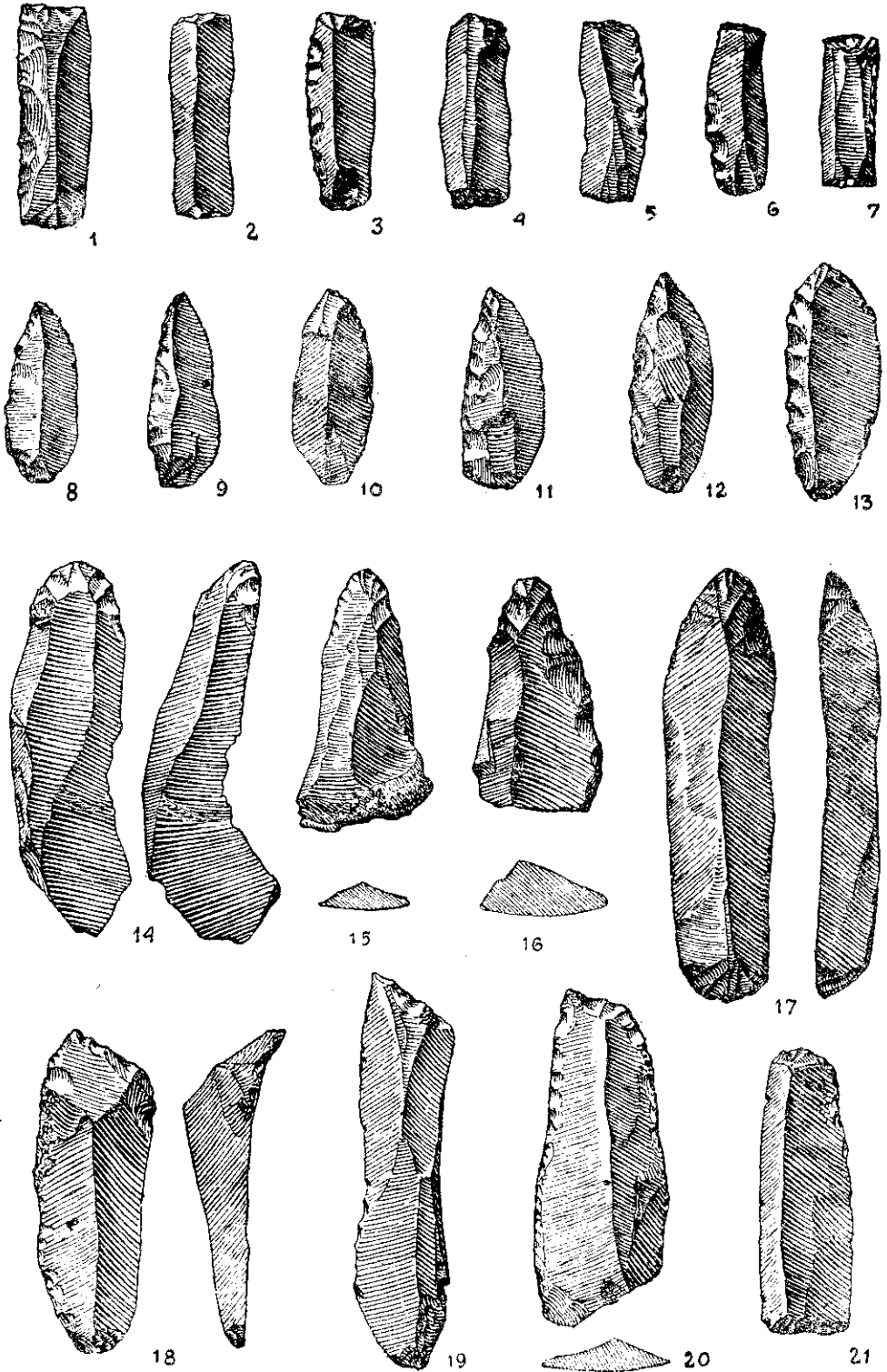

Табл. III. Пушкарі, п. I (розкопани 1932 р.) $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Pl. III. Puškari (fouilles en 1932). Lames appointées, pointes à terminaison en ogive,
grattoirs à bout carré (fig. 1—10, 13, 14). $\frac{2}{3}$ gr. r.

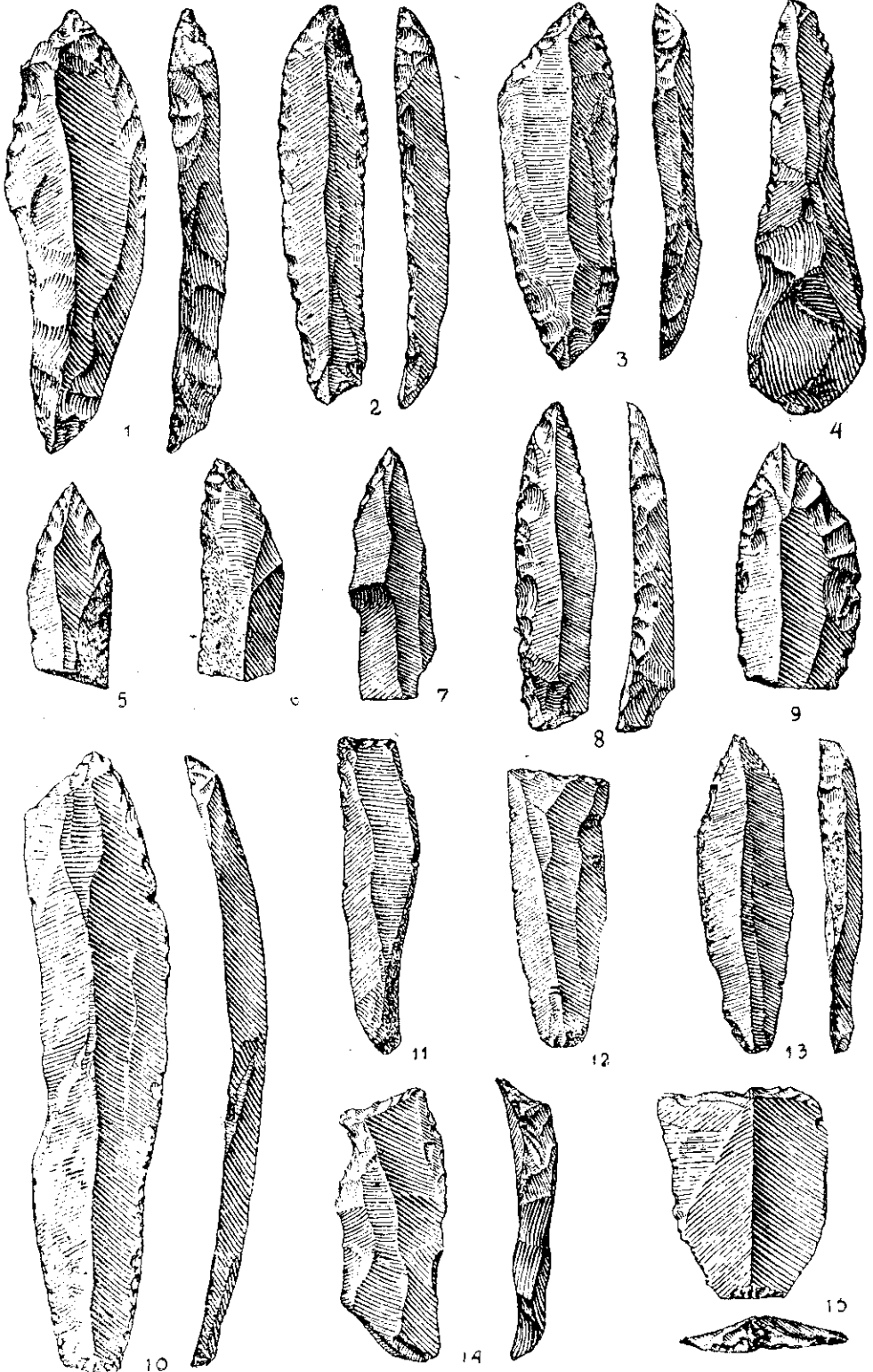

Табл. IV. Західне Поділля. Китайгород I. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Pl. IV. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod I. $\frac{2}{3}$ gr. r.

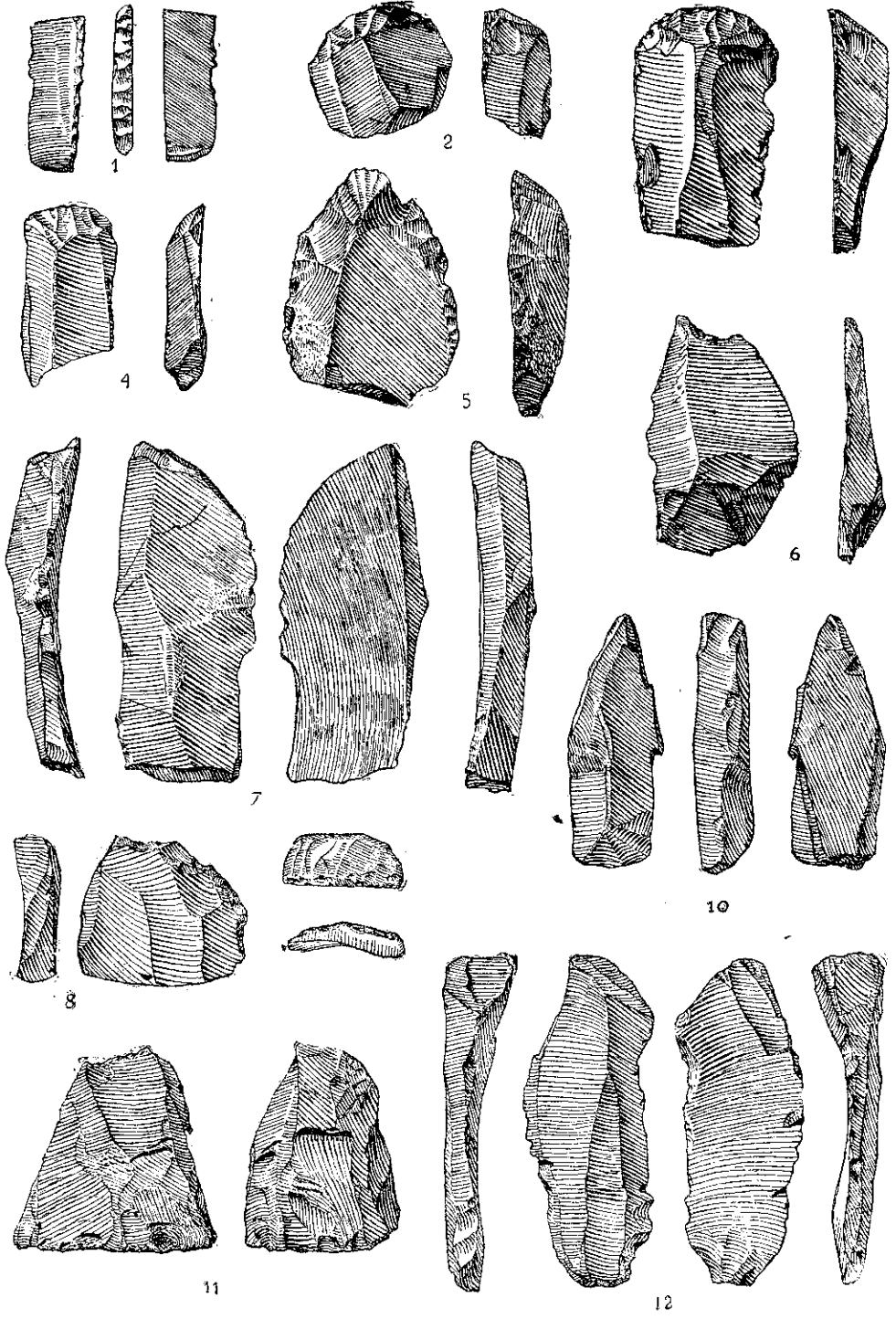
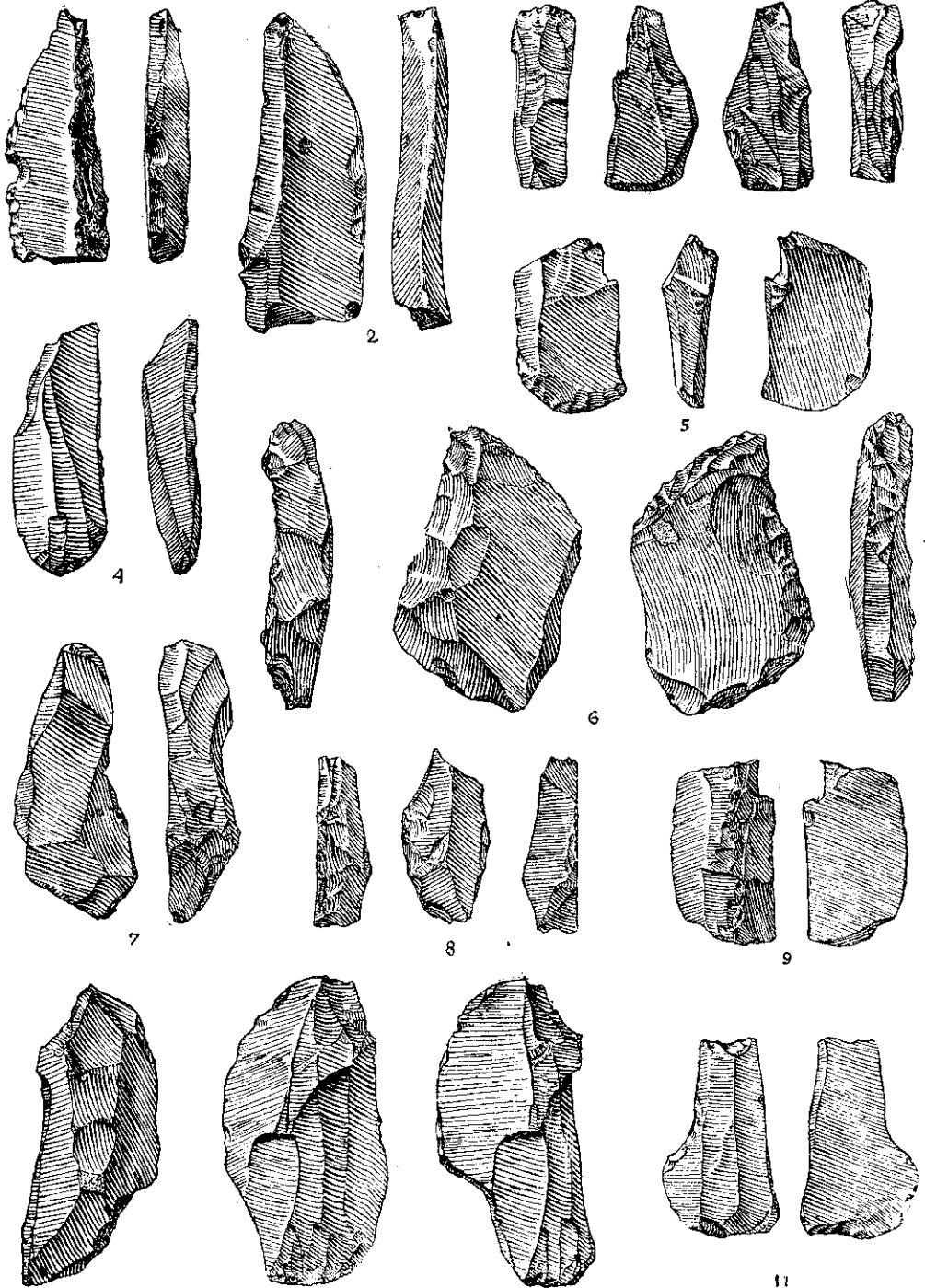

Табл. V. Західне Поділля, Кітайгород I. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Pl. V. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod I. $\frac{2}{3}$ gr. r.

Табл. V.

Pl. VI. Табл. VI. Західне Поділля. Китайгород II. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod II $\frac{2}{3}$ gr. r.

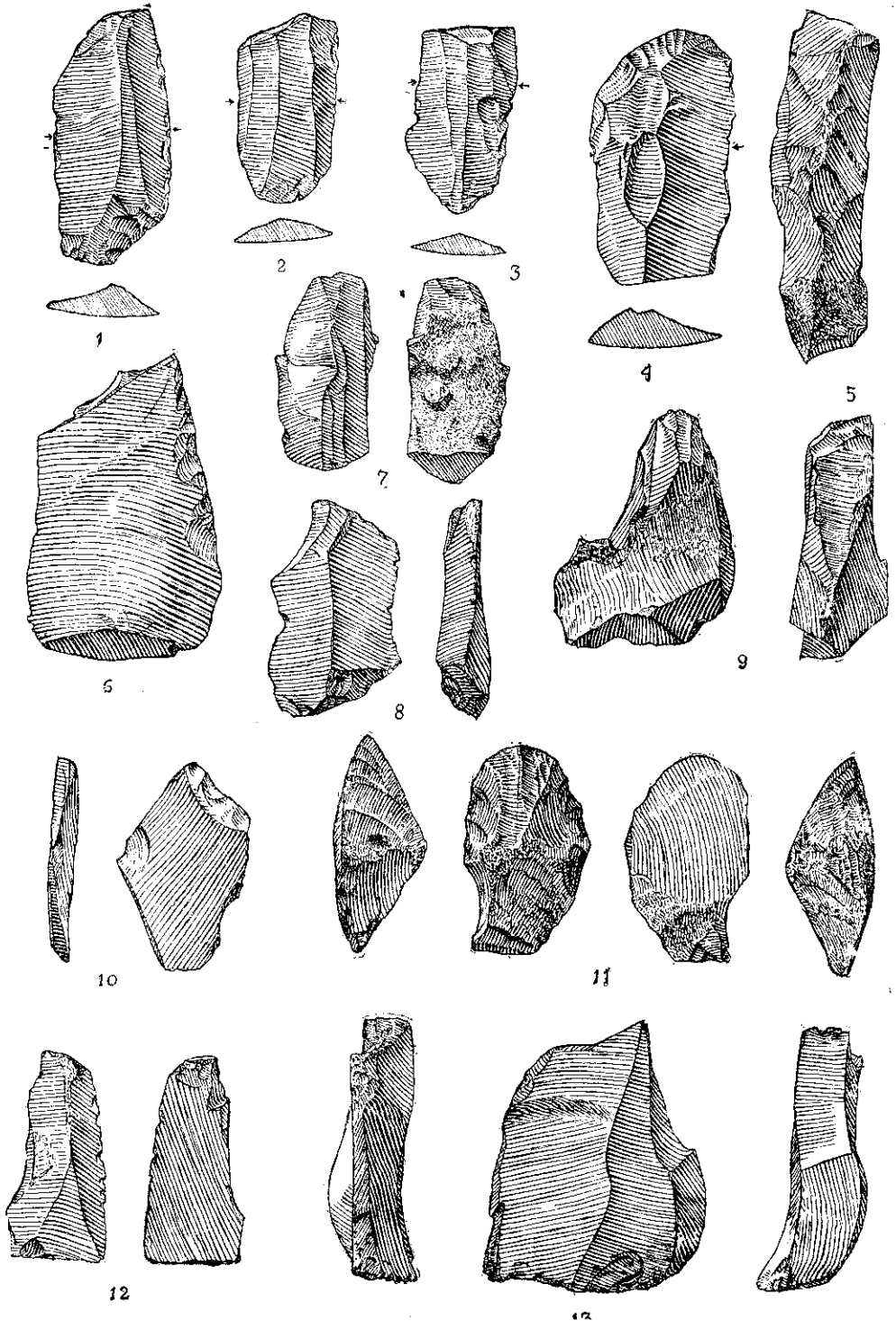
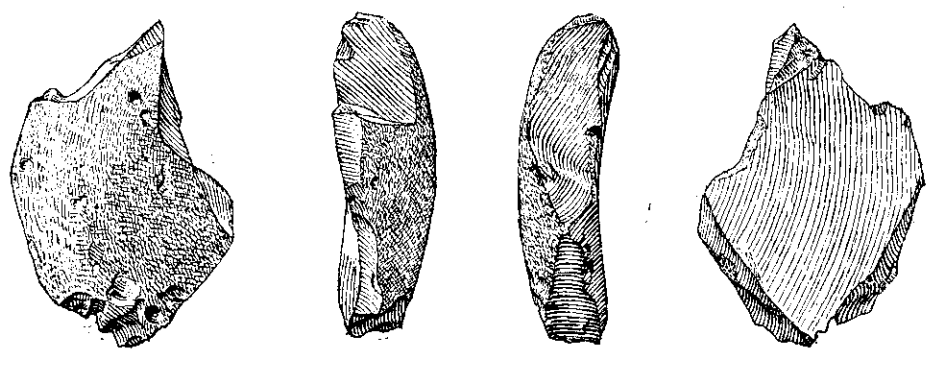
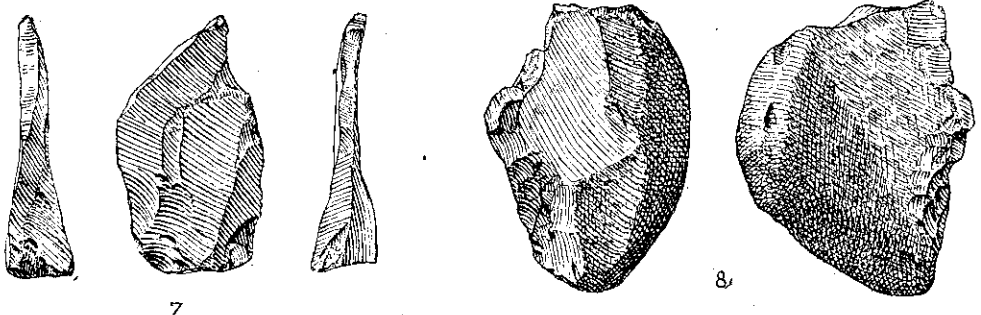
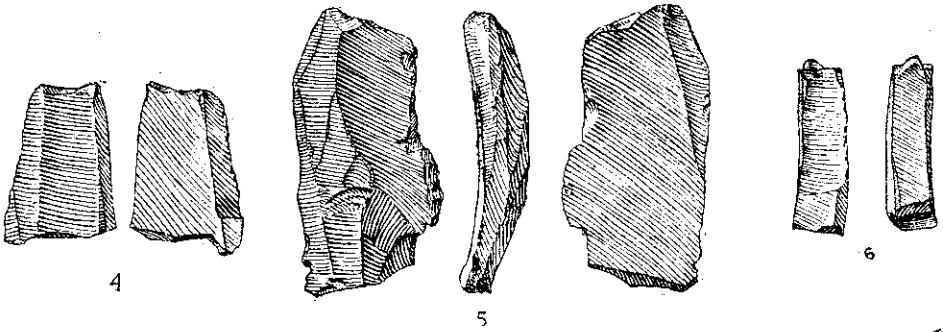
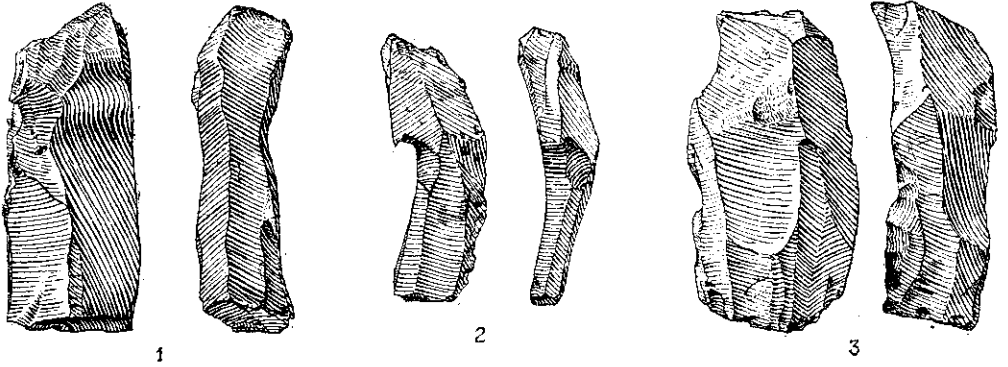
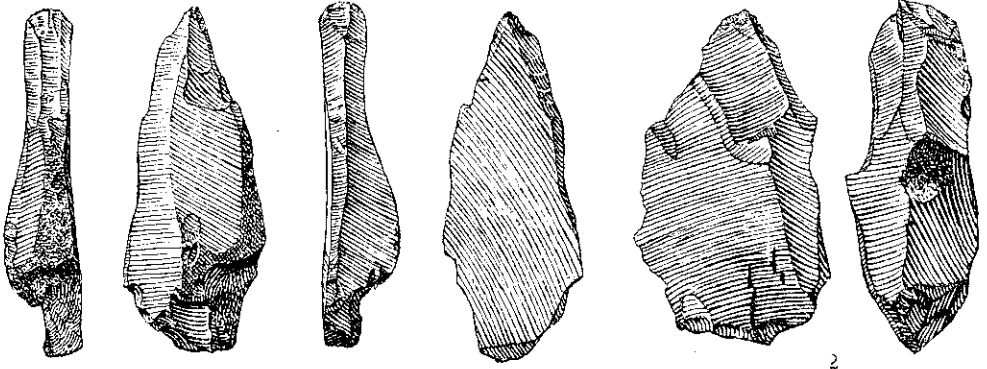

Табл. VII. Західне Поділля. Китайгород II. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Pl. VII. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod II. $\frac{2}{3}$ gr. r.

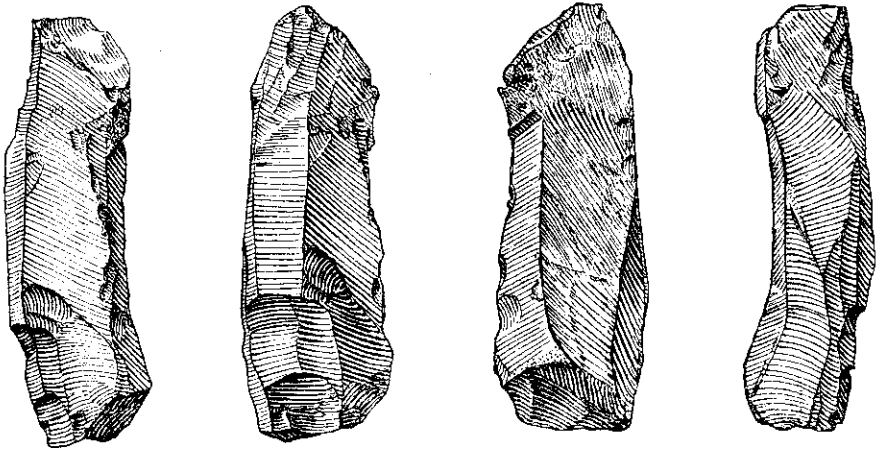

Pl. VIII. Табл. VIII. Західне Поділля. Кутайгород II. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod II. $\frac{2}{3}$ gr. r.

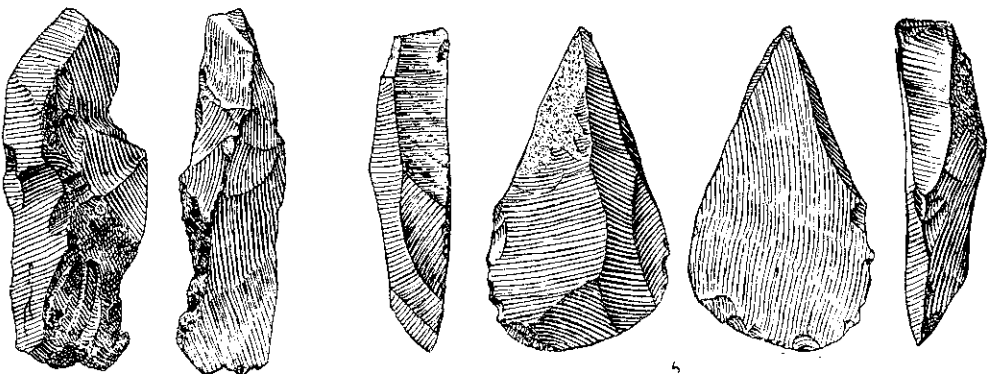

1

2

3

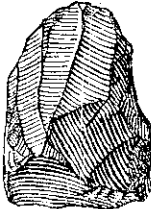
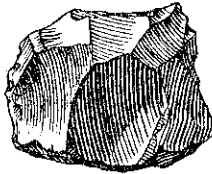
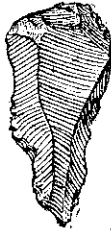
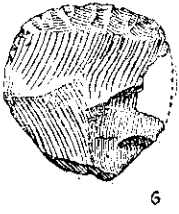
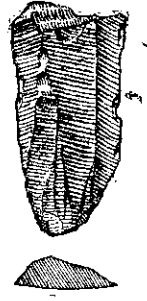
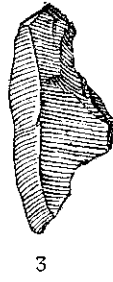
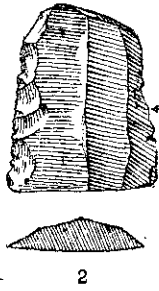

4

5

Табл. ІХ. Західне Поділля. Колачківці ІІ. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Pl. ІХ. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kolačківці ІІ. $\frac{2}{3}$ gr. r.

10

11

12

13

14

2

3

4

5

6

7

8

9

Табл. X. Західне Поділля. Сокіл. $\frac{2}{3}$ нат. вса.

Pl. X. Podolie d'Ouest. (Podillja). Station paléolithique près du v. Sokil. $\frac{2}{3}$ gr. r.

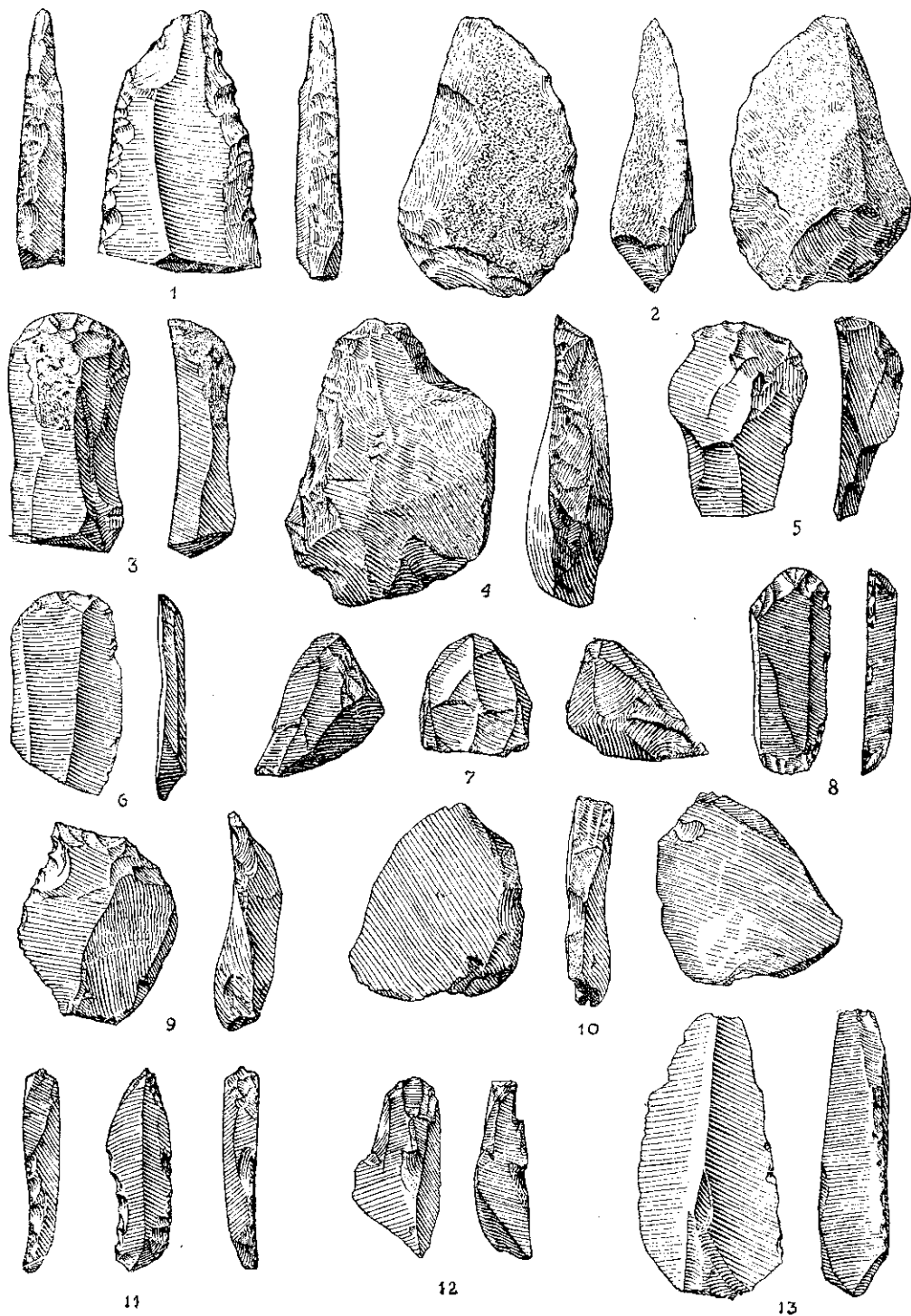
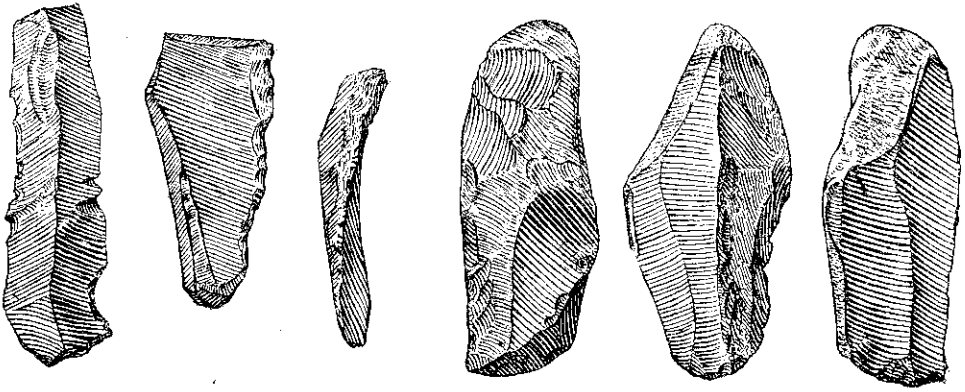

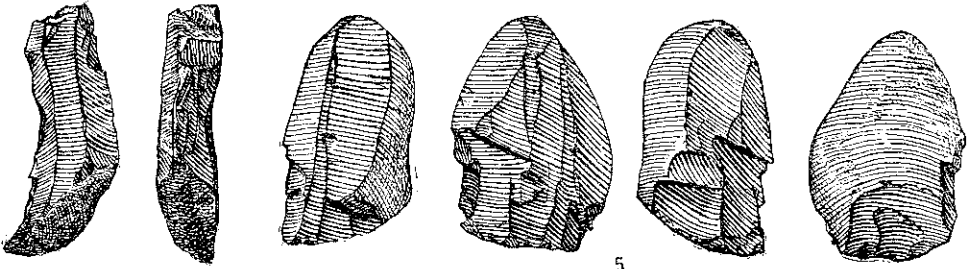
Табл. XI. Західне Поділля. Сокил. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Pl. XI. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique près du v. Sokil. $\frac{2}{3}$ gr. r.

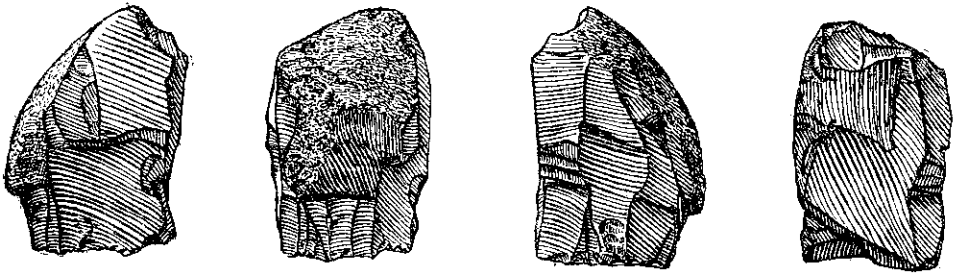

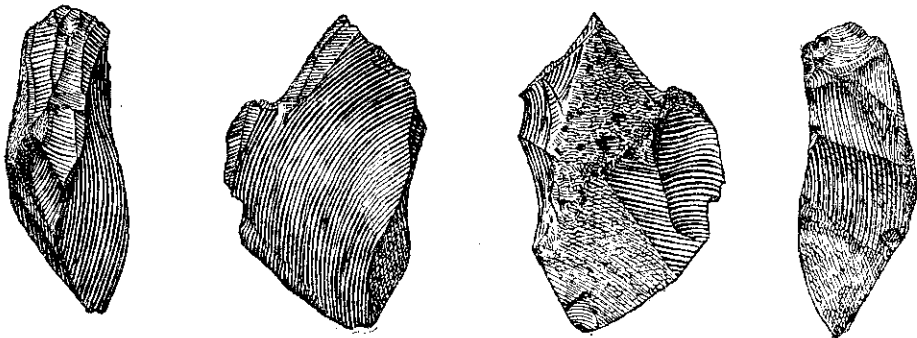
3

5

6

в цих широтах, — покажуть дальші дослідження, що дедалі більше розгортаються в цьому регіоні і дають такі блискучі результати.

При наших теперішніх даних найближчі — територіально — паралелі Пушкарям маємо шукати на периферії вивічених лесом центрально-українських просторів, насамперед, в межах Волинсько-Подільського плато, зокрема на західному Поділлі, що вже й тепер, після попереднього і, я б сказав, побіжного огляду, виступає перед нами як країна рясних палеолітичних залишків. Геологічні умови численних палеолітичних стоянок, які мені пощастило відкрити на західному Поділлі в кінці 20-х і на початку 30-х років — на поверхні безлесового узбережжя Дністра і над каньйонами його лівих приток, іноді безпосередньо на зложищах карпатської рини, відповідають пушкарівським. Але в моїх матеріалах з Поділля немає комплексів, які можна було б паралелізувати з пушкарівськими знахідками. Вони промовляють за іншої чи інші вияви пізнього оріньяку. Використовуючи нагоду, дозволяю собі подати тут, без відповідного навіть опису, знахідки з кількох стоянок в околицях Китайгорода, Колачківців і Сокола (табл. IV—XI). Вони промовляють самі за себе⁶.

Як знати, в подаваних ансамблях майже повністю відсутні вістря і *lames à dos*. На загальному тлі виробів із широких скалок і масивних одлупків кременю, серед яких на першому місці стоять звичайні різці з широким і міцним долотцем (*biseau*), увагу спиняє насамперед серія човнуватих скребачок (*grattoirs carénés*) і споріднених з ними форм (табл. VI, 12, 14, 15; IX, 9, 11). В цілому вони дуже добре доповнюють раніше опубліковані мною західноподільські палеолітичні матеріали, стверджуючи мою думку, що на західному Поділлі виявляється широка провінція розвиненого й пізнього оріньяку⁷.

Відкриті до цього часу західноподільські оріньякські стоянки треба поставити між кінцем середньооріньякського і другою половиною верхньо-оріньякського поверхів. Безсумнівний зв'язок їх з певною групою центральноєвропейських знахідок припадає на кінець розвиненого оріньяку. Проте в густій мережі західноподільських палеолітичних стоянок ми не знаходимо виразних виявів солотрейської техніки, як і виявів з беззаперечними мадленськими рисами. Хоч виявлені до цього часу стоянки, взяті окремо, і відрізняються одна від одної певними локальними рисами (можливо, залежними від різниць хронологічного порядку) в суцільності своїй вони говорять про єдине індустріальне джерело, яке в тій чи іншій мірі виявляє себе в усіх зібраних комплексах. Умови, в яких ми знаходимо палеолітичні рештки на західному Поділлі, не обіцяють нам геологічних і палеонтологічних підтверджень тому визначенню їх, яке вдається зробити на підставі вивчення археологічних матеріалів, хоч ми й спробуємо дістати їх у дальших дослідженнях на Волинсько-Подільському плато, запроєктованих на найближчі роки. Так чи інакше, вищенаведені комплекси з Китайгорода II, Колачківців II і Сокола в сукупності своїй про-

⁶ На жаль, всі палеолітичні матеріали з західного Поділля, свого часу експоновані на виставці до II конференції АИЧПЕ в 1932 р., як всі матеріали з моїх розкопін у Пушкарях, вивезені фашистськими окупантами з Києва в 1943 р.

⁷ Михайло Рудинський. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля. Антропологія, II, Київ, 1929, сс. 153, 176.

креслюють оріньякський горизонт, що проходить десь нижче пушкарівського.

Пушкарі і Журавка. Дальші паралелі Пушкарям треба шукати в палеоліті Криму і в більш південних стоянках на Україні. Нічого не додаючи до висновків зіставлення Пушкарів з західноподільськими знахідками, кримські матеріали кидають певне світло на палеолітичну стоянку в Журавці і, можливо, на деякі стоянки в Порогах.

У кримській палеолітичній провінції ми бачимо яскраво виявлену обстановку мустьєріо-капсійської послідовності і безперервності індустріального розвитку від премутьє до кінцевого палеоліту й епіпалеоліту. Переглядаючи реєстри представників фауни в оріньякських поверхах кримських печер, ми не знаходимо в них ні мамута й сибірського носорога (для всіх трьох поверхів), ні північного оленя для поверхів, що лежать над нижнім оріньяком. Інакше кажучи, починаючи з середнього оріньяку, в Криму оточення було дуже відмінне від сучасного йому на півночі України і в межах ЦЧО РРФСР. Це доводять і зібрані в Криму палеолітичні документи. Не згадуючи про „солютре“, якого й не можна сподіватися в Криму, в кримських стоянках відсутні й залишки „мадлену“ як такого, а верхньооріньякські поверхи перекриваються культурними нашаруваннями „азіло-тарденуазького“ горизонту. Отже, в кримській обстановці часів розвиненого і пізнього оріньяку з нашого обрію зникають „мисливці на мамута“, як і „мисливці на північного оленя“ чи „оленярі“.

На цьому треба спинитися.

Свого часу я прийшов до твердження про своєрідність деяких епіпалеолітичних виявів України (південно-східна епіпалеолітична провінція), в яких позначаються риси, що споріднюють їх з „капсіеном“ (беручи це означення умовно і підкреслюючи ним щільніший зв'язок півдня східноєвропейської рівнини, Криму і Кавказу з присередземноморським ходом епіпалеолітичного розвитку) ⁸.

Чи не слід поширити й заглибити це твердження в сферу верхнього палеоліту південної України і Криму взагалі? Тобто, виходячи з глибшого аналізу матеріалів з наших верхньопалеолітичних стоянок, спрямувати доєлідну думку від класифікаційної схеми, складеної для середньоевропейської зони (Франція — Швейцарія, Південна Німеччина — Австрія, Моравія — Угорщина, Польща — Західна Україна, лісостепова смуга Руської рівнини) на дані з присередземноморських країн і узбережжів Чорного моря. Абож, інакше кажучи, підкреслити питання про більш північну зону середньоевропейську (ширшу в епоху оріньяку і вужчу в добу мадлену) і більш південну зону еврафріканську (вужчу в добу *capisien typique* і ширшу в часах епіпалеолітичних). Мені здається, що така постановка питання повинна дати свої позитивні наслідки.

Але в даному разі нас цікавить інша, важливіша проблема, а саме виявлення етапів, які переходила палеолітична людність Криму і південної України від кінцевого оріньяку до епіпалеоліту з рисами капсійського гатунку. Лишаючися стадіально в тій самій виробничій формі розвиненого мисливства, вона жила й діяла в інших природних умовах

⁸ Михайло Рудинський. Деякі підсумки і ближчі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР. Антропологія IV, К., 1931, 151—155, 182—183.

і серед іншого фауністичного оточення, користуючися з давніх навичок і способів полювання і тим самим продовжуючи традицію попереднього часу. Якщо цей здогад вірний, то на території УРСР, особливо в південних її областях, ми повинні знайти різні вияви мадленської доби — і чистого „мадленського“ типу і типу „епіоріньякського“ чи „капсійського“.

З цього погляду цікаво переглянути матеріали Журавської палеолітичної стоянки, визначеної мною давніше як вияв кінцевого оріньяку. Утримуючися від висловлювань про її геологічний вік і її місце в горизонталях українського палеоліту, я спинюся лише на перегляді моєї оцінки її інвентаря, а власне на зіставленні його з інвентарем пушкарівської стоянки, бо в них є безсумнівні спільні риси.

Провідною формою в кремінному інвентарі Журавської стоянки є *lame à dos rabattu* різних розмірів (цілі від 0,072 до 0,030 м) і різних обрисів, з усіма відмінами стесаного ретушню краю: від дугуватого чи обробленого під кутом до рівного. Здебільшого, ретуш охоплює тільки один край знаряддя, залишаючи верхній кінець і базу без дальшої обробки, але кілька зразків дають заокруглену чи вирівнену ретушню базу і ретельно вироблений гострий кінець. В інвентарі мадленських стоянок виробу цього типу складають малу частку знахідок і не подають такої різноманітності форм. По українських стоянках ми знаходимо їх і в Мізині і в Гонцях, але там, особливо в Мізині, це тоненькі і вузькі *lamelles* з бездоганно вирівняним краєм, що вкладалися, правдоподібно, в пази великого кістяного знаряддя — стилетів чи вістрів до дротиків.

Журавські *lames* і *lamelles à dos*, з погляду функції знаряддя, належать до різального приладдя, як доводять і відзначені в інвентарі Журавської стоянки супровідні до них *lames tronquées* (Антропологія, II, с. 147, рис. 5; Антропологія, III, с. 107, рис. 4, 8; с. 113, фіг. 9 №№ 5, 6; с. 115, фіг. 13 № 1 та ін.) — складові частини більшого різального приладдя⁹.

Цілковита відсутність скребачок, наявність гемблів (*rabots*) та спорідненого з ними скребакового знаряддя і, нарешті, досить численні й різно показані в інвентарі стоянки різці різних типів обрисовують ансамбль, в якому не знати „мадлену“ як такого. „Мікролітичні“ вироби, подані в моїх звідомленнях з абсолютною повністю, без пропуску найменшої речі з слідами повторної обробки, становлять лише невеликий додаток до вищеведеного ансамблю, а не його тло. Не буду на цьому затримуватися. Мені здається, що в інтерпретації Журавської стоянки (як і деяких стоянок Надпоріжжя), палиця, перегнута мною в один бік, без глибшого аналізу і без достатнього обґрунтування перегнута в другий. Я думаю, що в цій справі останнє слово ще не сказане. В кожному разі, навіть найбільш переконані прибічники думки про „азіль“ (хронологічно) повинні погодитися з тим, що в інвентарі Журавської стоянки властиві „азілеві“ (по культурі) риси ні в чому себе не виявляють.

---

⁹ Dr Capitan et Peyrony. Nouvelles fouilles à La Ferrassie (Dordogne). Rapport présenté au Congrès de Strasbourg de d'Association Française pour l'Avancement des Sciences le 28 Juillet 1920, p. 7: „Quelle pouvait bien être la destination de ces pièces tronquées? Trois, trouvées à peu de distance les unes des autres (fig. № 7 a, b, c), examinées attentivement et placées bout à bout, nous ont donné le № 7, à dos et tranchant à peu près réguliers qui a la forme d'un grand couteau ou poignard“.

На мою думку, в Журавці (а за нею, мабуть, і в деяких стоянках Надпоріжжя) маємо новий для нас верхньопалеолітичний вияв, що виходить з оріньякського джерела або так чи інакше з ним пов'язаний, витвір нових умов природного оточення.

Цілком очевидно, що перед нами постає питання про перегляд і нове членування верхнього поверху палеоліту в межах УРСР. До кінцевого оріньяку — все ясно і чітко, як і на всьому обширі його виявлення, по ньому — туманно і плутано. Можливо, що саме в добі мадлену і починається той виразніший поділ на північ і південь, який повністю виявив себе в часах епіпалеоліту. На роз'язування цієї проблеми і на розшукування чіткіших „південних“ і „північних“ виявів у нашому верхньому палеоліті і має бути спрямована дослідна думка наших палеолітологів.

M. RUDYNS'KYJ

LE GISEMENT PALEOLITHIQUE A PUŠKARI ET SA PLACE DANS LE PALEOLITHIQUE D'UKRAINE

On peut considérer la découverte du gisement paléolithique à Puškari et les premières fouilles y opérées comme une vraie réussite de la paléolithologie ukrainienne.

Le gisement mentionné a été découvert par l'auteur en 1932 pendant les travaux de l'expédition paléolithique de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine près du village Puškari (arrond. Novhorod Sivers'kyj, départ. Černihiv) dans la localité dite Pohon.

En renvoyant les lecteurs à son article sur les résultats des fouilles pratiquées dans une de six stations découvertes ici en 1932—1933, inséré dans livraison IX de Советская Археология, l'auteur donne une caractéristique générale de ce monument préhistorique de haute importance pour les études sur le paléolithique ukrainien.

I. Le gisement de Puškari est le plus vaste de tous les gisements paléolithiques connus jusqu'à ce temps en URSS. Les restes de plusieurs stations constatées ici nous permettront probablement de suivre certaines étapes et les différentes manifestations de la vie des peuplades paléolithiques qui plus d'une fois ont planté leurs camps sur Pohon.

II. Le gisement paléolithique de Puškari nous présente un ensemble de trouvailles bien net. Il appartient à l'Aurignacien supérieur. Il faut souligner que dans les trouvailles lithiques de Puškari font défaut les pointes à cran atypiques aux contours irréprochables — pièces les plus caractéristiques dans l'inventaire des stations aurignaciennes de la Russie centrale et de la Russie Blanche, aussi que dans les trouvailles du même âge de l'Europe Centrale.

Ce fait, qui porte l'auteur à croire que le gisement de Puškari révèle un des plus anciens facies industriels de l'Aurignacien supérieur à l'Est de l'Europe, est confirmé par l'ensemble de son outillage lithique, dans lequel se trouvent ces pièces typiques: grattoirs — museaux, grattoirs à bout

carré, lames appointées à bout dejeté, lames appointées à terminaison ogivale, qu'on n'a pas mis à découvert dans les stations de Kostenki, de Borševo, de Gagarino (Russie Centrale) et de Berdyž (Russie Blanche). C'est à noter. L'ensemble mentionné doit être complété d'ailleurs par une forme bien typique — "la pointe à face plane" des préhistoriens français représentée dans les matériaux de Puškari par une série de beaux spécimens constatés à l'Est de l'Europe pour la première fois (Pl. I—III). Avant les fouilles à Puškari dans l'inventaire de nos stations aurignaciennes on ne trouvait pas d'ensembles lithiques qui correspondaient à l'inventaire des stations aurignaciennes de l'Europe Occidentale. Les parallèles les plus proches aux stations de l'aurignacien final de la plaine russe on trouvait dans les stations de l'Europe Centrale.

En se basant sur ce fait on doit reviser les conclusions déjà faites sur les manifestations du paléolithique supérieur à l'Est de l'Europe, les conclusions qui avaient créé un tel embrouillement dans la définition des trouvailles.

III. Les analogies industrielles au gisement de Puškari il faut chercher sur la périphérie des vastes espaces de loess de l'Ukraine, avant tout en Podolie d'Ouest, qui après les explorations de l'auteur nous apparaît comme une province de l'aurignacien supérieur très riche en stations paléolithiques. Néanmoins nous n'y trouvons pas une parallèle complète à l'industrie de la station de Puškari. Les stations paléolithiques de Podilja ont fourni des ensembles industriels bien distincts. Sur les planches IV—XI l'auteur présente les trouvailles recueillies sur les stations paléolithiques près de Kytajhorod, Kolačkivci et Sokil, découvertes aux environs de Kamjanec'-Podils'kyj. Il est à croire que ces trouvailles tracent le niveau d'Aurignacien supérieur un peu plus bas que celui de Puškari.

IV. D'autres parallèles de la culture de Puškari on peut chercher dans le paléolithique de l'Ukraine Méridionale et de la Crimée. Depuis l'Aurignacien moyen nous trouvons en Crimée aussi qu'en Ukraine méridionale les conditions climatiques différentes de celles qui étaient à cette époque au Nord de l'Ukraine. En temps et lieu l'auteur a constaté sur le territoire de l'Ukraine deux provinces épipaléolithiques distinctes — celle du Nord-Ouest, liée avec le magdalénien, et celle du Sud-Est, liée avec le capsien. Selon l'auteur, cette division serait tout aussi bien valable pour le paléolithique supérieur de l'Ukraine et de la Crimée. Il faut corriger les recherches partant de la classification fixée pour la zone moyenne eurasiatique (France, Suisse, l'Allemagne du Sud, Autriche, Hongrie, République Tchéco-Slovaque, Pologne, Ukraine d'Ouest, la zone des forêts-steppes de la plaine russe) par celle de la Méditerranée et du littoral de la Mer Noire, la zone eurafricaine, c'est-à-dire, reconnaître deux zones: septentrionale de l'Europe moyenne (plus vaste à l'époque aurignacienne et resserrée à l'époque magdalénienne) et la zone méridionale (plus étroite à l'époque du capsien typique et très vaste aux temps épipaléolithiques).

Il est possible que sur le territoire de l'Ukraine et surtout dans ses régions méridionales nous rencontrons des différentes manifestations du paléolithique de l'époque magdalénienne: manifestations du Magdalénien et celles de "l'épiaurignacien".

A ce point de vue il est intéressant de mentionner les matériaux de la station paléolithique de žuravka, dont l'inventaire révèle certains traits qui le rapprochent de l'inventaire de Puškari. Selon l'auteur, à žuravka (et dans quelques stations paléolithiques de la région des rapides du Dniro) on voit une manifestation toute nouvelle du paléolithique supérieur d'origine capsienne.

C'est incontestable qu'il faut faire une revision des documents recueillis au cours des recherches sur le paléolithique supérieur de l'Ukraine. Jusqu'à l'Aurignacien supérieur tout est clair et net, après l'Aurignacien final tout devient vague est confus.

- Il est probable que notamment à l'époque magdalénienne a lieu cette dû vergence entre le nord et le sud qui se manifeste chez nous d'une façon définitive aux temps épipaléolithiques.

Б. ГРАКОВ

(Москва)

ЧИ МАЛА ОЛЬВІЯ ТОРГОВЕЛЬНІ ЗНОСИНИ З ПОВОЛЖЯМ І ПРИУРАЛЛЯМ В АРХАІЧНУ І КЛАСИЧНУ ЕПОХИ?

(До питання про сухопутний торговельний шлях через Скіфію за Геродотом)

Питання про торговельний шлях з Північного Причорномор'я на схід в країну ісседонів не одного разу розглядувано в спеціальній літературі, однаке єдиної думки у ньому не встановлено. Розглядаючи окрему, вужчу тему з цього питання я обмежуся тільки вказівкою на основні з існуючих думок. Але насамперед я дозволю собі навести те, що каже з цього приводу сам Геродот; не для того, щоб нагадати давно вже відоме, а тільки з метою висловити своє розуміння Геродотової концепції.

Геродот в розділах 17—27 IV книги описує ітинерарій купців від Ольвії в країну аргіппеїв. Мимохідь він перелічує племена, що населяли землі по цьому шляху. Спочатку треба від Ольвії, яку Геродот зве *τὸ Βορρὰδενείτων ἐπιβόριον* (розділ 17), переправитись через Дніпро в країну скіфів-хліборобів, що живуть до річки Пантікапа (розділ 18). Далі живе плем'я андрофагів, перше нескіфське плем'я на шляху на північ. Чи треба на шляху до ісседонів перетинати їх країну — неясно, очевидно, ні, бо вона не виміряна днями шляху. Зате на схід від хліборобів відзначені скіфи-кочовники. Землі їх лежать в напрямі до сходу на 14 днів шляху за країною скіфів-хліборобів, до річки Терроса. Я не маю наміру висловлювати у цій роботі окремих і відмінних від більш-менш усталених думок про Геродотову географію Скіфії. Але про локалізацію річки Терроса доведеться сказати, що це може бути, найімовірніше, Молочна. Тут я цілком приєднуюсь до Ф. Брауна і його аргументації, висловленої в праці „Разыскания в области гото-славянских отношений“. Такого ж погляду додержується і Міннз, звичайно, з певними застереженнями.

Останнього часу С. А. Семенов-Зусер знову висловився за те, що Геррос, — це, мабуть, Конка. Його аргумент: „Ріка на схід від Дніпра — теперішня Конка“¹. Але й Геррос — Молочна лежить на схід від Дніпра. Конка, звиваючись, то впадає в Дніпро, то виходить з нього, ніде не відходячи від нього далі, як на кілька кілометрів, і становлячи друге його русло. Тим часом від Дніпра в напрямі за Пантікап (сучасний Інгулець) Геррос лежить на 14 днів шляху. Отже, ніяк не можна ототожнювати Геррос з Конкою, хоч в якому напрямі виміряти ці 14 днів. За Герросом, очевидно, по цьому шляху живуть царські скіфи (розділ 20). Саме такому

¹ С. А. Семенов-Зусер, Скіфи-кочовники на території північного Причорномор'я, Наукові записки Харківського державного педагогічного Інституту, 1939, № 1, с. 165.

шляхові відповідають і чотирнадцять днів путі, бо одразу ж за тим говориться про землю царських скіфів до гір Таврики, тобто десь у нижній течії ріки Герроса—Молочної їх кочів'я займали обидва береги названої річки. Через землю царських скіфів шлях ішов до Танаїсу і далі за цю річку. Правда, Геродот не вказує цього шляху чи його обчислення і тільки мимохідь спиняється на меланхленах, які живуть на північ від царських скіфів. Це — другий після андрофагів народ по дорозі купців.

За Танаїсом на 15 днів шляху йде країна савроматів. Цю землю Геродот називає нескіфською. Вище від савроматів... живуть будини (розділ 21). За будинами — пустеля на сім днів шляху на північ. За ними і за пустелею „*ἀποκλίνονται μᾶλλον πρὸς ἀπληρώτην ἀνεμὸν νέμονται θυσσαρέται*”. Вага в тому, що мова йде про відхилення шляху на схід. Поряд (без ближчого означення) вміщені іїрки. Далі, відхиляючись на схід, шлях іде знову до скіфів, які відокремились від основної маси царських. Рівнина закінчується і починається кам'яниста і нерівна країна. „*Διεξελθόντι δὲ καὶ τῆς τοῦ χειρὸς χιόρος πολλὸν οἰκέουσι ἰσπώραν ὄρεων ὑψηλῶν ἀνθρώπων λεγόμενοι εἶναι πάντες φαλακροὶ ἐκ γενετῆς γινόμενοι...*” (розділ 23). Це — аргіппеї.

Особливо важливий розділ 24. Наводжу його в своєму перекладі: „Аж до цих плішивих значна частина країни відома всебічно („*πολλὴ περιφανείη*”) так саме, як і народи по цей бік від них. Бо деякі з скіфів ходять до них; у них нетрудно розпитати (про це), а також і в греків з гавані Борисфену і з інших понтієських гаваней. Ті з скіфів, які постійно до них приходять, ведуть свої справи з допомогою семи перекладачів“.

Далі за горами — країна казок, де живуть козлоногі люди, що сплять по шість місяців. Але на схід від аргіппеїв країна відома: там живуть ісседони. Від них на північ живуть аримаспи, які крадуть золото у грифів (111, 116 і IV, 27).

Що це опис шляху, видно з термінології, яку вживає Геродот. Там, де йому відомо, він обчисляє відстань днями шляху („*ἡμερῶν... ὁδός*”). Початок цього шляху відзначається тим, що треба переправитись через Борисфен („*διβάντι τὸν Βορυσθένα*.” (розділ 18). Там, де треба звернути вбік, це відзначається дієприкметником „*ἀποκλίνονται*”. Щоб добратися до плішивих, треба перейти („*διεξελθόντι*”) нерівну й кам'янисту країну. Народи, перелічувані Геродотом, живуть один за одним, „вище“ один від одного („*κατ'ἄνω*” і „*ὑπεροχῶς*”), тобто вглиб країни, ніби по шляху. Ці вислови, як і те, що скіфи ходять („*ἀπικνεύονται*”) і постійно ходять („*οἱ ἂν ἔλθωσι*”) до плішивих, прямо вказує, що шляхи йшли суходолом.

Дбайливі, нехай і за неточними чутками подавані, вказівки Геродота, де треба перейти річку чи трудно місцевість, де прямувати на північ, а де на схід, зв'язані, звичайно, з тим, що люди, які подавали йому ці відомості, добре знали цей шлях, знали, що шлях цей покручений і проходить через ряд племен і повз численні племена.

Чимало дослідників, останній з них R. Hennig² ладні вбачати серед тих, що ходили туди, не тільки скіфських, але й грецьких купців. У Геро-

² R. Hennig, Herodots Handelsweg zu den siberischen, Issedonen, Klio, 1935, H. III, s. 246.

дота немає, проте, на це прямої вказівки. В розділі 24 він тільки відзначає, що про країну до аргіппеїв і ісседонів можна довідатись не тільки від скіфів, але і від греків з Ольвії і інших причорноморських міст. Правда, Арістей ходив до ісседонів (розділ 13). Неясно, чи жили ісседони за горами від аргіппеїв. Сказано лише, що вони живуть на схід від ісседонів, і тільки.

Чи можна, базуючись на Геродотовім тексті, говорити, як R. Hennig, що до високих гір Геродота „die meisten Händler von Pontus nur vordrangen, während der Verfasser der Arimaspeia sie noch überschritt“?

Греки ще до Геродота і, можливо, до Арістея, час життя якого точно невідомий, знали ісседонів. Це видно із згадування їх Алкманом³, поетом першої половини VII сторіччя.

Доповненням до ітинерарію 17—27 розділів є цікаве зауваження Геродота про гелонів. Це народ, який живе в місті Гелоні на землях будинів, говорить мішаною мовою, то скіфською, то еллінською, і поклоняється грецьким богам. Можливо, раніше, ніж половина V ст., коли Геродот був в Ольвії, грецькі купці, справді ходили цим шляхом, але Геродот не дає якоїсь певнішої вказівки на те, що так було в його часи. Я вважаю за найімовірніше, що там бували тільки скіфи, які приставляли східні товари в грецькі міста, а не греки.

У Геродота немає прямої вказівки, що ці зносини — зносини торговельні. Він не каже також, які чи звідки походили товари. І все ж, за мовчазною згодою, всі дослідники, що торкаються цієї теми, неминуче говорять про торговельний шлях, навіть про шлях караванний. Дехто з авторів, виходячи з загальних зауважень батька історії про мисливський побут ірків і будинів і про золото аримаспів, вбачає в товарах, які звідти привозилися золото і хутро. Та й чим, справді, крім торгівлі, могли цікавитись греки з припонтійських міст, які через скіфів дізнавалися про ці далекі краї? Самі скіфи, і то не всі, а тільки деякі, ходили туди в якихось справах і користувалися перекладачами. Ці справи не були стосунками володарів і данників: Геродот раз у раз підкреслює — і в ітинерарії і в опису походу Дарія — незалежність задонських племен, починаючи з савроматів, від царських скіфів.

Отже, ці зносини в основі повинні були полягати в торгівлі.

За реальність усього цього шляху, при всіх неясностях і плутаності звісток, що їх дістав автор через другі руки і за переказами „ἀλλ' ὅσοι μὲν ἦσις ἀπὸ γέως ἐπὶ μακρότατον οἰοί τε ἐυνόμητα ἀκοῆ ἔξικέσθαι, πᾶν εἰρήνευσι“ (розділ 16), промовляє і збіг числа народів, що трапляються на шляху, і не говорять по-скіфському, з числом семи перекладачів, потрібних для цього шляху. Ці народи — андрофаги, меланхлени, савромати, будини, фіссагети, ірки, аргіппеї. Можливо, з них треба виключити савроматів, мова яких була близька до скіфської, тоді сьомий перекладач потрібний був для ісседонів. Можуть вказати, що андрофаги жили вбік від цього торговельного шляху, але в такому разі не слід забувати про гелонів, що жили на землях будинів, про яких Геродот міг забути так само, як забув він про Волгу, що лежить на цьому шляху, куди простував цей шлях. Чи йшов він, як гадав Томашек, до Тариму,

³ В. В. Латышев, *Scythica et Caucasica*, 1, с. 261.

чи до Уралу і Алтаю, як гадає тепер більшість істориків? А втім, забувши про велику російську ріку в опису шляху, що інше, крім Волги, мав Геродот на увазі, говорячи про рукав Араксу, який виливається в Каспійське море по відкритій місцевості (*δια κ. Φαρού*" I, 202)?

Для гелонів, однак, навряд чи потрібний був перекладач, якщо вони, дійсно, говорили скіфською і грецькою мовами. Але, на мою думку, не треба усувати з цього переліку андрофагів. Купці могли провадити торгівлю і з тими племенами, які жили і трохи вбік від шляху ісседонів. Я вважаю за найімовірніше, що сім перекладачів на цьому торговельному шляху були потрібні для андрофагів, меланхленів, будинів, фіссагетів, ірків, аргіппеїв і ісседонів.

При всій казковості і неясності оповідань Геродота про Скіфію, його шлях реальний в основному, його відомості дихають живим життям далеких степів. Томашек правильно каже, що в часи Геродота глибина наших степів відома не гірше, ніж у часи Птолемея і Арріана⁴. Дійсно, до початку пересування сарматів степ стабілізувався століть на три, з кінця VII і до III сторіччя. До часу ж Страбона землі на північ і схід від Танаїсу заселяли кочовники, які не пускали туди іноземців; отже, були відомі тільки гирла цієї ріки (Strabo, XI, 2,2—*Scythica et Caucasica*, I, с. 130).

Як ми побачимо нижче, є цілком конкретні археологічні докази того, що в добу панування в Заволжі племен, сучасних еллінізмові, в тих країнах на деякий час почав перемагати іранський імпорт, який ішов, мабуть, через Середню Азію. Це цілком відповідає наведеним вказівкам Страбона. Немає ніяких ознак проникнення туди товарів, які могли б бути з певністю відзначені, як ознаки причорноморського імпорту, крім намиста, товару, місця вироблення якого не можна назвати з достатньою певністю. Нехай навіть цей імпорт грав якусь роль: він не мав будь-якого інтенсивного характеру.

Звичайно, окремі райони поширення скіфо-сибірського звіринного стилю відрізняються між собою і сюжетами і деталями стилізації. Не зважаючи на це, в них так багато спільного, що взаємовплив окремих провінцій цього стилю не підлягає запереченню. Тому неминуче райони Скіфії зв'язуються щодо цього і з ананьїнською культурою, і з скіфоподібною культурою Заволжя і Приуралля, і з мінусінською могильною культурою. Цей зв'язок часто наводять, як один із доказів існування в дійсності відзначаюваного Геродотом шляху.

Не меншу роль в цьому розумінні грає поширення з скіфських степів України форм зброї (акінаків, наконечників стріл, списів) і, можливо, бронзових казанів. Особливим прихильником цієї думки в останніх часах є А. М. Тальгрєн⁵. По суті його версію бере R. Hennig у згадуваній вище статті. У цього останнього загалом чисто компілятивна стаття підкріплюється, як тільки йдеться про археологічну аргументацію, лише посиланням на окремі рядки Тальгрєна і Еберта в *Reallexikon der Vorgeschichte*. Висловлювань в такому дусі дуже багато, і на них я більше

⁴ W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. Sitzungsberichte d. Ak. d. Wiss., 117 Band, Wien, 1889, S. 1.

⁵ A. M. Tallgren, L'époque dite d'Ananino, p. 179.

не спинятимусь. Я особисто вважаю, що близько схожі форми звіриного стилю і зброї пройшли в Заволжя, Приуралля і Сибір шляхом усяких жвавих зносин, зокрема і торговельних. Але зносили ці могли провадитися всередині Скіфії, могли обходитися без неперервного й уторованого торговельного шляху від Ольвії до Уралу. Оповідання Геродота достовірне, але в ньому лишаються нез'ясовані кілька пунктів, які стосуються до самого Причорномор'я, до Ольвії і до ролі греків на цьому торговельному шляху.

Вище вказано, що ольвіополіти, за словами Геродота, були добре поінформовані про цей шлях від скіфських купців, які досягали країни аргіппеїв. Але чи означає це, що їх товари йшли туди? Бож, хоч який великий був импорт товарів через Ольвію в архаїчний і класичний часи, нетрудно переконатися, що навіть Дніпром він не йшов за межі поширення скіфської культури. Окремі речі, на зразок тих, які трапляються по городищах дьяківської культури і датуються часом до-елліністичних вічкстих намист, могли походити і з інших міст Причорномор'я, вони надто невиразні. Та й саме з IV ст. весь теперішній український степ підпав під сильну комерційну залежність від Пантикапея. Шляхи поширення товарів з Боспору зовсім не збігаються з шляхом Геродота, а заволзько-уральські степи стали в цей час місцем торговельної експансії Ірану і відрізняються від українського степу розвитком самостійної прохорівської сарматської культури, дуже слабо зв'язаної з Причорномор'ям, навіть з Боспором.

Іншим разом я сподіваюсь показати, що в елліністичну епоху, всупереч твердженням М. І. Ростовцева, шлях через прикаспійські степи був тимчасово майже зовсім закритий для чорноморських, навіть боспорських товарів. Моє твердження базується на даних розкопів останніх двох десятиріч у басейні обох великих річок, що впадають у Каспій.

М. І. Ростовцев, а слідом за ним М. Еберт і А. М. Тальгрэн, базують свої висловлювання на неправильній хронологічній оцінці могил скіфського типу в цих краях. Я вважаю, що в працях з цього приводу небіжчика П. Д. Рау і моїх ці дати обгрунтовані твердо і знижені датування А. М. Тальгрена не мають під собою будь-яких серйозних підстав. Рау довів ранню їх дату (VII—VI століття до нашої ери) ґрунтовним дослідженням наконечників стріл. Я базувався на інших, досить твердо датованих речах скіфського вжитку і на основних лініях розвитку місцевого звіриного стилю.

А. М. Тальгрэн у статті „Portable Altars“⁶, присвяченій кам'яним блюдам чкаловсько-куйбишевського степу, відносить їх, а тим самим і всю „скіфську“ культуру краю, до якої вони належать, до 400—200 рр. до нашої ери, базуючись на аналогіях з речами „of the local Bronze Age“. Це в принципі цілком помилково. В скіфській культурі „переносних вівтарів“ — повний розквіт залізної індустрії.

А. М. Тальгрэн під місцевим бронзовим віком розуміє припізнілу в своєму розвитку бронзу Півночі і Сибіру, відриваючи для своєї хронології кам'яні блюда від їх похоронних комплексів і тим самим позбавляючи свої висновки всякої солідної бази. Даремно скаржитися він, що нечисленні грецькі речі, знайдені в чкаловських могильних похованнях

⁶ ESA, XI, Helsinki, 1937, с. 64 і далі.

цієї культури, не надаються точному датуванню. Кількома сторінками вище⁷ він приймає моє визначення однієї з могили Елга, як грецького архаїчного люстра, довільно датуючи її часом від 600 по 400 рр. до нашої ери і додавши до своїх слів посилання на мою роботу про блюменфельдську знахідку 1925 р. Тим часом я точно вказую, що люстра з барсом на ручці, зустрінуті під Бузулуком і Орськом, належать за точною датою Ольвійських комплексів не до трьох віків зразу, а до рубежа VI і V сторіч до нашої ери⁸.

Саме ці люстра допоможуть нам виявити, чи йшли ольвійські товари геродотовим торговельним шляхом. Тільки грецькі товари ольвійського походження чи ті, які йшли переважно через Ольвію, а можливо й ті чи інші місцеві скіфські вироби, пов'язані з територією, залежною від цього міста в торговельному відношенні, можуть довести не тільки участь Ольвії в торгівлі по цьому шляху, але й указати, чи далеко і в які саме країни проходили її товари. Така постановка питання потрібна тому, що шлях, описаний у батька історії, йде від Ольвії, і оповідання про нього Геродот чув саме в Ольвії.

Мова йтиме не про знахідки нових речей, а про усвідомлювання старих, відомих раніше, для уточнення старої і теж загальновідомої теми.

Люстра, про які йде мова, становлять певну серію в групі бронзових люстер, які зустрічаються на нашій території. Головні ознаки цієї серії сходять до таких. Люстра ці мають значну довжину — до 35 см. Вони вилиті з цілого куска металу в двобічній формі. Диск з одного боку має борт однакової з ним товщини, висотою до 0,5 см, який підвищується вертикально над площиною диска. Люстровою, судячи з полірування, є поверхня без борта. З того боку, що на ньому є борт, ручка має трилопатову широку базу; сама вона плоска і пряма і має поздовжні канелюри числом від 3 до 7. Кінчається вона скульптурною окраскою у вигляді фігурки стоячого барса, зробленого то майже до невпізнаності схематично, то детально, чи баранячої голови, чи, зрідка, лежачого звіра: оленя, лосихи чи кабана. Цікаво при цьому, що фігури звірів трактовані частково в грецькому, частково в скіфському стилі.

Одність фактури і орнаментальних мотивів вказує на виробництво таких люстер. Те, що люстра прикрашались іноді мотивами в скіфському звіриному стилі, не дивно, бо виготовлення речей в цьому стилі в Ольвії — явище звичайне.

Б. В. Фармаковський⁹ пише, що форма цих люстер чисто грецька, і переконливо зіставляє деяких із зображених на них звірів з архаїчними іонійськими статуетками. Сам Фармаковський приєднується до І. Гампеля, який припускав, що ці люстра вироблялись у грецьких містах побережжя Чорного моря, і стверджує це великою кількістю знахідок в Ольвії і поодинокими знахідками на Північному Кавказі.

Працюючи в 1926 р. в Ермітажі, в ольвійських знахідках я міг нарахувати досить велике число люстер, які належать саме до вказаної серії і закінчуються вгорі або детальним зображенням барса, або його схематичним відтворенням, або голівкою барана. В Ольвії таких люстер знай-

⁷ ESA, XI, с. 60.

⁸ ESA-III. Helsinki, 1926.

⁹ МАР, вип. 34, с. 27.

дено найбільше. На жаль, я не поділив тоді занотовані люстра на ті, що детально відтворюють барса, і на ті, що його схематизують, а згодом уже не повертався до них. Однак, я можу твердити, що обидва ці типи барса в Ольвії є. Мені відомі звідти чотири люстра з барсом, одне з них — з лежачою фігурою лосихи в скіфському стилі в основі ручки¹⁰. Одно-типових люстер з головою барана там чотири, і два — з головою барана і фігурою лежачого оленя скіфського стилю в основі ручки.

Я особисто тільки почасті міг ознайомитись з грецькою керамікою, яка супроводить ці люстра. Вона іонійська або пізня коринфська, самоська й чорнофігурна іонійська і аттицька. Те, чого я не міг особисто бачити, люб'язно переглянула й описала для мене Є. О. Прушевська. Люстра з барсом і баранячою головою виразно належать, за цими даними, до часу з другої третини VI сторіччя до кінця першої чверті V сторіччя до нашої ери.

Через те, що в похованнях інших північночорноморських міст ці люстра, скільки мені відомо, зовсім не трапляються, вважаю за можливе категорично твердити, що вони є виробами майстерень Ольвії. Було б зовсім неймовірно, щоб, будучи виробом Пантікапея чи одного з міст Таманського півострова, ці люстра не зустрілися там. Те, що три люстра знайдено на Північному Кавказі, слід пояснити імпортом з Ольвії або через Боспор або навіть через степовий шлях, який звичайно мав різні бічні відгалуження.

Географічне поширення цих люстер дає ще важливішу картину. Вони знайдені в таких місцевостях: на Угорщині, за Гампелем, люстер з барсом знайдено два; в Семиградді, за Гампелем і М. Роска¹¹ — три. Люстер з баранячою головою знайдено в Семиградді, за тими ж авторами¹² — два.

В межах СРСР таких люстер трохи більше. Не рахуючи згадуваних уже ольвійських знахідок, знайдено ще кілька примірників на Україні.

Люстра з барсом походять: з нижньої правобережної Наддніпрянщини (збірка П. О. Бурачкова в Державному історичному музеї) і звідкись з околиць Ромен (збірка Бобринського)¹³.

З люстер з голівкою барана одне знайшов Бобринський поблизу Смили в могилі № XXVIII, а друге знайдене в Західній Україні поблизу с. Сапогова¹⁴.

Хоч і нерівномірний, такий поділ знахідок в районах, які, безперечно, мали зносини з Ольвією, ще більше зв'язує ці люстра з місцем їх виробництва. В той час, до якого, без сумніву, належить уся серія цих люстер в північно-західному куті Чорного моря Ольвія була найпотужнішою з торговельного погляду колонією. Те, що на самій Україні ці люстра, крім Ольвії, трапляються не дуже часто, що число їх менше, ніж у Семиградді

¹⁰ МАР, 34, табл. X, 2 з Нальчика, збігається з ольвійським.

¹¹ J. Hampe l, *Skythische Dänkmäler in Ungarn*, 1895, рис. 26. і M. von Roska, *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, ESA, 1937, XI, с. 179, рис. 17, 18 і 20, два — з зображенням оленів в основі ручки. Пор. А. А. Бобринський, *Кургани близ местечка Смелы*, III, СПб, 1901, с. 69.

¹² J. Hampe l, вказаний твір, рис. 3; M. v. Roska, вказаний твір, с. 176, рис. 15 і с. 179, рис. 19. Перше з них з фігуркою оленя в основі ручки. Пор. А. А. Бобринський, вказаний твір, с. 70.

¹³ А. А. Бобринський, вказаний твір, I, с. 114; III, с. 68 і рис. 17, табл. XI, 3.

¹⁴ Там же, III, с. 69 і 70 і т. I, табл. VIII, 3, с. 100 і 114.

й Угорщині, при великій їх кількості в самому місті, пояснюється, звичайно, тільки археологічною випадковістю, з одного боку, і недостатньою публікацією здобутих матеріалів, з другого. Ймовірно, що такі люстра виявляться в збірках українських музеїв.

Ще цікавіша картина розподілу подібних люстер на схід від України. Тут нібито позначається дві області їх виявлення. Одна — на Північному Кавказі, друга — в Заволжі і на степовому Приураллі.

Люстра з барсом на навершку і з зображенням лежачої лосихи в основі ручки знайдено на Таманському півострові в 1911 р. і Д. Я. Самоквасовим під П'ятигорськом¹⁵. В Нальчику знайдено люстро з формованими в більш грецькому характері фігурами тварин: наверхок зображує фігуру лежачого лева, а в основі ручки лежить кабан¹⁶. Нарешті О. О. Бобринський вказує на знахідку люстра з барсом з кол. Олександрівського повіту Ставропольської губернії¹⁷.

Цим не обмежується поширення таких люстер. Вони заходять на північ по Волзі і Уралу. Тут їх знайдено небагато, але це не заважає зробити деякі обережні висновки. На правобережній Волзі, в урочищі Улан-Ерге поблизу Астрахані знайдено люстро з голівкою барана¹⁸ (рис. 2). Ця

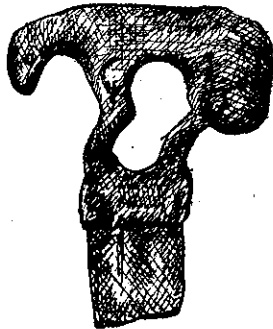

Рис. 1. Ручка бронзового люстра з могили Елга Бузулукського району (Ермітаж. з колекції Нефедова). $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Fig. 1. Manche de miroir en bronze, provenant de tombeau Elga, arrond. Buzuluk (Ermitage, Coll. Nefedoff). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

знахідка входить в область нижньоволзьких „скіфських“ могил. Нарешті, відомі дві знахідки люстер з барсами з Бузулукського і Орського районів. Обидва люстра належать до типу з схематизованою фігурою барса. Одно з них (тільки верх ручки) знайдено в могилі Елга кол. Бузулукського повіту і надійшло в збірку Нефедова (рис. 1). Дуже пошкоджена ручка побувала на вогні і в опису Нефедова названа ручкою кинджала, а барс перетворився в курдючну вівцю¹⁹. Але вже О. А. Спіцин повідомив О. О. Бобринського, що це ручка люстра, і звір без вужчого визначення

¹⁵ Д. Я. Самоквасов, Каталог древностей, табл. III, 2; А. А. Бобринский, вказаний твір, III, с. 68 і Б. В. Фармаковский, вказаний твір, с. 27, табл. X, 2.

¹⁶ Б. В. Фармаковский, вказаний твір, с. 27, табл. X, 3.

¹⁷ А. А. Бобринский, вказаний твір, с. 68 і 69, рис. 18.

¹⁸ ОАК, 1904, с. 133, зберігається в ГИМ; ESA, III, 1928, с. 50.

¹⁹ Ф. Д. Нефедов, Отчет об археологических исследованиях в южном Приуральи, МАВГ, III, с. 37; ESA, III, с. 57; А. М. Tallgren, ESA, XI, с. 62 і 63, рис. 16 а.

був віднесений до категорії хижаків²⁰. Характерно для манери М. І. Ростовцева, який не вдавався звичайно в деталі окремих описуваних ним знахідок і часто довіряв сумнівним описам, що він вважав зображену тварину за „вівцю чи барана“²¹. Другий екземпляр люстра з зображенням схематизованого барса знайшов Назаров при розкопках в урочищі Біш-уба поблизу Орська (рис. 3). Воно нічим не відрізняється від звичайних оль-

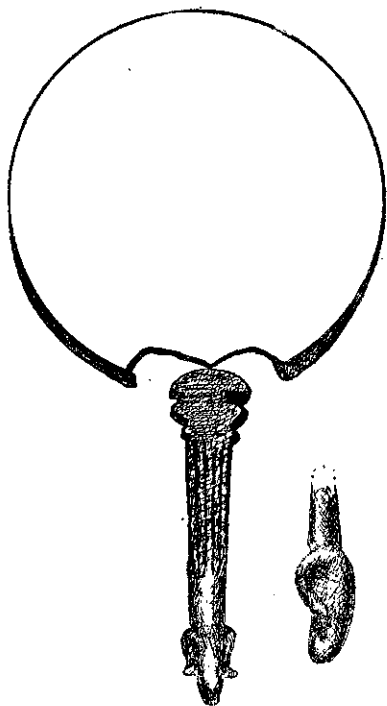

Рис. 2. Бронзове люстро з Улан-Ерге біля Астрахані (Державн. Істор. Музей в Москві). $\frac{1}{4}$ нат. вел.

Fig. 2. Miroir en bronze de Oulan-Erghé près d'Astrakhan (Musée Historique à Moscou). $\frac{1}{4}$ gr. nat.

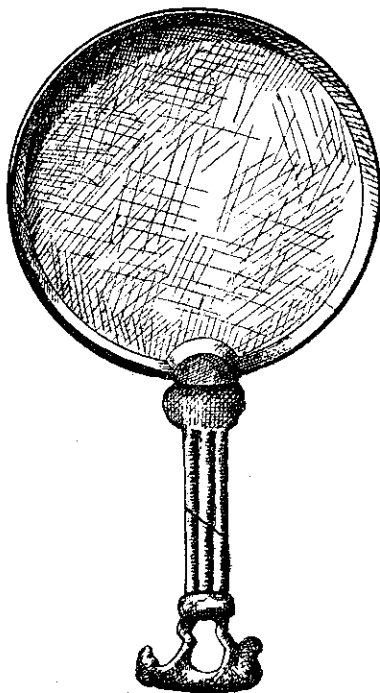

Рис. 3. Бронзове люстро з могили в ур-Біш-Уба Орського району (Держ. Історичний Музей в Москві). $\frac{1}{4}$ нат. вел.

Fig. 3. Miroir en bronze, provenant de tombeau dans localité Bis-Uhba, arrond. Orsk (Musée Historique à Moscou). $\frac{1}{4}$ gr. nat.

війських люстр цього типу, з трилопатевою основою ручки. Це люстро дуже важливе тим, що воно входить до складу багатого інвентаря жіночої могили, за обрядом цілком типовою для поволзько-уральської „скіфської“ культури. Воно, очевидно, ввійшло в побут і відповідало смакові мешканки далекого від Ольвії Приуралля²².

²⁰ А. А. Бобринский, вказ. твір, III, с. 68.

²¹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, с. 603. В німецькому виданні цієї праці і в Тальгрена в ESA, XI, с. 62 (за мою статтю в ESA, III), визнано, що ця ручка звичайного люстра ольвійського типу.

²² Див. повідомлення Харузина в Известиях общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете, LXVIII, с. 298, з рисунками; М. И. Ростовцев, МАР, вип. 37, с. 30; ESA, III, с. 51 і 52.

Отже, виявляється, що нечисленні люстра, які, на мій погляд, безперечно походять з Ольвії, все таки розсіяні в напрямі торговельного шляху, який, за Геродотом, йшов на схід.

Є ще одна група виробів, яка дає змогу простежити проникання товарів з Ольвії ще далі на північний схід. Це речі не грецького походження, в самій Ольвії вони майже не ввійшли в ужиток, але є підстави зв'язувати їх з районом Ольвії. Я маю на увазі своєрідні хрестоподібні бляхи, що вживалися як прикраса на ремінь при сагайдаку або як прикраса пояса. Вживання цього виробу вперше виявив небіжчик І. А. Зарицький у могилі Опішлянці на Харківщині²³, вдруге він трапився в Ольвії в розкопах Б. В. Фармаковського²⁴.

Як видно з розташування декоративних фігур тварин і з положення, в якому знайдено бляху в могилі Опішлянці, ці хрестоподібні бляхи були побудовані інакше, ніж сучасний хрест. Довга частина йшла вгору, короткі — вбоки і вниз. Я мав змогу досліджувати всі три бляхи в натурі: у кожній з них для просування ремня зроблено на зворотному боці по дві поперечних скобки, одна у верхній частині, друга — на перетині хрестовин.

Хрестоподібна бляха з Ольвії (рис. 4) прикрашена чотирма баранячими головами, трактованими, на думку видавця, цілком у грецькому архаїчному дусі. Хрестовина трактована у вигляді трьох орлячих голів, з круглим оком, крилоподібною восковицею і спіралью загнутим дзьобом в типово скіфському дусі. В середині хрестовини згорнута в кільце типова архаїчна скіфська пантера.

Хрест-бляха з Опішлянки (рис. 5) у верхній частині прикрашена фігурами трьох пантер, вправо одна під одною, хрестовина і її центр — чотирма згорнутими в кільце пантерами. Пантери обох блях трактовані однаково. Стилистична і функціональна спорідненість усіх трьох блях безперечна. Тотожність трактування пантер із славетною келермеською бляхою, особливо з декорацією хвоста і лап келермеської пантери, не лишає сумніву в їх стилістичній спорідненості і хронологічній близькості: обидві бляхи належать принаймні до початку VI сторіччя.

Третя подібна бляха походить з поховання могили № 2 у відомій групі коло села Вовківці на р. Сулі²⁵. Вона ближча до бляхи Опішлянки, але відзначається дуже грубою роботою. Вона декорована у верхній частині двома пантерами, одна під одною вліво, і нижче від них — більшим зображенням пантери вздовж цієї гілки хреста головою до перших двох. Хрестовина і її середина трактовані у вигляді чотирьох, звинутих в кільце пантер, які шматують якусь неясно змальовану тварину. Не зважаючи на грубість роботи, близькість її до бляхи з Опішлянки безперечна. Судячи з щоденника розкопів, бляха входила у склад прикрас кінської вуздечки і виконувала роль налобника.

Походження однієї з тих блях із Ольвії безсумнівне. Виходячи з трактування баранячих голівок, цілком імовірна можливість і виготовлення її в Ольвії. Дві інші бляхи знайдено в сфері торговельного впливу архаїчної Ольвії. Їх стилістична спорідненість очевидна. Хай навіть дві інші

²³ ESA, VII, с. 77, рис. 15.

²⁴ ОАК, 1905, с. 34, рис. 32 і Б. В. Фармаковский, МАР, 34, с. 28 і табл. XII, рис. 1 і 3.

²⁵ Ханенко, Древности Приднепровья, II, с. 7, 26, табл. XVI.

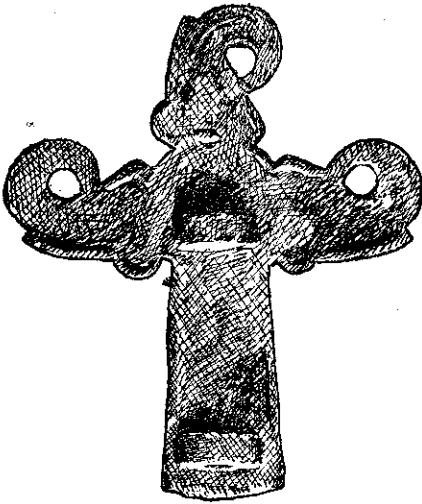

Рис. 4. Бронзова бляха з Ольвії (Ермітаж). $\frac{2}{3}$ нат. вел.
 Fig. 4. Plaque en bronze d'Olivia (Ermitage). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

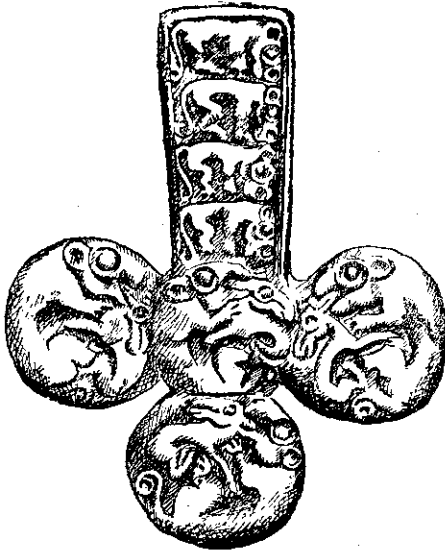
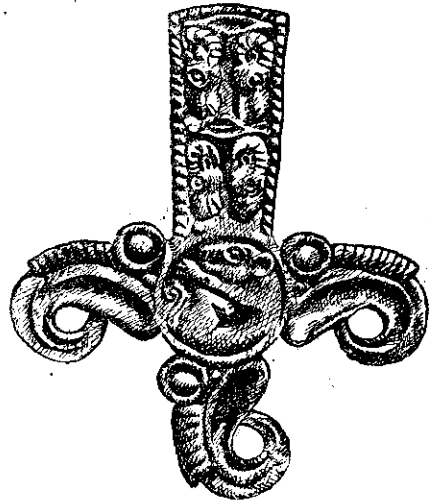

Рис. 5. Бронзова, обтягнена золотом платівкою бляха з могили Опішлянка на Харківщині (Держ. Історичний Музей в Москві). $\frac{2}{3}$ нат. вел.
 Fig. 5. Plaque en bronze revêtue d'or provenant de tombeau dit Opishljanka, départ. Charkiv). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

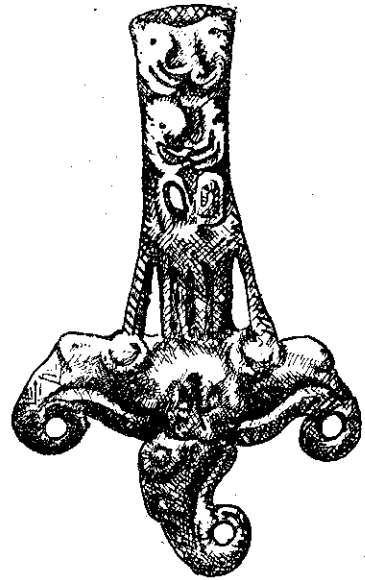

Рис. 6. Бронзова бляха з Угорщини (комітат Комаром). $\frac{2}{3}$ нат. вел.
 Fig. 6. Plaque en bronze (Hongrie, com. Komarom). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

бляхи зроблені в самому степу, то прототип її взятий з Ольвії, і вона сама тільки становить ще один доказ раннього побутового синкретизму ольвіюполітів і скіфів.

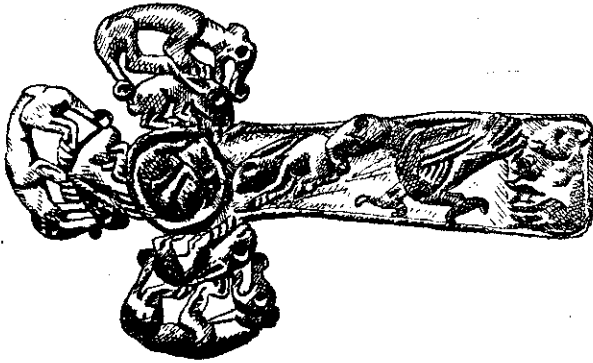
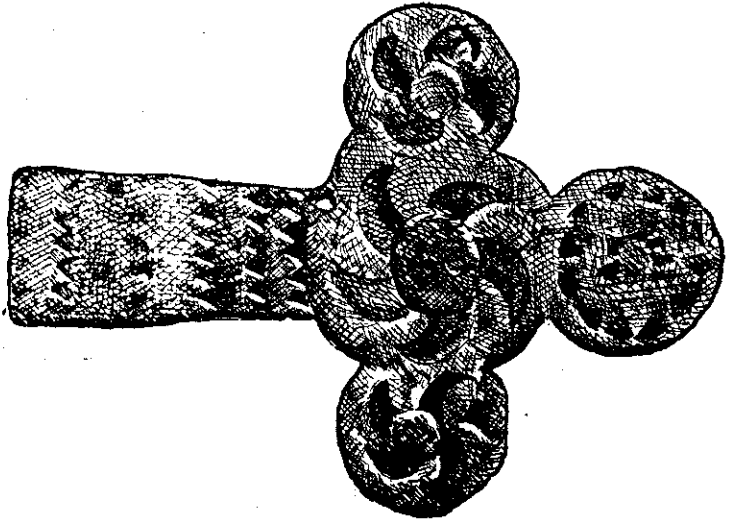

Рис. 7. Бронзова бляха з Угорщини (Комітат Мезолак). $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Fig. 7. Plaque en bronze (Hongrie com. Mesolac). $\frac{2}{3}$ gr. nat

Рис. 8. Бронзова бляха з Зуевського моргильника. (Ермітаж). $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Fig 8. Plaque en bronze provenant de la cimetièrre de Zujevo. (Ermitage). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Де в інших місцевостях відомі такі ж бляхи? Багато їх знайдено в Угорщині. Н. Феттіх опублікував їх звітні спочатку 5 екземплярів²⁶, потім ще раз повторив чотири з них, доповнивши чотирма новими²⁷. Всі ці бляхи за розміщенням частин і будовою, а також функціонально тотожні з українськими. Але за сюжетами і за стилізацією вони дуже різноманітні. В них аж ніяк не можна запідозріти виробів ольвійського

²⁶ N. Fettich, Beiträge zum Entstehungsproblem des altgermanischen. II. Stiles. Budapest, 1929, табл. XV—XVII.

²⁷ N. Fettich, Der Scythische Fund von Gartschinowo, Budapest, 1934, табл. IX—XIII.

циклу. Всі вони відзначаються малохудожньою роботою. В їх стилізації і художній техніці немає нічого, що дозволяло б бачити в їх звіриному стилі майстерну руку наддніпрянського художника. Зате їх наслідуваний і підлеглий характер очевидний і в формі і навіть у деталях. Дві бляхи особливо видають свою залежність від Скіфії на території УРСР. Це, по-перше, бляха з комітату Комаром (рис. 6). Вона цілком передає ольвійську бляху, — ті ж голови, але виконані грубо, той же звір — кільце в перерізі, який, проте, втратив усі деталі. Верхня частина декорована трьома парами схематичних голів, розміщених точнісінько так, як і на ольвійській блясі, але від баранячих голів і рогів лишилися самі контури.

Друга бляха з Мезолака (рис. 7) ближча до опішлянської і вовківецької. Хрестовина її подана трьома кільцями, але у вигляді сцен шматування хижаком зайця. У верхній частині збереглась одна пантера, що йде; вона зроблена досить грубо і більше схожа на ведмедя чи кабана. Тільки в перетині хрестовини ясно зберігся хижак у вигляді кільця, цілком подібний до українських прототипів.

Угорські речі явно викривають своє походження від українських блях, а наслідуванням цих останніх вказують, що саме в області Ольвії з'явився їх прототип. Подібно до того, як сюди йшли ольвійські люстри, власне ольвійської роботи, тут стали відомі і зразки одночасних їм ремінних блях; їх почали наслідувати, і вони увійшли тут в ужиток.

Щось подібне до цього можна припустити і для східного поширення люстер ольвійської роботи, хоч не в Поволжі і не на степовому Приураллі, але ще далі, в Зуевському могильнику ананьїнської культури. Скільки мені відомо з люб'язного повідомлення А. В. Збруєвої, серед добре знайомих їй древностей ананьїнської культури це єдиний екземпляр (рис. 8). Він, безперечно, місцевої роботи. Його геометричний орнамент у вигляді поперечних рядів зубців один над одним на верхньому відгалуженні хреста явно передає не розгаданих спершу пантер; хрестовина і її середина трактована у вигляді трьох кіл. В середньому таврі і бокових кінцях ясно видно кола з відходячими в сторони, ніби в обертальному русі язиками, в нижньому колі — 13-променева зірка, з променями у вигляді зубців. Ці кола, звичайно, передають незрозумілих майстрові звинутих в кільце пантер оригіналу. І тут немає власне ольвійсько-дніпровської бляхи. Але саме одиничність цієї форми в ананьїнській культурі і її наслідувальність вказують, що носії ананьїнської культури рідко, але бачили такі зразки в натурі. Значить, купці з області Ольвії проходили і в цей далекий край, але проходили, мабуть, рідко.

На Заході В. Томашек створив теорію про напрям геродотового шляху до Тариму і на Тибет. Її підхопили Е. Мейер і Міннз. У нас її поділяв С. М. Середонін. Загалом же і на Заході і у нас укріпилася гіпотеза, яка локалізує ісседонів на Уралі по р. Ісеті. З нею погоджується дуже багато учених, між іншими, і Р. Генніг.

Точна локалізація окремих племен за Геродотом, в тому числі і ар-гіппеїв і ісседонів, мабуть, назавжди лишиться трудною, як важко провести і точну лінію шляху. Але наведені вище приклади знаходження ольвійських люстер по Волзі і під Орськом — найкращий, на мій погляд — доказ реальності оповідання Геродота і того, що цей шлях безпосередніх зносин з Причорномор'ям ішов саме від Ольвії, перетинав Дон, повертав по Волзі на північ, проходив до південних відрогів Уралу аж до Орська

і там закінчувався. Цей шлях не був єдиним: від нього були відгалуження і на південь і на північ. Саме відгалуженням на південь по Дону і Волзі, гадаємо, пояснюються знахідки люстер на Північному Кавказі і на низзі Волги поблизу Астрахані. Другим відгалуженням на північ по Волзі і Камі був напрям в область ананьїнської культури, але цей шлях був далеко не такий уторований.

Розглянуті докази тільки почасти виявляють нам той крам, що його провозили сюди цим шляхом. Я не ставлю собі за мету виявити його ширше. Намиста вимагають розробки, інші речі невідомі. Усякі інші побудови будуть бездоказові. Не можна посилатися, як роблять Еберт і Генніг, на тканини з Ноін-Ули. Їх чорноморське походження доведене далеко недосить, а час їх далеко пізніший, ніж час Геродота.

Зате зіставлення літературних і археологічних даних дозволяє накреслити хронологічні дати функціонування цього торговельного шляху, який споконвіку йшов од Бузького лиману до Уралу і далі. Зносини цим шляхом помітні з раннього часу. Збіг деяких форм знаряддя і прикрас андронівської і зрубної культур, проникнення форм абашівських і зрубних посудин в область західноказахстанської андронівської культури, — все це дозволяє гадати, що металургічні джерела Приуралля вже в ту віддалену епоху обслуговували і широкі степи Причорномор'я і глухі ліси носіїв абашівської культури. Поширення сейменських списів від Бесарабії до далеких глибин Сибіру через південне Приуралля говорить про те саме. Греки одразу ж, як почали проникати на Чорне море, дізналися про цей шлях. У першій половині VII сторіччя Алкман знав ісседонів, слідом за ним, чи в VII, чи в VI сторіччі, до них пройшов Арістей з Проконнеса. Від VI сторіччя і від початку V ст. з кінцевих північно-східних пунктів цього шляху походять ольвійські люстра і зувеська бляха.

В половині V сторіччя Геродот чув про цей шлях від своїх ольвійських і скіфських співрозмовників. Але десь у IV сторіччі починаються нові факти. У цей час в руках боспорських царів зкупчилися величезні багатства від торгівлі хлібом. Здавалося б, що старий шлях повинен був перейти в їхні руки. Але цього немає. Навпаки, боспорські купці наводнюють своїм крамом теперішні українські степи. Розкішні ювелірні вироби Чортомлика і Солохи та інших царських скіфських могил, боспорські монети на скіфських городищах, наприклад, Кам'янки Запорізької області, потік пантикапейських товарів у Частих і Мастюгинських могилах Воронезької області красномовно свідчать про це.

Звернемось до степового Поволжя і Приуралля. Там з кінця V сторіччя панує місцева прохорівська культура. М. І. Ростовцев зв'язує цю культуру з Прикубанням, але в його арсеналі є тільки один меч з Буерової могили, золота обкладка піхов якого, дійсно, дуже близька до піхов меча Красногорського селища.

До цього можна додати ще один залізний меч із так званих мечів з серпуватим наверхом і прямим перехрестям, знайдений десь на Кубані, про який мене повідомив небіжчик О. А. Спіцин. Інші посилення Ростовцева належать або до більш ранніх часів (згадувані вище люстра і т. д.) або до чистої фантазії. Він картинно описує сармата прикаспійських степів епохи еллінізму, суцільно закованого в лускатий панцер і озброєного довгим списом... Та ба! В усіх, тепер численних, похованнях прохорівської сарматської культури немає ні одного наконечника списа, ні одної

панцерної лусочки. Сам же Ростовцев переконливо показав, що в цей час з Ірану йшло багато речей у прикаспійські степи.

Пізня Ахеменідська печатка з Покровської могили, елліністичні срібні блюда з Парфії в Прохорівці, величезні білі глазуровані намиста звідти ж, край бронзового блюда того ж типу, що і в Прохорівці, в урочищі Ак-джар з моїх розкопів 1930 р. — реальні докази цього імпорту. Незмінні ж сині намиста з білими вічками можуть походити звідки завгодно. Ще інший доказ перерви цього шляху в IV—III ст., коли й не повної, — це самотність форм прохорівської культури, особливо в зброї. З'являються довгі мечі з старими скіфськими наверхками і перехрестями. Вони є у знахідках з Саратовської, Куйбишевської, Чкаловської областей, але їх немає в Причорномор'ї. Пізніше потоком поширюються кинджали й мечі з прямим перехрестям і серпуватим наверхником. Але вони так і лишаються на прикаспійському ґрунті. Крім двох згаданих знахідок з Кубані, вони далі на південь і захід не посуваються.

Розкопи останніх двох десятиріч у Нижньому Поволжі, в Західному Казахстані, в Чкаловській області загальновідомі. В могилах цього часу чи то з II, чи то з I сторіччя до нашої ери починають з'являтися у дуже великій кількості речі причорноморського виробництва. З I сторіччя нашої ери вони стають численними, і до V сторіччя їх можна простежити до Кара-Агачської знахідки під Акмолінськом. Римські ж монети часів Адріана знайдені нещодавно в Манчжурії. Отже, геродотів торговельний шлях до ісседонів проіснував до IV сторіччя, а далі десь коло початку нашої ери чи перервався зовсім, чи перестав грати серйозну роль.

B. GRAKOV

RELATIONS COMMERCIALES ENTRE OLBIA ET LES REGIONS DU VOLGA ET DE L'OURAL

L'auteur suppose, que malgré ses récits phantastiques et embrouillés, Hérodote décrit la vraie voie continentale de commerce, par laquelle les marchands scythes faisaient parvenir leurs marchandises dans la région de la Mer Noire. Les gens, qui donnaient des renseignements à Hérodote connaissaient bien cette voie, les contrées et les peuples qui les habitaient.

L'existence de cette voie est prouvée, et, selon l'auteur, l'une des preuves en est la coïncidence du nombre des peuples qui habitaient le territoire le long de cette voie et ne possédaient pas la langue scythe, et du nombre de sept interprètes, indispensables pour les mettre en communication. Le lien entre la culture scythique et les cultures des régions du Volga, de l'Oural et de la Sibérie, qui se révèle par la similitude des armes et des décorations de style animal, est le résultat des relations actives commerciales entre ces contrées. Ce lien confirme la réalité de la voie d'Hérodote.

L'auteur cherche à éclaircir le rôle d'Olbia dans ce commerce. Ce qu'Hérodote commence sa description de la voie commerciale par cette

ville, ce que les habitants d'Olbia connaissaient bien cette voie et que les objets y trouvés provenaient d'Olbia, — tout cela révèle son rôle actif dans ces relations commerciales. Les trouvailles archéologiques permettent d'établir jusqu'à quel point et dans quels pays mène cette route.

Les spécimens les plus caractéristiques parmi les objets trouvés sont des miroirs en bronze dont les manches se terminent par la figure d'une panthère ou d'une tête de mouton et qui sont, sans aucun doute, des produits des ateliers d'Olbia du VI—V ss. Ceux qu'on a trouvés sur le territoire d'Ukraine, en Hongrie dans les régions du Volga et de l'Oural révèlent leur provenance d'Olbia.

Un autre spécimen — une plaque en bronze pour une ceinture en forme de croix, aux branches décorées de têtes d'aigles ou de panthères enroulées. Ces plaques ne sont pas fabriquées en Grèce, il y a des raisons de supposer qu'elles proviennent de la région d'Olbia. On a trouvé une plaque similaire dans le cimetière de Zujev (la culture d'Ananino), ce qui prouve, que les marchands d'Olbia arrivaient jusqu'ici.

Or, cette voie commerciale partait d'Olbia, traversait le Don, allait le long du Volga au nord jusqu'à l'Oural et aboutissait à Orsk. Cette voie bifurquait: une route menait au sud par le Don et le Volga, l'autre remontait le Volga et la Kama, allait au nord dans la région de la culture d'Ananino. Les miroirs provenant d'Olbia et la plaque de Zujev confirment ce fait.

Les relations par cette voie commencèrent encore dans le premier temps de la culture dite „culture de tombes à charpente“ — ce que témoignent les monuments archéologiques. Au VII et VI ss. les grecs connaissaient déjà cette route. On la connaissait bien du temps d'Hérodote. Depuis le IV s. nous voyons des changements. Dans les steppes de l'Ukraine dominant des produits d'industrie du Bosphore, dans les régions du Volga, de l'Oural se développe la culture locale ou la culture de Prochorovo. Cela prouve, que le voie d'Hérodote existait jusqu'au IV s. Depuis ce temps elle cessa de jouer un rôle important ou bien fut tout à fait abandonnée.

М. БОЛТЕНКО

(Одеса)

СТАРОДАВНЯ РУСЬКА БЕРЕЗАНЬ

В період інтенсивних зносин населення східноєвропейської рівнини з південними морями та замор'ям в умовах примітивного судноплавства не міг не набути великої ваги, як причальний пункт, маленький острівець у відкритому Чорному морі, при вході з нього в Дніпрово-Бузький лиман — острів Березань.

Значення цього, не на всіх картах позначеного мініатюрного острівця, що не має завдовжки навіть кілометра (856 м), а завширшки — 350 м, збільшують рибні багатства прилеглих до нього лиманів, а наявність саме проти острова на материк у захід від Березанського лиману розлогого солончака Тузла, що дає можливість засолювати рибу на місці, робить цей острівець природним центром всього багатого рибно-промислового району. Прекрасний колодязь питної води тут таки на схід від того ж Березанського лиману, всього лише за 1,5—3 км від острова, в селі Бейкуші, змушує всіх вітрильників, що плывуть у відкрите море з Дніпра та Буга, обов'язково спинятися тут, щоб запасти доброї питної води та опорядитися, перше ніж пускатися в далеке плавання по відкритому морю.

Руський народний фольклор у своїх історичних згадках про тепле південне море твердо знає острів, що лежить на шляхах туди „у лукомор'я зеленого“, острів Дольський від слова „дол“ в розумінні „низ“, „поділля“, „низова“ або „подільська земля“, як у давнину називався наш широкий причорноморський степ, який розіслався по берегах, у пониззі наших південних рік, що течуть в Чорне море (і Дунай). У старовинній билині про Солов'я Будимировича князь Володимир „Красное солнышко“ виряджає в далеку дорогу за море свою молоду небогу Запаву Путятичну, видану заміж за гостя заморського Солов'я Будимировича, та її чоловіка, такими словами:

„Поезжайте за славно за сине море,
За сине море за Волынское,
Ко тому ко острову Кодольскому,
Ко тому лукомор'ицу зеленому“¹.

¹ № 53 в 1 т. „Песен, собранных Рыбниковым“. Видавці та коментатори XIX—XX сторіч, без уваги до поетичного складу і синтаксису наших старин і стародавньоруського словника, зокрема географічного, читають тут „Ко тому ко острову Кодольскому“, зливаючи тут цілком закономірне третє повторення прийменника „ко“ з дальшим прикметником в одно слово „Кодольский“ від іменника (північного) „кодоло“ в розумінні „канат“, „товста шворка“ і спеціально „шворка тягти невід“. І така назва, зважаючи на все вище сказане про цей острів, могла б до нього підійти, але, звичайно,

Не що інше, як цей таки острів Березань являє в своїй першооснові і міфічний тепер острів Буян з народної казки, увічнений в нашій художній літературі генієм великого російського поета О. С. Пушкіна.

Однією з епох особливо інтенсивних стосунків нашої великої рівнини з причорноморським та заморським півднем була епоха Київської Русі. Звернення до писаних першоджерел історії, літописів і договорів руських князів X століття з візантійцями дозволяє також констатувати наявність такого острова з винятковим положенням на великому водному шляху „из варяг в греки“.

Це — острів св. Еферія, що заборони для Русі зимувати на ньому так наполегливо, але, як видно, даремно домагалися греки. Статті договору Ігоря з греками 944 р., які говорять про відносини з північно-західним Причорномор'ям з погляду захисту інтересів візантійського Херсона (Херсонеса), не лишають сумніву в обізнаного з місцевими умовами в тому, що цей договір під острвом св. Еферія міг розуміти лише нашу Березань.

„О Корсунской стране. Сколько ни находится в той стране городов, Русский князь не имеет власти воевать там. А если та страна не покоряется нам, тогда, если попросит войска от нас князь русский, дадим ему сколько будет нужно, и пусть он воюет.

Если русские найдут у берега ладью греческую, да не обидят её, а кто возьмет что-нибудь из ладьи, или убьет, или поработит находящихся в ней людей, да будет наказан по закону русскому и греческому.

Русские да не творят никакого зла корсунцам, ловящим рыбу в устье Днепра; да не зимуют там, ни в Белобережье, ни у св. Еферия, но при наступлении осени да уйдут в дома свои, в Русскую землю.

Князь русский да не пускает Черных болгар воевать в стране Корсунской“².

Слушно ототожнював цей острів з нинішньою Березанню ще Карамзін, сучасник капітан-лейтенанта Крицького, який склав у 1823 р. перший прекрасний план острова, і петербурзького академіка Келлера, автора славнозвісного монографічного дослідження островів північно-західного Причорномор'я. До 1908 р. цей погляд поділяли і складачі „Краткого указателя музея Одесского Общества истории и древностей“.

Бувши автором нового видання (1908 р. і дальших) цього „Указателя“ (в частині, присвяченій Херсонесу, Березані та Білгороду Дністровському, поряд з Петренами і Кафою-Феодосією, історії возз'єднаної з Росією України та нумізматичним колекціям музею), автор цих рядків теж

не інакше, як пізніша „вторинна“, усвідомлена в порядку так званої народної етимології, назва, що втратила своє первісне значення острова Дольського, коли цей термін з часів татарсько-монгольської навали звужився у вжитку, закріпившись лише за досить тісною територією по верхній течії Південного Бугу та середньої течії Дністра — Поділлям.

Займенник „той“, звичайно, в даному зв'язку треба розуміти, як „славний“, „знаменитий“.

² Н. М. Карамзин. История Государства Российского, т. I, прим. 355. „При устье Днепра ныне Березань“. Зміст важливого для нас тексту договору 944 р. модифікуємо відповідно до результатів досліджень Н. Лавровського О византийском языке договоров русских с греками, СПб, 1853 і акад. А. А. Шахматова Несколько замечаний о договоре с греками Олега и Игоря. „Зап. Неофил. Об-ва при Пгд ун-те“, VIII, 1915.

прийняв цю думку, але відповідальна редакція „Указателя“ в особі проф. Е. Р. Штерна, не пропустивши її, поділила побудований на книжково-кабінетних комбінаціях погляд В. В. Латишева, який відніс назву св. Єфегрія до Кінбурнської коси, що перейшло і в пізніші „Указатели“ згаданого Музею 1908—1917 рр.

60 років тому, в зв'язку з VI Археологічним з'їздом в Одесі 1884 р., почалося археологічне дослідження острова, розкопи на ньому Р. А. Пренделя (1884 р.), Б. В. Фармаковського (1896 р.), Г. Л. Скадовського (1900—1901 рр.), екскурсія Одеського товариства історії та древностей з участю В. В. Латишева та Е. Р. Штерна (1902 р.) і, насамкінець, систематичні розкопи Е. Р. Штерна (1904—1909 рр. і 1913 р.). Але хоч як це дивно, вони ніякого світла на стародавньоруське минуле нашого острова не пролили. З одного боку, це було зумовлене насамперед тим, що дослідники взагалі, а Е. Р. Штерн особливо, всю увагу зосереджували на слідах перебування тут стародавніх греків і зневажливо ставилися до слідів перебування на острові „варварів“ — „тубільців“ (тобто всіх не-греків, неримлян, не-„варягів“, не-генуезців) і до пізніших епох. З другого боку, воно зумовлювалося ще й тим, що систематичні розкопи на острові в період 1904—1909 рр. і в 1913 р., проведені Е. Р. Штерном в далеко ширшому масштабі проти попередніх досліджень, було заплановано з виключенням їх з поля широкої надпристанської смуги на північному сході острова, виходячи з неправильних міркувань, нібито вали турецького надпристанського укріплення мали безнадійно переплутати тут всяку стратиграфію.

Проте, не можна, строго кажучи, твердити, що знахідок з епохи Київської Русі, до того ж дуже цікавих, не зроблено на острові і за дореволюційних років. Але знахідки ці лишалися без уваги та будь-яких спроб хоч елементарного наукового їх пояснення. В умовах такого ставлення до об'єктів дослідження і такого своєрідного їх добору немає нічого дивного, що лише одна знахідка епохи Київської Русі спинила на собі увагу дослідників в особі Е. Р. Штерна і була введена ним в коло світової науки. Щоправда, пам'ятку цю, і досі унікальну для всієї нашої країни, знайдену в 1905 р. — „варязький“ надгробок із скандинавським (шведським) написом рунами: „Грані поставив ці руни (цей напис) своєму бойовому товаришеві Карлу“, — через досить пізнє датування її часами близько 1000 р.³ або навіть кінцем XI початком XII сторіччя⁴, абсолютно не можна використати як основний документ, що стверджував би позиції крайніх „норманістів“ у питаннях походження Русі та великого шляху „из варяг в греки“, як пробували, а дехто ще й досі пробує, зробити. Тим більше, що цей „унікум“ розглядався поза всяким зв'язком з іншими знахідками з близьких до нього віків, хоч би з дуже частими безінвентарними „пізніми“ похованнями на острові⁵. Нам особисто здається, що вони мають ніби щось спільне з „древлянськими“ і змушують

³ Перший дослідник пам'ятки германіст Ф. А. Браун в „Изв. Археол. ком.“ в. 23, с. 66—75.

⁴ В. А. Бр им, Путь из варяг в греки, „Изв. АН СССР“ Отд. Общ. Наук., 1931, № 2, с. 246.

⁵ Не можна не згадати одне з них із стилетом (типу волинських) з рогу однорічного оленя, встромленим в потиличну частину черепа (жінки) — нічим, але красномовним свідком однієї з багатьох драм, що розігралися в минулі століття на острові. Удар зроблено ззаду в момент переслідування жертви, яка тікала.

згадати наш початковий літопис в запису його під 922 р.⁶ та відчуті якийсь не просто територіальний зв'язок північних деревлян з нашими степовими угличами або, мабуть, уличами, що могло б бути так чи інакше пов'язане з назвою двох рік на їх стародавній території, дуже близькій географічно до о-ва Березані — Інгул (впадає в Південний Буг біля Миколаєва) та Інгулець (впадає в Дніпро трохи вище від нин. Херсона)⁷.

Не кажучи далі про „рядові“ знахідки, як досить численні серед „пізньої“ кераміки „слов'янські“ черепки глиняного посуду з хвилястою орнаментациєю та візантійські, вкриті глянсом, — ніяк не можна не відзначити нашого відкриття 18 червня 1909 р. „у верхньому шарі насипу“ „нижньої частини кубка (?) з глини (простого)“ із знаками на денці, витлумаченими, як вензель імператора Петра III (?) і всередині його Катерини II (?) (див. стор. 47), щоправда з застереженням в дужках („відтворення це проблематичне“)...

Такий здогад, зроблений в щоденнику розкопів на о. Березані 1909 р. (розкоп В⁸) автором цих рядків, тоді ще молодим студентом, необізнаним ні з роботою Куніка, ні з пізнішою літературою про монети Київської Русі та „загадкові“ на них знаки, був без заперечень прийнятий керівником розкопів Е. Р. Штерном. Лише згодом, власне вже напередодні великої Вітчизняної війни, після того, як ми обізнались із спеціальною літературою, з працями А. В. Орешнікова „Классификация древнейших русских монет по родовым знакам“ („Изв. АН СССР“, 1930), „Денежные знаки домонгольской Руси“ („Труды Гос. ист. музея“, 1936) і особливо з дослідженням Б. О. Рибакіна „Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв.“ („Сов. археол.“, VI, 1940), в нас не лишилося найменшого сумніву в тому, що знайдена нами в 1909 р. на Березані пам'ятка історичний документ ніяк не меншої ваги, ніж славнозвісний рунічний напис з розкопів 1905 р. Знак у цій знахідці являє клеймо одного із стародавніх руських князів Рюриковичів, що своєю двозубою схемою і деталями її оформлення найближче стоїть до клеймів чернігівської галузі — Святославичів, надто Олега Святославича і Всеволода Ольговича (1146 р.). Посудину цю без сумніву треба віднести до ганчарних майстерень якогонебудь певного стародавньоруського князя і до певної

⁶ „И бѣ у него (князя Игоря Рюриковича) воевода, именемъ Свѣдѣльдъ, и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вѣдсть Свѣдѣлду. И не вѣдьяшется единъ градъ, именемъ Пересѣчень; и сѣде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша сѣдьяше Улицѣ по Днѣпру вѣнизь, и посемъ придоша межи Богъ и Днѣстръ, и сѣдоша тамо; и дасть же дань Деревскую Свѣдѣлду...“ (Новгородская летопись, Изд. Археограф. Комиссии, СПб, 1888, с. 7—8).

⁷ Дуже цікава звукова конвергенція назви ріки Інгула з іменем київського князя Игоря: у сучасних „маріупольських греків“, внуків переселених Катериною II в 1779 р. з гірського Криму на береги Азовського моря (в околиці теперішнього м. Маріуполя) нащадків кримських готів, поширене ім'я Аріста-гул. Це тюркське перекручення (їх розмовна „базарна“ мова — „базар'ян“ — татарська) грецького Аріста-гор (*Αρισταγορος*). Таке ж перекручення назви стародавньої віфінської ріки Сангар[ій] являє сучасне турецьке Зунгулдак, назва відомих, особливо з війни (1914—1917 рр.) кам'яно-вугільних копалень поблизу Гераклеї — Ереглі на Чорному морі. Це приводить до висновку, що в дотюркську добу нашого Лукомор'я ріки Тілі-гул, Ін-гул іт. д. повинні були звучати Тілі-гор (верхів'я його нин. річка Журавка або Жор-авка), Ін-гор або Ін-гвар, цілком тотожні з погляду звукового з іменем князя Ігор — Інгар. Ми не думемо виводити назву річки, очевидно, дуже стародавню, від імені князя. Навпаки, ім'я князя, коли воно тубільне, а не „варязьке“, можна вивести від назви річки.

смуги історичних подій, які могли занести цей, правдоподібно, чернігівський, виріб на пустинний острів Чорного моря.

Досить численні і, як видно, далеко не маловажні для пізнання минулого нашої батьківщини на різних етапах її історичного буття пам'ятки неіонійської Березані з розкопів на ній Е. Р. Штерна (захопленого своїм відкриттям, можна сказати, унікально іонійського селища VII—V сторіч до нашої ери) не знайшли ніякого відображення ні в опублікованих звітах про експедиції на о. Березані ні в музейній експозиції їх наслідків. Глухо згадані не під власними своїми назвами, а під загальними зовсім невиразними термінами „лізніші“ або „варварські“, в період після 1909 р. вони загубилися серед тих незлічених ящиків з музейними фондами розкопів, що втратили всяку паспортизацію, і були попереплутувані з іншими матеріалами. Лише в 1939 р., коли ми дістали змогу підняти весь цей фонд з метою можливого відтворення наукової паспортизації, „кубок“ з невідомим до цього князівським знаком і череп, простроплений ззаду стилетом з рогу однолітнього оленя, знову опинилися в наших руках, і ми передали їх за приналежністю до відділу феодалізму Одеського державного історично-археологічного (нині, з 1944 р. історично-краєзнавчого) музею.

На жаль, внаслідок варварського хазяйнування в музеї чужоземних загарбників, які пограбували й вивезли за кордон значну частину наших музейних колекцій, предмети нашого дослідження знову зникли з поля нашого зору і їх не можна у цій статті належно точно відтворити за фотознімками.

Польові дослідження о. Березані, що увірвались після 1913 р. через обставини, пов'язані з першою світовою війною, поновилися рекогносцировкою автора цієї статті спільно з геологом В. І. Крокосом в 1924 р і були продовжені в систематичних розкопах там таки з 1927 по 1931 рр. Ці розкопи внесли чимало істотних корективів до Штернової схеми минулого о. Березані, завдяки використанню та вивченню даних геології і загальної історії всіх часів у тій мірі, в якій вони прямо або посередньо стосувалися або могли стосуватися нашого острова.

Проведені нами з 1927 по 1931 рр. розкопи на Березані встановили, крім дуже значної і соціально аж ніяк не приниженої ролі тубільного догрецького і доскіфського населення острова, мешканців своєрідних землянок у складі „іонійського“ селища VII—VI сторіч до нашої ери і найтісніший зв'язок його з Приазовським та Малоазіатським (каппадокійським) світом, дуже інтенсивне життя острова в римську добу (I—IV сторіччя, особливо II і III віки нашої ери) і ще інтенсивніше для X—XII сторіч, землянки яких перерізають і римський і іонійський культурні шари і врізаються місцями в материк. Будь-яких речових даних в розкопах або хоч би натяків на функціонування великого водного шляху „из варяг в греки“ і острова Березані, як одного з найважливіших етапів на ньому, раніш як від середини X сторіччя немає. Це цілком відповідає досліддам В. Г. Василевського в 70-х рр. минулого сторіччя і фактичним даним новітньої праці В. А. Бріма про „Путь из варяг в греки“ (1931), хоч цей автор і стверджує в загальних місцях цієї своєї статті наявність цього шляху від IX до XI сторіч.

Паралельне вивчення італійських портоланів XIV сторіччя, що кращі з них прекрасно знали наше узбережжя, всі його миси і бухти, показало,

що на них постійно при нашому острові або при протилежному йому (Со-сицько-Березанському) лимані локалізується назва Барбарезе або Бар-березе, в другій половині якої не важко розпізнати основу сучасної назви острова Березань, а в цілому Білобережжя⁸ наших літописів.

Очевидно, Березань, — геологічно крайній східний вихід одеського вапняку — мислилась як головний вузловий пункт всього Білобережжя, „білого“ або вільного берега прилиманної частини північно-західного При-чорномор'я, що замикалася на заході таким самим „Білим“ або вільним містом Аккерманом-Білгородом при Дністровському лимані.

Тільки взявши на увагу природні дані острова Березані і те, що роз-кривають розкопи на ньому, можна зрозуміти барвисті моменти в бурхли-вому житті староруського Білобережжя — притулку вільних „берладників“ в їх рейсах від нижнього Дунаю до дніпровських порогів по всьому Ду-найсько-Дніпровському лукомор'ю, де припиняли однаково свою чинність всякі юрисдикції і князівської Київської Русі і василевсів-автократів Царграда. Тільки взявши на увагу ці дані, можна зрозуміти і проблему зимівлі Святослава в 972—973 рр. і неоднакову долю його, що пішов до Києва через порogi, з одного боку, і Свенельда, що пішов найко-ротшим шляхом через степ (очевидно долиною Південного Бугу) з Біло-бережжя до своєї улицько-деревської волості, з другого, як і проблему безпосередніх зв'язків Тмутараканського південного сходу Русі, минуючи Київ, з галицько-волинським заходом (через що князі „ізгої“, у яких спід ніг на Русі вислизав соціальний ґрунт, виявились дуже швидко перене-сеними з Тмутаракані на береги Горині, Західного Бугу або Дністра, як

⁸ Найпевніше тут відбилася болгарська вимова букви „Ѣ“ в Західному Чорномор'ї „Бяло-Брежіе“, контамінації цієї назви з російським „Белобережье“ та асиміляції плавкого „л“ у першій половині слова з таким самим плавким „р“ дальшої частини слова. Варязьку гіпотезу імені Березань, подану в цитованій роботі В. А. Бріма с. 246: „Скандинавы... прозвали его Вјѣрко („березовый“),“ що трапляється „всюду, где были на островах важные торговые пункты варягов: в озере Мелар, в Ботническом и Фин-ском заливах“, не можна прийняти, бо й російське звучання цього імені Березань, яке конвертує з „березою“ є лише народною етимологією фракійської форми Бер-сана — „високе місце“, пов'язване з нашим „берег“, нім. „Berg“ і т. ін. Дійсно, Березань — єдиний острів, що височів у морі на шляху в усіх плавців з гирла Дні-прового до теплих заморських країв, до країни чудес і багатств Царграда і ще дав-ніших царств, та найменування моря, куди пролягає шлях повз „Дольський“ острів, — Волинським не обов'язково означає собою непорозуміння, підставлення замість назви Чорного моря одного з варіантів назви Каспія-Хвалінського або Хваліського моря. Тут може критися і стародавня ремінісценція Віліона — Іліона — Трої, інакше Ві-луша — Іліуса. Дуже цінні додатки до нашої думки про фракійську етимологію назви острова Березані, що прямого зв'язку з деревом — „берези“ не могла мати, дає по-кійний академік М. Я. Марр у вигляді вірменського *bardər* — „височінь“, „висота“, „високий“ з множиною *bardung* — „висоти“ з паралельним значенням і культового місця — „жертovníки“, стародавньохалдське *barzani* — „кумирня“, „культове місце“, „культове приміщення“, бо „висоти“, тобто гори правили за місце культу, незалежно від кумиру, навіть од вівтаря, самі вершини — площадки служили вівтарями, чому і після утвердження християнства у вірменів, та й не тільки у вірменів, церкви у гір-ських місцевостях будувались на відповідних культових площадках“. М. Я. Марр *И. Р.*, т. 5, с. 501 сл. Кожному, кому доводилося дивитись на острів Березань з низь-кого адушаського берега, не з миса Адушаск, а з солончака Тузла, погодиться, що назва „височінь“, „гора“ в точній відповідності до німецького *Berg* і російського „берег“, спочатку „високий берег“, якнайбільше підходить до нашого Дольського острова. Пор. М. Болтенко, Про час виникнення та назву найдавнішої оселі над Бористеном (з Березансько-Ольбійських студій). „Вісник Одеської комісії краєзнавства при АН“, ч. 4—5, Одеса, 1930.

було з Ростиславичами і з Давидом Ігоровичем) і, насамкінець, проблему Болхівської Русі на водорозділі Південнобузького і Дніпровсько-Прип'ятського басейнів, яка не підлягала ні київським, ні галицько-волинським Рюриковичам, з виразною назвою одного з міст цієї Болхівської Русі — Білобережжя відповідно до назви передмістя м. Володимир-Волинського з Білоберегів.

З 1928 р. ми поширили площу розкопів на припристанську ділянку острова, яка лишалася поза полем дослідів Е. Р. Штерна. В наслідок цього виявилось, що, не зважаючи на рови й вали турецьких укріплень, стародавня стратиграфія цієї частини острова збереглася в цілому не порушеною.

Найвидатніше місце в ній належить стародавньоруському культурному шарові X—XIII сторіч, що залягав над цілком стерильним (безкультурним) гумусовим прошарком в якихось 2—4 см завтовшки. Цей прошарок відокремлював стародавньоруський шар від шару часів римської імперії I—IV сторіч нашої ери (де найкраще представлені були I—III сторіччя — доба Антонінів та Северів), що завершуються досить потужним шаром епохи готського погрому Північного Причорномор'я середини III сторіччя. На будівельних залишках цього шару безпосередньо залягає майже суцільний, незайманий „килим“ з черепашок садового равлика (*Helix pomatia*), явище, що подібного до нього за весь час нашого безпосереднього знайомства з о. Березанню, тобто з 1909 р., ми ніде більше не спостерігали. Це явище може свідчити лише про те, що в IV ст. н. е. острів, покинутий давніми поселенцями, перестало відвідувати навіть населення сусідніх місць материка, в наслідок чого безборонно могли розмножитись моллюски. Наявність над цим „килимом“ тоненького гумусового прошарку, який утворився в наступні століття, коли острів (в зв'язку з відходом від морського узбережжя, приблизно в VI сторіччі нашої ери, кочовників, що панували над ним у IV—VI сторіччях), зосередив всю свою увагу на нападах по суші на своїх балканських, середньодунайських та інших сусідів, промовляє за те, що в цю пору острів, все ще незалюднений, зрідка відвідували однак жителі материка, плаваючи в прилеглих до острова водах. Не виключена можливість, що частина безінвентарних „пізніших“ поховань, які вкривають більшу частину острова, належать цій епосі і є вже східнослов'янською або антською. Ніякого, проте, датуючого речового матеріалу, молодшого від IV сторіччя нашої ери і старшого від середини X сторіччя досі виявити на острові не вдалося. Слов'янська кераміка із хвилястою орнаментациєю, зразками якої можна було б датувати раніше від X сторіччя часи, з острова Березані тимчасом невідома. І це добре узгоджується з даними новітніх досліджень, писаних першоджерел історії цього часу, згідно з якими 944 рік — рік знаменного договору Ігоря з греками — є вихідним для більш або менш тривалого безпосереднього хазяйнування Русі на Кримському півострові, і на його крилах — західному Дніпровсько-Бузькому (о. Березань) і східному Кубанському або Таманському⁹.

Крім дуже рясних, ні з чим на острові незрівняних, слідів рибальства епохи Київської Русі (щільні шари рибальської луски, рибальські грузила,

⁹ А. Н. Насонов. Тмутаракань в истории Восточной Европы X в. „Исторические записки“ АН СССР. № 6.

гачки тощо), особливо цікаві безсумнівні сліди залізотопильної землянки-майстерні з горнами, каналцями та ін. і чималою кількістю залізних виробів: сокир, цвяхів-костилів, серпа-горбуші, стріл, дротиків, частин кінської збруї. Натільні хрестики XII ст. є відгуком частих заїздів сюди транзитом прочан до святинь Царграда та до святої землі і торгівців, а також тривалого перебування невілних виселенців з батьківщини в межі імперії РOMEIВ, як от вислані Мстиславом Володимировичем, Мономаховим сином, у 1129 р. полоцькі князі Всеславичі. Нерідко трапляються уламки візантійських амфор округлих з опуклим денцем. Серед великого числа уламків слов'янської кераміки із хвилястою орнаментациєю найбільше зразків кераміки XII сторіччя. За характером маси та кольором відрізняються дві групи: 1) ясносіра, що нічим не відрізняється від посуду, в якому знайдено в свій час у Києві славетні київські скарби часів татарсько-монгольського погрому 1240 р., і 2) білдоружева, що аналогічних їй зразків під час вивчення з цього погляду музеїв СРСР в 1930—31 рр. я в музейних колекціях не виявив, крім двох невеликих черепків у Київському центральному історичному музеї волинського, як виявилось, походження. На жаль, ми й досі не змогли відвідати з метою обслідування і вивчення галицько-волинської кераміки X—XIII сторіч жодного з музеїв Західної України. Дуже показово, що візантійської глянсованої кераміки в стародавньо-руському культурному шарі, до монгольсько-татарського часу, виявлено не було, і навпаки, скрізь виявлялась її відповідність у часі татарському матеріалові. Отже, її не можна датувати часами, давнішими від епохи нікейської імперії та Палеологів. Тому поряд міркувань стилістичного і технологічного порядку, найімовірніше коли не пряме її сельджуксько-іранське походження, то в кожному разі тяжіння її до цього світу явищ.

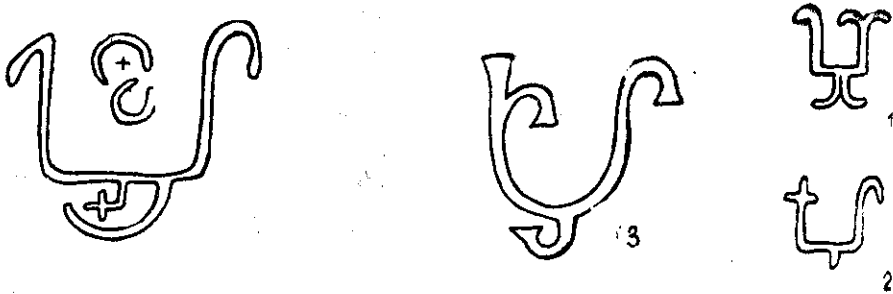
Уламки хвилясто-орнаментованої кераміки київського типу часів монгольсько-татарської навали знайдені були між іншим на о. Березані разом з кусками розчавленого мідяного казана, датованого цілком однаковими шістьма срібними монетами золото-ординського хана Тохтогу кримського карбування 1292 р. Взагалі розриву в пульсації життя на о. Березані в зв'язку з монгольсько-татарською навалою XIII сторіччя не спостерігається. А це якнайкраще збігається і з другим фактом тих самих часів — прекрасним обізнанням італійських портоланів XIV сторіччя з нашим островом. Занепад настає, як видно, з епохи кримських гіреїв і турецького владитства, коли наш степ перетворюється в „дике поле“, арену воєнних сутичок Польсько-Литовської і Московської держав з українсько-російським козацтвом, з одного боку, і турками й татарами, що полювали на „ясир“, з другого.

Ретельне вивчення історії російсько-турецьких воєн XVII—XIX сторіч на підставі першоджерел і відсутність в описах воєнних операцій під Очаковим за часів Мініха в 1736—1737 рр. і в першу російсько-турецьку війну Катерини II в 1768—1774 рр. будь-яких згадок про Березань, розвіює міф про „турецьку“ Березань. Записки французького дипломата ле-Шевальє свідчать про укріплення в північно-східній частині острова створено було лише під час другої російсько-турецької війни в 1787 р. одночасно з присилкою на Березань першого й останнього паші (двобунчужного), який уже в наступному 1788 р. здався росіянам. Укріплення на південному краї острова, забраковане в 1784 р. французьким інженером Лафітом, існувало

до 1788 р.; воно навряд чи могло бути зрозумілим до переходу в руки росіян Кінбурна по другий бік Дніпровсько-Бузького лиману і встановлення державного кордону між Росією і Турцією в 1774 р. за Кучук-Кайнарджійським миром по цьому лиману і далі вгору по течії Південного Бугу. Отже, турецька пора історії острова Березані охоплює коротенький час не більше 14 років (1774—1788 рр.).

Навпаки, весь довгий період важкої боротьби двох світів у нашому степу, „дикому полі“, о. Березань перебував у межах рибальських угіддів північноукраїнських „вихідників“ та запорізького козацтва і був опорним пунктом запорізьких „чайок“ в їхніх заходах проти турецьких галер, проти Очакова, Козлова — Євпаторії, Кафи — Феодосії, Сінопа, Варни і Трапезунда. Таку роль Березань відігравала вже в 1557—1559 рр. під час спільного походу на кримчаків московського війська дяка Ржевського й Данила Адашева з основоположником хортицької „Січі“ славетним Байдою (кн. Дмитром Вишневецьким) з його українськими козаками, коли він теж був ще на московській службі у грізного царя Івана Васильовича, безпосередньо після ліквідації східних (волзьких) татарських царств Казанського та Астраханського. Потужні поклади слідів українсько-росій-

Знак на денці посудини, знайденої на острові Березань. № 1. Знак Олега (Михайла) Святославича. № 2. Знак Всеволода (Кирила) Ольговича. № 3. Знак Андрія Юр'євича Боголюбського (за В. Рыбаковим).
 Marque sur le fond d'un vase de terre cuite trouvé à Berezań. № 1. Marque de duc Oleg (Michaïl) Svjatoslavič. № 2. Marque de duc Vsevolod (Kirill) Ol'govič. № 3. Marque de duc Andrej Jurjevič Boholjubskij (Après V. Rybakoff).

ського рибальства, поряд запорізьких (турецьких) красивих глиняних трубок є слідами господарського і воєнного використання острівця українським та російським народами з кінця XV до кінця XVIII сторіччя в запеклій боротьбі проти османських турків і кримських татар.

Повертаючись до провідної знахідки стародавньоруської Березані — денця посудини з князівським знаком власності, ми стверджуємо, що вона належить до одного покоління із знаком великого князя київського (який сидів перед тим у Чернігові) Всеволода Ольговича (1139—1146 рр.). Відмінності від нього наближують досліджуваний нами березанський знак до знаку славетного Олега „Гореславича“ (умер в 1115 р.)¹⁰, де в чому більш модернізованого, а де в чому і більш архаїчного (див. рис.).

¹⁰ В. А. Рыбаков, зг. ст., с. 232, мал. 12 і 10.

Знак Андрія Боголюбського (умер 1174 р.)¹¹ має часткову подібність у нижній привісці, але являє дальший відхід від прототипу.

Найближчу аналогію, щодо округлості нижніх кутів і випнутості правого (від глядача) стрижня, являє собою знак великого князя Київського Всеволода (Кирила) Ольговича.

В нашому знаку ускладнений низ — тотожний правий бік, простіший лівий (за типом знаків Ізяславичів XIII сторіччя). Знак Олега Святославича тотожний в лівому боці, з правого боку ускладнений, маючи внизу трохи інше ускладнення. Доводиться визнати, що наш знак одноліток — одного покоління Святославичів Чернігівських із знаком Всеволода, але іншої галузі.

Такою галуззю були нащадки старшого із Святославичів — Давида, син якого Ізяслав Давидович сидів на київському столі (заступаючи його трьома нападами) дуже короткий час і був вірним другом і останнім на Русі оборонцем найцікавішої особи XII сторіччя в нашій історії, вигнанця з Галича, Івана Ростиславича „Берладника“, улюбленця галицьких смердів, що завжди (з 1145 р.) протиставляли його щасливим його супротивникам — дядькові Володимирку і братові уперших знаменитому Ярославу Осмомислу Галицькому.

Спроба галичан замінити нелюбого їм жорстокого Володимирку, під час його виїзду з Галича на полювання, або жем його Іваном Ростиславичем, що нудив світом у Звенигороді, не мала успіху, не зважаючи на всю їхню мужність у боротьбі з Володимирком. Іванові, відрізаному під час нічної вилазки від міської брами, довелося, прорвавшись через ворожі ряди, піти на Дунай. Звідти морем, очевидно, (не поминувши, мабуть, і острова Березані), а далі степом прибув він до Києва, де сидів годі князем чернігівський Святославич Всеволод Ольгович (1145 р.), який виявив Іванові гостинність і подав йому захист саме в той час, як Володимирко нещадно розправлявся з галичанами-заколотниками.

Бувши декласованим як князь, Іван стає професіональним військовим найманцем-кондотьером, за плату служачи тому або іншому князеві, не забуваючи однак ні своєї рідної галицької землі, ні своїх прав до неї, ні друзів своїх у народних масах — смердів. До розгрому Ольговичів та загибелі Ігоря Ольговича в Києві в 1147 р. він служив спершу їм. Але після 1147 р. не бажаючи блукати світами з молодшим серед Ольговичів Святославом, він, так би мовити, дістає в нього плату за свою службу — 200 гривен срібла та 5 фунтів золота, і переходить на два роки, до осені 1149 р. на службу до смоленського князя, а далі — до молодшого з Мономаховичів Юрія Володимировича Довгорукого, що боровся проти свого небожа Ізяслава Мстиславича за київський стол. Перебуваючи у нього на службі до 1156 р., зазнав він тоді смертельної небезпеки бути виданим Юрієм своєму найлютішому ворогові і братові уперших галицькому Ярославу Осмомислу. Ярослав одружився тим часом з дочкою Юрія, і Юрій обіцяв своєму зятеві видати живим або мертвим найзапеклішого його ворога Берладника. Зовсім невинного ні в чому Івана заковують у кайдани і привозять з Суздаля до Києва, куди по нього Ярослав прислав вже князя Святополка і Коснятина Серославича „со мною дружиною“. Тільки заступництво київського митрополита врятувало на цей раз Івана.

¹¹ Там же, мал. 12.

Його відправили після цього назад у Суздаль, але по дорозі вислані спеціально з цією метою люди князя чернігівського силоміць визволили його. Невдовзі — 15 травня 1157 р. Юрій умирає, і в Києві стає князем захисник Івана чернігівський князь Ізяслав Давидович. Як видно, любов смердів до Івана змушувала не тільки Ярослава Осмомисла боятися цього князя. Принаймні незабаром, після того як князівський стіл у Києві заступив чернігівський князь, подану йому від Ярослава вимогу про видачу Берладника підтримують поряд багатьох князів угорський король і поляки. Ізяслав Давидович відмовив їм у цьому, пішовши на розрив з ними¹².

Стривожений новою загрозою бути виданим своєму лютому ворогові і маючи сумний досвід 1156 р., Іван від'їздить у степ, спілкується з половцями, займає тут міста придунайські, грабує торговельні судна — кубари, що плавають по Дунаї, і завдає шкоди галицьким рибалкам. Можна припустити, що сам Ярослав Осмомисл через своїх людей брав участь і в заморській торгівлі і в рибних промислах на Нижньому Дунаї, бо загальна лінія поведінки Іванової щодо галичан немов би виключає недоцільні грабівницькі дії відносно цілком безпечних для нього мирних галицьких рибалок. У своїх операціях на воді навряд чи міг Іван поминути острів Березань як неминучий етап. Прихильність смердів до Івана, що виявляється в факті переходу до нього під Ушицею 300 чол. смердів, стає ще більш зрозумілою, коли оцінити його тверду лінію поведінки до його спільників половців, таку несхожу на поведження інших князів, які в ході своїх феодалських воєн приводили степовиків на рідну землю. Іван не дозволяє половцям взяти і розграбувати Ушицю, не спиняючись перед тим, що це змушує їх, не задоволених його ставленням до мирного населення, покинути його. Ізяслав із свого боку не спинився перед збройною відсічю домаганням галицького князя та його волинських союзників. Але після невдалої битви через зраду союзних з ним кочовників, берендіїв і торків, він мусив тікати за Дніпро, позбувшись великого князівства (22 грудня 1159 р.), а в 1161 р. після різних перипетій поліг в бою. Після смерті свого останнього захисника Іван покинув землю руську і кінчив свої дні в далекому Солуні (Фессалоніці), отруений там візантійськими греками, які очевидно боялись для своїх чорноморських і придунайських володінь рецидиву енергійних дій цього улюбленця степової й поморської вольниці берладників, попередників майбутнього козацтва та поневолюваних смердів.

¹² „И послаша послы Киеву къ Изяславу Давыдовичю: Ярославъ Галичскый Избигнѣва, Святославъ Олговичъ Жирослава Иванковича, Ростиславъ Мьстиславичъ, Мьстиславъ Изяславичъ Жирослава Васильевича, Ярославъ Изяславичъ Онофрѣя, Володимѣрь Андрѣевичъ Гаврила Васильевича, Святославъ Всеволодичъ Княнина, король (угорскый) мужа своего, и отъ Ляховъ мужъ свой; Изяславъ же припрѣ всихъ, и отвѣтъ имъ давъ, отпусти я. Иванъ же тогда уполошився ѣха в поле къ Половцемъ, и шедъ с Половци и ста в городѣхъ Подунайскыхъ, и изби двѣ кубарѣ и взи товара много в нею, и пакостяше рыболовомъ Галичскимъ. И придоша к нему Половци мнози, и берладника у него скупися 6000, и поиде къ Кучелмину, и ради быша ему, и оттуда къ Ушици поиде. И вошла бяше засада Ярослава в городъ, и начаша ся бити крѣпко засадници из города а смерди скачуть чересь заборола къ Иванови, и перебѣже ихъ 300; и хотѣша Половци взяти городъ, Иванъ не да имъ взяти, и розгнѣвавшеся Половци ѣхаша отъ Ивана. Изяславъ же посла по Ивана и приведе Киеву“. (Летопись по Ипатскому списку, Изд. Археографической Комиссии, СПб, 1871, с. 341).

Немає ніякого сумніву, що Іван Ростиславич не раз відвідував острів Березань разом з своїми берладниками. Прибувши сюди, зокрема, в 1157 р. безпосередньо з родових чернігівських володінь Ізяслава Давидовича, мусив він все своє спорядження і начиння, аж до посуду включно, мати з майстерень та господарства двору Ізяслава Давидовича. Лише ця близька до чернігівських Святославичів людина уявляється нам найправдоподібнішим винуватцем того, що на далеку Березань, яка лежить цілком поза сферою впливу чернігівських князів, потрапила річ безперечно чернігівського походження. І цей же момент — зв'язок з Берладником не Володимира, а Ізяслава, з чернігівських Давидовичів, зв'язок, так би мовити, і в житті і в смерті, змушують нас визнати відкритий нами в 1909 р. на о. Березані знак князівської власності за варіант невідомого досі знаку галузі Давидовичів чернігівських Святославичів, при чому належить він не кому іншому, а тільки інтимно найбільш з усіх інших князів зв'язаному з Іваном Берладником, Ізяславові Давидовичу, князеві Чернігівському і великому князеві Київському.

Провідна знахідка стародавньої руської Березані змушує промовляти німий речовий матеріал і вводить нас в перипетії життя й боротьби середини XII сторіччя, найкраще представленого речовими знахідками на острові з усього періоду X—XIII сторіч.

Доля колекції і фондів Одеського історично-археологічного музею, в зв'язку з війною та ворожою окупацією, поряд незавершеності нашої польової дослідницької роботи 1920-х—1930-х років на острові, робить надзвичайно актуальним поновлення планового археологічного дослідження нашого острова, що може подати багато цінних відповідей на ряд незрозумілих питань з історичного минулого нашої великої батьківщини¹³.

M. BOLTENKO

L'ANCIENNE BERESAN' RUSSE

Le folklore russe a conservé le souvenir de l'île Beresan' sous le nom de l'île „Dolski“, qui provient du mot „dol“, ce qui signifie „le pays bas“, „la plaine“. Dans les annales on la connaît sous le nom de l'île de Saint Epherij, dans les portulans italiens du XIV siècle nous trouvons le nom de Barbarese ou Barberese, dans lequel nous reconnaissons le nom moderne de l'île Beresan' et le Bjeloberežje de nos annales.

¹³ На весні 1941 р., саме перед збройним нападом на нашу країну німецько-фашистських полчищ, в середній течії р. Південного Бугу Одеський історично-археологічний музей в особі Т. Г. Сискової разом з Першомайським краєзнавчим музеєм провів розвідку на одному з островів Бузького поріжжя поблизу с. Грушки. Результати її, що загинули разом з Першомайським музеєм, фізично знищеним окупантами, були дуже цінні. Вони блискуче підтвердили виняткове значення Південного Буга як основної магістралі зв'язків нашого Дніпровсько-Дунайського (Дністровського) лукомор'я і насамперед острова Березані з Волинсько-Подільською лісовою північчю: керамічний матеріал бузького острівця, з одного боку, типовий усатівський і має бути визнаний за сліди шляху від Усатова до Городська на Тетереві; з другого боку, Березанський руський XII сторіччя — сліди шляху від Чорноморського Білобережжя до Болхівської Русі з її Білобережжям і до м. Володимира-Волинського з його передмістям Білобереговим.

Les recherches ont mis à jour la couche archéologique slave dans cette île. Au cours des fouilles, opérées avant la Révolution, on a trouvé de la céramique slave à ornement onduleux et de la céramique byzantine émaillée à laquelle on n'a cependant pas accordé d'importance.

Grâce aux explorations faites de notre temps (1927—1931) on a établi dans l'île Beresan' la présence d'une couche archéologique du temps de „Kyjivs'ka Rus“.

Entre la couche archéologique slave et celle de l'époque romaine (I—IV ss.) se trouve la couche stérile, qui porte à supposer, que l'île du IV au X siècle n'était point habitée. Les couches de l'époque slave sont représentées par les traces nombreuses de pêche, par un fond de cabane à fourneau (fonderie de fer) et par une quantité de débris de ferronnerie et divers fragments céramiques.

Outre la céramique de pâte grise commune, on a recueilli deux spécimens de la céramique d'une couleur rose-claire. On ne peut trouver des poteries analogues que dans la région de Volyn'.

Parmi les fragments céramiques slaves on a recueilli le fond d'un vase portant une marque qui doit être attribuée à l'un des ducs de la dynastie Rjurik. Cette marque rappelle les marques des ducs de Černihiv - Svjatoslaviči et, probablement, doit être attribuée à Isjaslav Davidovič, duc de Černihiv et le grand duc de Kyjiv.

Б. РИБАКОВ
(Москва)

ІМЕННІ НАПИСИ XII СТ. В КИЇВСЬКОМУ СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ

Яскравими свідченнями про живих людей з їх думками, сподіваннями, гумором є написи-графіті на стінах старих будинків. Вони доносять до нас цінні для історика риси стародавнього побуту. Під склепіння Софійського собору сходилися найрізноманітніші представники київського суспільства; тут бували і прославлені письменники, чії імена ввійшли в історію літератури, і професіональні писарі-каліграфи, і мандрівники з далеких країв, і місцеві посадські люди, — ганчари, зброяри, „кузнеці меди, железу и серебру“. Стіни Софійського собору неначе відбивають їх живі голоси. Одні з відвідувачів волали до бога про допомогу „рабу божьему, грешившему паче всех человек“, інші просто залишали свої імена, треті перекидалися жартівливими зауваженнями про прочан, про клирошан.

Деякі написи змістом своїм безперечно грамотні і книжні, інші — повні фонетичних особливостей щоденної мови киян XII сторіччя. Ці останні особливо цінні для науки, бо вони вводять нас в маловідому галузь живої мови міського населення.

Ряд фактів з історії культури Києва в XI—XIII сторіччях переконує нас, що письменність була не тільки привілеєм вузького кола осіб, які стояли близько до церкви й до князя, але проходила і в широкі маси населення.

Майстер-ганчар XI ст. написав по сирий ще глині на амфорі для вина: „Благодатнеша полна корчага сія!“. Емальєри, що виготовлювали вироби з перегородчатої емалі, робили руські написи на хрестах-складенях, „венцах городчатих“ і на різній „гривной утвари“. Ливарники-ювеліри підписували імена на своїх ливарних формах. В покоях княгині пряли пряджу веретенами з прясельцями, позначеними написами, як от „невесточь“. Часом трапляються навіть глузливі прозивки — наприклад, на прясельці із скарбу коштовностей (садиба Гребенівського) „Потворинь пряслень“ („потвора“ — чудовисько, виродок).

Відомості про письменність ремісників і жінок-киянок підносять інтерес до написів на стінах церков, бо розширюють коло можливих авторів цих написів.

На жаль, спеціалісти дуже мало вивчали надзвичайно цікаві пам'ятки стародавньоруської епіграфіки, якими є графіті¹.

На території Києва стародавні написи трапляються майже в усіх будівлях домонгольського часу. Написи з іменами ценців-печерників виявлено в печері біля Ланцюгового мосту, відкритий в 1853 р.; в печерах Звіринецького монастиря виявлено різні написи, в тому числі список звіринецьких ігуменів². В Кирилівській церкві, побудованій Всеволодом Ольговичем в 1140—46 рр. є багато написів (з них деякі датовані), відкритих ще в 1880-х рр., якими однак ще й досі не зацікавились учені³. Оглядаючи Михайлівську церкву Видубецького монастиря (1088 р.), я виявив в 1944 р. ряд графіті на зовнішніх мурах будинку. Пізніша штукатурка обсипалась, бо німецькі солдати під час окупації влаштували гут тир і стріляли по мурах стародавнього храму. На уділених фрагментах стародавньої штукатурки є дуже цікаві написи і малюнки XI—XIII сторіччя⁴.

Але справжнім музеєм староруської епіграфіки є Софійський собор⁵.

На мармуровій гробниці Ярослава Мудрого — мов у тій книзі запису відвідувачів — розписувались греки, руські, поляки: починаючи з якогось „грішного Стефана“ XI сторіччя до польських і російських мандрівників XVII віку.

Написи-графіті є на всіх стародавніх фресках, розкритих в останні роки роботами різних реставраторів (переважно П.І. Юкіна і М.К. Каргера).

Написи вкривають стовпи центрального нефу, сходів, що ведуть на хори, стіни хрещальні, жертовник, дяконник. Своєю графікою, фонетикою і змістом вони дуже різноманітні. Хронологічно вони поділяються на дві відособлені групи: до першої належать графіті XI—XIII сторіч, до другої — графіті XVII сторіччя. Написів проміжного періоду (XIV—XV сторіччя) я не виявив.

¹ Виняток становлять написи Софійського собору в Новгороді, досліджені В. Н. Щепкіним. Новгородские надписи граффити ДТМАО, XIX, вып. 3, 1902. Написи відвідувачів церкви (зроблені на стовпах) надзвичайно цікаві: *оуа тьцрѣно дшѣ грѣшнѣ аснѣа пѣаъ* (с. 31) *живѣѣ ми вытѣ еаъ вѣкъи еса* (с. 31). Особливо цікава насмішка над прочанами, що задрімали: *акиме столъ обѣаѣ, а рѣта н о камѣнь не ростѣѣ* (с. 32). Поряд написів XI—XII сторіч. кирилицею є й сучасні їм глаголичні *страннѣмъ грѣшнѣмъ аѣаъ вонѣ* (с. 34). Напис мандрівника Яна воіна наведено в транскрипції.

² А. Д. Эртель. Древние пещеры на Зверинце в Киеве. И. Каманин. Зверинские пещеры в Киеве. К. 1914.

³ А. В. Прахов. Киевские памятники византийско-русского искусства, ДТМАО XI, в. 3, с. 10.

⁴ Великий півтораметровий напис на північному, зверненому до Києва, мурі належить якомусь Стефанові: [Господи помилуй ми грѣшного раба своего стѣфанъ грѣшникъ шаго паче всѣхъ члѣвѣкъ словѣмъ и дѣлѣмъ и помѣшлѣннѣмъ]. За здогадом М. Н. Тихомирова, ласкаво мені поданим, напис може належати відомому ігуменові Печерського монастиря Стефанові, згодом єпископові волинському. Дата напису — XI сторіччя — не суперечить цьому. На південному мурі видряпано зображення чоловіка з будинком (?) в руках і чітким, але незакінченим написом XII сторіччя *кыаъ ѣа...* Паралельно вдалося виявити надзвичайно цікаву архітектурну деталь: на рівні 50 см від сучасної поверхні землі (близько 150 см від стародавнього рівня) по всій бундівлі по свіжій штукатурці в XI сторіччі було відбито покрученим шнуром горизонтальну „нулеву лінію“, потрібну, очевидно, стародавнім будівничим для якихось обчислень. Такої деталі досі ніде виявлено не було.

⁵ Я вивчив софійські графіті під час відрядження до Києва за завданням Держ. Надзв. Ком. в 1944 р.

Крім написів, є багато малюнків, видряпаних на штукатурці: княгиня в городчатому вінці, князь, осідлані коні, барси, гімнаст-скоморох, що стоїть на руках, зображення святих та ін. Зупинюсь покищо лише на деяких написах вітварної частини собору.

Вивчаючи софійські графіті XI—XII сторіч, я звернув увагу на їх топографічне розміщення. З'ясувалося, що зміст написів у жертovníку істотно виділяє їх особливу категорію. Тут майже немає звичайних благочестивих написів і переважають побутові сюжети. Дуже багато написів було ще в давнину ретельно закреслено, очевидно церковним начальством. Заходи соборних цензорів цілком зрозумілі, бо уцілілі написи, писані квапливою рукою, зчаста незакінчені, сповнені не тільки веселощів та жартівливостей, але часом аж надто непристойні. Двічі зустріли ми напис: *даі козаѣ мою*. Можливо, що тут розуміється яканебудь приналежність півчої служби. В іншому місці ця „коза“, яку можна було передати в межах собору, навела на думку про живу козу, і на стіні з'явилося непристойне римоване прислів'я про козу і про біса, надзвичайно цікаве з погляду фольклорного. На цій же південній стіні жертovníка я виявив такий напис: *„хо-хо-хо крзлашани-них свати бого-ро-одици“*. Під клирошанином „святої богородици“ найпевніше розуміти одного з півчих Десятинної церкви, що тимчасово служив в Софійському соборі. Тоді зрозумілою буде і іронія, вкладена софійським клирошанином в напис про свого собрата по мистецтву. Початок напису — явний сміх: *хо, хо, хо*. В останніх словах голосні розтягнуто: *и-и, о-о*, немов би наслідуючи співи.

Деякі написи складаються із звичайних сороміцьких слів і в друкові не можуть бути подані. Дата їх — XII сторіччя.

Увесь характер епіграфічного матеріалу жертovníка (Георгіївського приділу) різко відзначає його від усіх інших частин собору, а надто від відповідного йому (на південь від вітваря) дияконника.

Ця особливість жертovníка стає зрозумілою після обізнання з ходом відправи в соборі: в жертovníку під час відправи перебували молоді служки і клирошани, допомагаючи одягатися старшим. Під час самої відправи вони були зовсім вільні і, використовуючи моменти безнаглядності, провадили жартівливе листування на стінах. Найрясніше вкриті цими написами стіна, яка була неприступною для очей тих, що були в сусідньому приміщенні.

З письменною церковною молоддю — клирошанами ми й повинні зв'язувати написи в жертovníку Софійського собору.

Цілковиту протилежність жартівливо-еротичному тонові написів у жертovníку становлять написи в дияконнику (Михайлівський приділ). Майже всі написи починаються з традиційної канонічної формули „господи, помози рабу своєму“, далі йде ім'я. Багато дуже коротких написів, як-от: *гї пѣмзи рабѣ своєму Гаври[ловн] грѣшь[номѣ]* або: *гї помози рабѣ своєму Данилови грѣшь[номѣ]*.

Деякі написи широкі і містять в собі докладніше прохання відпущити гріхи „в день суден“. Є малюнок святого з написом „Никола“.

Жодний непристойний напис не порушує благочестивого тону цих магичних формул, що мають характер заклинань⁶.

Така одноманітність, що відзначає дияконник від усіх інших частин собору, де церковне переплітається з побутовим (або навіть заслонено побутовим, як у жертovníку), пояснюється тим, що в дияконнику здебільшого влаштували ризницю, і доступ до неї був відкритий, природна річ, лише небагатьом особам з числа соборної або митрополичої адміністрації⁷.

Відзначимо до речі, що жоден з написів дияконника-ризниці закреслений не був. Створюється враження, що соборна адміністрація дозволяла видряпувати на стінах ризниці магичні формули „господи, помози рабу своєму такому то“. Інакше ніяк не можна пояснити наявність написів в таємному приміщенні, яке найбільше охоронялося і було закритим і для звичайних відвідувачів і для нижчих церковних служителів. Написи датуються XI—XIII сторіччями. Найдавніші з них розташовані нижче; в міру поступового підвищення підлоги в соборі підносився рівень очей тих, що писали, і тому пізніші написи розташовуються вже вище від своїх попередників.

* Написів XIV—XVII сторіч на розкритих фресках немає зовсім. Цікаве розміщення написів на фресковому розписі: звичайно вони розташовуються на бережках зображень або серед орнаменту, але завжди так, щоб не псувати центрального розпису. Прокреслено написи чітко, упевнено, каліграфічною рукою. Все це знову наводить на думку про умисний, дозволений характер написів „господи помози“. Цю саму формулу виливали на зміївниках із зображенням християнських святих.

Цілком можливо, що в XI—XII сторіччях на Русі існував звичай замовляти напис в соборному храмі із згадкою певної особи, як замовлялись молебни „за здравие“ або поминки „за упокой“. Напис на стіні ризниці можна прирівняти до запису в синодик з тією лише відмінню, що тут малося на увазі живу особу, а не небіжчика.

• Коли наш здогад про замовний характер написів у ризниці є слушним, то, звичайно, треба поставити питання про соціальну приналежність замовників написів. Хто міг розраховувати на те, що його прохання про божественну допомогу із згадкою його імені буде вирізане на стінах таємничої частини головного Київського собору?

Сюди, по-перше, мали доступ самі церковники: частина написів може належати тим представникам клиру, що мали право входити в софійську ризницю. По-друге, в багатьох написах без указівки на церковний сан ми можемо припускати згадки про представників боярсько-князівського кола Києва.

⁶ Єдиним порушенням цього строгого тону є напис, цілком проте пристойний: „кожь на повола“. Але він зроблений так, що навіть при спеціальному огляді дуже важко помітити: ледве накреслений голкою, він міститься під шиферним карнизом ніші в північній стіні приділу і цілком захищений від очей тих, хто входив у дияконник.

⁷ Відмінність змісту написів дияконника і жертovníка можна простежити і в інших храмах. Наприклад, у Звенигородському Успенському соборі я виявив в 1944 р. написи *а се церковь кожьа* (дияконник-ризниця) і уривок фрази: „...ако кошкна образна“ (жертovníк).

Особливий інтерес являють два великі написи, які знаходяться на найбільш видних місцях дяконника і вирізані дуже ретельно⁸.

Один напис міститься на південній стіні дяконника і складається з гарних складних заголовних літер, дуже близьких до ініціалів у рукописах (рис. 1).

Фресковий розпис, не маючи зображень, дає лише орнаментальне плетиво, поверх якого і зроблено напис твердою рукою каліграфа-знаменника, що звик, очевидно, прикрашати книги примхливим плетивом ініціалів.

На жаль, частина фрески була збита, і тому початок і кінець напису остаточно втрачені. Поверх стародавньої штукатурки була накладена нова, розписана у XVIII сторіччі олійним живописом, де зображується Софійський собор.

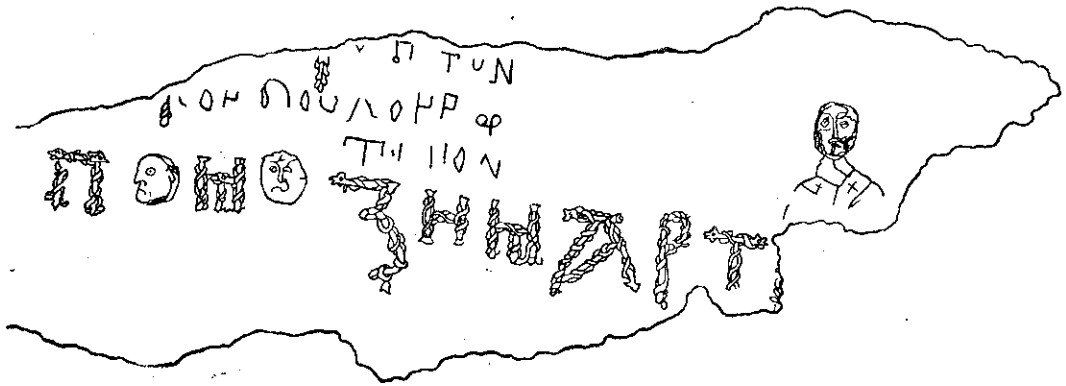

Рис. 1. Напис у дяконнику Софійського собору з ім'ям Мартирія архієпископа Новгородського 1192 року.

Fig. 1. Inscription dans la sacristie de la cathédrale de St. Sophie qui fait mention de Martirij l'archevêque de Novgorod an 1192.

Та частина напису, що збереглася, має такі літери: ...ПОМОЗИМАРТ.. Літера „П“ утворена двома вертикальними стояками; кожний з них зроблено двома лініями на віддалі 0,3 см одна від одної. Стояки переплетені двома стрічками такої ж ширини, перевитими навхрест. Верхня горизонтальна перекладка утворена за тим самим принципом, а на виступаючих кінцях її вміщені звірячі голови. Нижня частина вертикальних стояків закінчується трилисником, який нагадує „крин сільний“ — геральдичну лілею. Пропорції літери квадратні; висота — 4,5 см, ширина — 4,5 см. Загальна товщина кожного стояка разом із стрічками — 0,8 см. Звірячі голови, як на дерев'яних бантинах, квадратність пропорції і стрічки, обвинуті навколо основного стрижня — все це створює враження рельєфності, об'ємності літер. Літера „М“ зроблена в тій самій манері, що і „П“, але без звірячих голів. На 3/5 висоти від низу її іде горизонтальна перекладка, від середини якої спущений вниз такий самий плетений

⁸ Обидва написи відкрив в 1939 р. М. К. Каргер. Естампажі з них виконали в 1944 р. В. С. Зеленіна і Т. С. Казакова.

відріг, що доходить до низу рядка. Літера З має вгорі одну звірячу голову, що дивиться ліворуч, а на нижньому кінці — дзвіночок (?). Літери И, М та Р дуже прості і в усьому подібні до розглянутих вище літер. Літера А, як і З, прикрашена головою, а літера Т, подібно до П, — двома звірячими головами на верхній перекладці. Всі звірячі голови подано в профіль, з розкритою пащею, із стирчачими вухами і круглим оком. Цілком окремо стоять дві літери О. Перша з них являє рисунок голови людини в профіль, зверненої обличчям ліворуч (до літери П). Схематично накреслені волосся, вухо. Ніс різко окреслений, рот показано лише рискою, спущеною вниз; ця деталь обов'язкова на всіх зображеннях людей на срібних браслетах XII сторіччя. Око кругле із зиницею в центрі. Увесь вигляд цього рисунку наближає його до київських ювелірних виробів другої половини XII сторіччя. Друге О збереглося гірше. Обличчя тут дано en face; волосся майже немає, ніс вузький і виведений разом з бровами, як на емалях XI—XII сторіч; рот позначений лінією. Зиниця вміщена в кутку ока і надає обличчю вираз людини, що дивиться вбік.

В обох випадках сміливий рисунок впевнено узагальнює риси людського обличчя.

Над літерою Т на самому краю тої частини стародавньої штукатурки, що збереглася, видряпано погрудне зображення людини, яке стилем і глибиною ліній, безсумнівно, має зв'язок з написом. Рисунок дає округле обличчя чоловіка, обрамоване недовгим волоссям і невеликою підстриженою бородою (на щоках пишнішою, ніж на підборідді). Вузький ніс вирисований разом з бровами. Рот, на жаль, дуже попсований. Чоловік одягнений в єпископські поліставрії. Відсутність німбу навколо голови свідчить про те, що художник зобразив не лик канонізованого святого, а портрет живої людини — єпископа.

Описаний напис, — явище цілком виняткове в староруській епіграфіці; я не знаю інших, які б красою і сміливою своєрідністю літер та урочистим виглядом всієї композиції були б подібні до нього. Щодо характеру літер (беручи на увагу лише саму схему літер), то напис цей треба віднести до XII сторіччя: И з горизонтальною перекладкою, Р з невеликою петлею. Літеру такого рисунку виявлено серед ініціалів Юр'ївської євангелії 1120—1128 рр.

Обличчя в складі літер з'являються в рукописах уже в XI сторіччі (Остромирова євангелія 1056—1057 рр.), але для літери О лише з XIII сторіччя. Відзначу ще раз близькість першого обличчя до зображень на сріблі другої половини XII сторіччя. Характер плетива знов таки вказує на цей самий час. З рукописів XII сторіччя найраніш таке плетиво з'являється у згаданій євангелії Юр'ївського монастиря⁹. Найпізнішою пам'яткою, що має ініціали з подібним плетивом, є рукопис „Апостола с толкованием“ 1220 р.¹⁰

Виходячи з цього, наш напис треба датувати XII—XIII сторіччями, найправдоподібніше рубежем цих століть.

Переходжу до змісту напису.

⁹ Альбом малюнків до Трудов Арх. С'езда табл. XLIX, 4-й ряд лівий малюнок. Тут же ми знаходимо і схематичні звірячі голови, цілком подібні до софійських (правий малюнок в третьому ряді).

¹⁰ И. Ф. Колесников. Сборн. снимков с русского письма XI—XVIII вв. Изд. 2., ч. I М. 1913. Лист 6. Буква П.

Відтворити початок пошкодженого напису дуже легко — це слово „господи“ або в скороченні, прийнятому цілком в усіх написах Софійського собору та інших пам'яток — ГИ. Тут перед нами звичайна, стала формула: „Господи, помози“, але далі йде не звичке „рабу своєму“, а початок якогось то імені — МАРТ... Очевидно, та особа, для якої випрошувалась допомога господа, не залічувала себе до „рабов божьих“ і мала вищий церковний титул. Таке тлумачення цілком відповідає портретові єпископа, вміщеному над написом. Замовник напису — єпископ у хрещатих ризах, який жив в момент його виготовлення (бо інакше було б нісенітницею просити про допомогу йому). Ім'я цього єпископа починалося з літер МАРТ...

Щоб розкрити історичну особу, сховану за цим фрагментом напису, нам треба серед руських єпископів XII—XIII сторіч знайти такого, чие ім'я починалось би з цих літер. Такими іменами можуть бути: Мартин, Мартем'ян, Мартирій. На щастя, вибір у нас невеликий: писані джерела двічі згадують ці імена. Під 1377 р. у літопису згадується єпископ Мартин Коломенський, супутник митрополита Пимена. Його треба виключити з числа претендентів, бо напис аж ніяк не може належати до XIV сторіччя з його своєрідною орнаментикою; крім того, у нас немає ніяких даних про перебування єпископа Мартина в Києві або про будь-яке особливе ставлення до нього софійського клиру. Другим претендентом є Мартирій, архієпископ новгородський, згадуваний в літописах з 1192 по 1199 рр. Ця дата якнайкраще узгоджується з палеографічною датою — друга половина XII сторіччя — початок XIII сторіччя. В 1192 р. після смерті архієпископа Гавриїла в Новгороді почалась звичайна боротьба за цей важливий адміністративний пост („и бысть распря в них“). Із трьох кандидатів жеребкуванням обраний був Мартирій Русанін, ігумен Преображенського монастиря в Старій Русі. Татищев зазначає, що Мартирій був кандидатом боярської партії, а чорні люди висували кандидатуру Євфросина¹¹. „И послаша о нем к митрополиту, глаголюще: постави нам владыку“. Київським митрополитом в цей час був Никифор II; він запросив Мартирія до Києва: „И присла по него с великою честью“. Небагато кого з новгородських архієпископів бувало запрошено так урочисто. Новообраний владика поїхав з почотом („и иде с передними мужи“), що складався з найкращих представників міста. В Києві митрополит Никифор і старий уже князь Святослав Всеволодич прийняли Мартирія і новгородців, що супроводили його, дуже добре. „И прия их с любовью князь Святослав и митрополит и поставиша и декабря 10 на память святого Мины и Ермогена“¹².

Поставлення Мартирія в архієпископи відбувалося, звичайно, в Софійському соборі. До нас дійшла свинцева підвісна печатка архієпископа Мартирія¹³. З одного боку печатки напис. Він цікавий своїми палеографічними особливостями: літера М написана тут так само, як і на софійському графіті. Зворотний бік має надзвичайно рідкісне зображення богородиці Оранти, типу київської софійської „нерушимой стіни“. Ліхачов

¹¹ В. Н. Татищев. История российская, т. III, М, 1774, с. 305.

¹² П.С.Р.Л., III, с. 21. За місяць владика Мартирій був уж в Новгороді.

¹³ Див. Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, В. 2, Л. в. а., с. 32; Альбом, табл. XI р. Г, табл. L. р. 5.

не розумів, чому на цій печатці з'являється Оранта, і залишив питання відкритим (с. 32). Зображення виконано дуже красиво і в ньому видно руку доброго художника. Легкі пропорції і ретельно зроблені деталі ставлять печатку Мартирія в ряд з кращими творами руської сфрагістики XII сторіччя. На печатках новгородських владик звичайно зображувалась богородиця типу „Знаменія“ (Феоктист, Далмат, Олексій, Давид та ін.).

Наявність тут київської „Оранти“ немов підкреслює якийсь особливий зв'язок Мартирія з Києвом і саме з Софійським собором.

Другим винятком серед новгородських печаток є печатка єпископа Іоанна — Іллі (1163—1186), першого новгородського владыки, який дістав від київського митрополита сан архієпископа в 1165 р. Представник новгородського владыки був прийнятий „с великою любовью“¹⁴.

Варто уваги, що обидві особи, які ставили на своїх печатках головний образ Києво-Софійського собору, пов'язані з прихильністю до них київського митрополита, з „честью великою“, виявленою ним у Києві.

От з цією подією, здається мені, й можна зіставити урочистий напис в софійській ризниці. Після обряду поставлення, на честь архієпископа Новгородського Великого (з яким київський митрополит волів бути у дружбі з огляду на сепаратистські тенденції Новгородського) рукою вправного майстра-спеціаліста був вирізаний напис і вміщений портрет архієпископа. Цей напис не був новизною. Він був лише продовженням традиції, яка усталилась у звичаях софійських клиришан. Весь напис повинен був мати такий вигляд:

Рис. 2. Реконструкція первісного тексту напису з ім'ям Мартирія.
Fig. 2. Texte rétabli de l'inscription précédente.

За такою реконструкцією весь напис, близько 150 см завдовжки, повинен складатись із 28—29 літер (залежно від написання ОУ чи У); портрет Мартирія міститься в самому центрі цієї композиції над 14 літерою. Припускати якое інше слово крім „архієпископ“ після імені навряд чи можливо. Могло бути, звичайно, скорочення під титлом: **АРХІЕПІОУ**. Дата напису — грудень 1192 р. Можливо, що саме в урочистий день висвячення преображенського ігумена на архієпископа Великого Новгородського і був зроблений на стіні пишній орнаментальний напис. Тоді датування напису на честь Мартирія звужується до одного дня — 10 грудня 1192 р. Архієпископ Мартирій, родом із Старої Русі, вперше згадується

¹⁴ П.С.Р.Л., III, с. 13.

в літопису з нагоди побудування ним дерев'яної церкви в своєму манастирі. Короткий час його перебування на кафедрі був ознаменований збудуванням багатьох церков¹⁵.

Мартирій не обмежувався своєю офіційною роллю при освяченні побудованих церков. Він брав безпосередню участь в їх створенні, будши присутнім на будівельних роботах: „А владыка тружаяся и горя в день зноем, а ночью печалуяся, абы кончати и видети церковь съвершену и украшену“¹⁶.

Літописець, що лишив нам ці цікаві штрихи з біографії Мартирія, передає нам також молитву, складену архієпископом з нагоди закінчення однієї з церков: „Господи боже! Призри с небес и вижь и посети винограда своего и соверши, иже насади десница твоя, и призри на церковь сию, ню же создах раб твой архиепископ Мартирий“. Далі літописець додає: „И веселяшеса блаженный (Мартирій) душой и телом, устроив себе память вечную“¹⁷.

Як видно, невтомний будівник церков, який „горів зноем“ на будовах, який виписував візантійських художників і освятив 11 будівель, немало був заклопотаний тим, щоб лишити по собі „пам'ять вечную“. Чи не в зв'язку з цим стоїть і урочистий напис в Київському Софійському соборі з портретом архієпископа, на якому він зображений нестарою людиною з тонкими рисами обличчя і невеликою рівномірно підстриженою бородою? Можливо, звичайно, що створення цього напису слід пояснити не пихою самого Мартирія, а тією популярністю, яку він мав у Новгороді і про яку свідчить „честь великая“, виявлена йому митрополитом Никифором і великим князем Святославом Всеволодичем¹⁸.

Напис, складений з самих но заголовних літер, виводила по штукатурці тверда і досвідчена рука вмілого рисувальника, що добре знався на справі книжкової орнаментики.

Під лівою частиною напису є цікава приписка-графіті, яка, може, розкриє нам ім'я художника, що відобразив Мартирія в софійській ризниці (Див. стор. 62 рис. 3).

За всіма палеографічними ознаками написання (Н, Ѡ, Ѧ і ін.) напис датується XII сторіччям. Якби можна було довести, що він стосується орнаментального рядка з іменем Мартирія, це означало б, що портрет архієпископа і напис на честь його зробив Іаков чернець.

Крім напису архієпископа Мартирія, в цьому ж приділі привертає до себе увагу другий чіткий і різко окреслений напис, вміщений у проході до ризниці. (Див. рис. 4).

¹⁵ В 1194 р. Мартирій святив церкву Філіпа на Нутній вулиці; в 1195 р. святив церкву Ризположення і церкву Воздвиженську; в 1196 р. церкву Кирила, побудовану майстром Коровом Яковичем з Луб'яниці, і в цьому ж році церкву Воскресіння; в 1197 р. церкву Миколи в його рідній Русі, в 1198 р. в Русі ж кам'яну церкву Спаса (замість побудованої сім років тому дерев'яної). В цьому ж році Мартирій святив дві знаменні церкви — Іллю на Славні і Спас — Нередицю. Багато церков владика святив в один певний день — день св. Тат'яни 12 січня. Умер Мартирій в 1199 р. по дорозі з Новгорода у Володимир на Селігері. (Див. П.С.Р.Л., III).

¹⁶ П.С.Р.Л., III, с. 23 (1196 р.).

¹⁷ П.С.Р.Л., III, с. 24 (1198 р.). Молитву складено з нагоди освячення кам'яної церкви в Старій Русі.

¹⁸ Золота паперть Новгородського Софійського собору, на якій похований Мартирій, стала називатися Мартирітвською на честь його, хоч там були поховані й інші видатні церковні діячі, як Іоаким Корсуяннин і архієпископ Євфимій.

Літери напису майже вдвое більші від усіх інших написів ризниці і вирізані рукою грамотного каліграфа. Цей напис одразу вирізняється із загальної маси всіх графіті своєю правильністю, розміром, підкресленою ясністю. Можливо, що автором цього напису була так само яка-

НАК ОВЗУЛЪ
УРЪН Δ Ч Δ

Рис. 3. Напис ченця Якова XII ст.
Fig. 3. Inscription d'un moine Jakiv de XII siècle.

небудь високопоставлена особа. Урочистий устав напису Василя всіма палеографічними ознаками вказує на XI—XII сторіччя. Омега, що є найбільш характерною літерою, яка дозволяє відрізнити XI сторіччя від XII, написана тут з високою серединою, тобто так, як вона писалася в XI сто-

ГНПОМОЗНРА
БОУ СВШ ЄМОУ
ВАСНЛКВН

Рис. 4. Напис з ім'ям Василя XI—XII ст.
Fig. 4. Inscription qui mentionne Vasilij, de XI—XII siècle

річчі аж до першої чверті XII сторіччя (пізніше середина опускається вниз)¹⁹.

Отже, за найімовірнішу дату цього напису слід вважати кінець XI — початок XII сторіччя.

Мимоволі приходиться на думку ім'я найвидатнішого історичного діяча XI—XII сторіч — Василя-Володимира Всеволодича Мономаха. З його іменем здогадно пов'язується золотий змійовик, знайдений в лісі на березі р. Боловосо, в тих самих місцях, де Мономах полював на турів і вепрів²⁰. Круговий напис на змійовику такий:

† ГИ ПОМОЗИ РАБОУ СВОК МЪ ВАСИЛИГЪ ЯМИН †

¹⁹ Див. В. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии, М., 1920, с. 100.

²⁰ Так звана „Чернігівська гривна“. Література про змійовик налічує близько 30 назв. Остання за часом робота — Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, Л. 1928, с. 147.

Трохи грецизований напис належить кінцеві XI сторіччя. Відміна від софійського графіті лише в різних формах давального відмінку (софійський варіант — Василиєви звучить більше по-київському).

Крім золотого змійовика, який уже перші дослідники пов'язували з іменем Володимира Мономаха, в нашому розпорядженні є дуже важлива серія сфрагістичних матеріалів, які містять в собі формулу, аналогічну формулі софійського напису.

Н. П. Ліхачов приділяє особливу увагу групі печаток із зображенням Василя Великого з одного боку і написом „Господи помози рабу своєму Василию“²¹. Написання імені варіює: *василю*, *василиос*, *васили*, *василью*.

Винятковий інтерес являє варіант печатки цієї групи, знайдений у Звіринецькому монастирі в Києві. Напис свідчить про грецького майстра, що писав по-руськомому. Текст напису: „Господи помози рабу своєму Василію князя русьсаго“.

Печатки Василя знайдено в Києві, у Вишгороді, Новгороді, Звенигороді Галицькому; всі вони одного часу й датуються XI сторіччям, епохою, коли найчастіше вживалася формула „Господи помози“ у візантійській сфрагістиці і нумізматиці. Н. П. Ліхачов, дослідивши ці печатки, прийшов до такого висновку: „Виняткова однотиповість, а також кількість і різноманітність екземплярів змушують подумати про князя видатного і могутнього (трудно припустити, що кілька князів Василів — сучасників вживали не тільки однотипових, але цілком однакових печаток). Мимоволі приходять на пам'ять князь Володимир Мономах (1053—1125), у довголітнє князівство якого князівська печатка могла мати не тільки кілька матриць, але й відмінитися в типі“. (Ук. тв., с. 109—110).

Висновок цього обережного дослідника має для нас важливе значення щодо визначення того Василя, допомогу якому випрохував напис в Софійському соборі.

У киян було багато різних нагод записати в своєму храмі ім'я того князя-патріота, який „много поту утер за русскую землю“, але, либонь, чи не найбільш імовірним часом запису слід вважати той період, коли Володимир згодився стати київським князем — 17 квітня 1113 р. в розпал міського повстання. Нагадую, що й саме боярське віче, яке запрошувало Мономаха, збиралося тут у Софійському соборі. Митрополит Никифор і весь клир урочисто зустріли Володимира — Василя.

Митрополит Никифор був грек. І от, у безпосередньому сусідстві з руським написом Василя ми бачимо на цій самій стіні софійської ризниці (над Василевим написом) грецький напис в кілька рядків маюскулья з іменем Никифора. Напис із згадкою Никифора зберігся гірше. Можна прочитати:

κωσθη δο νικηφορον,

що є частиною канонічної формули

„Κύριε, βοήθει δοῦλον σου τοῦ Νικήφορον“,

тобто „Господи, помози рабу своєму Никифору“²².

Навряд чи маємо ми право вважати це за випадковий збіг. Кожний напис, узятий окремо, не можна з достатньою переконливістю приписати певній історичній людині. Та, коли перед нами поруч два написи — руський

²¹ Н. П. Ліхачев, Матеріали, с. 103—110.

²² За розшифрування напису складаю подяку проф. Б. М. Гракову.

на честь Василя і грецький на честь Никифора, — ми повинні згадати двох сучасників, двох найвидатніших політичних діячів Києва: князя Василя-Володимира Мономаха (1113—1125) і грека — митрополита Никифора (1104—1120). Вони були близькі один до одного. Збереглися послання митрополита Володимирові Мономаху. Цей здогад, що виник в наслідок першого ознайомлення з написами, має бути перевірений в процесі дальшого вивчення всіх епіграфічних матеріалів Софійського собору, величезна наукова цінність яких не лишає сумніву незалежно від гіпотез, запропонованих в цій попередній публікації.

B. RYBAKOV

LES INSCRIPTIONS DU XII SIECLE DANS LA CATHEDRALE DE S-te SOPHIE A KYJIV

Les inscriptions — graffitti — sur les murs des anciens édifices sont encore peu étudiées, bien qu'elles soient extrêmement intéressantes, comme les témoins vivants de la vie passée. A Kyjiv des inscriptions se rencontrent à peu près sur toutes les constructions de l'époque précédente à l'invasion des mongoles, mais le véritable musée de l'épigraphie est la cathédrale de S-te Sophie. Les inscriptions se trouvent sur toutes les fresques anciennes. Chronologiquement on peut les diviser en deux groupes: celui des XI—XIII ss. et celui du XVII ss. Il y a aussi un grand nombre de dessins tracés au stuc.

Le texte des inscriptions est varié, on les distingue d'après leur repartition. Ainsi sur les murs de l'autel de sacrifices prédominent les inscriptions, par ci par là soigneusement effacées encore dans l'antiquité, qui se rapportent aux moeurs et aux usages; leur complet contraste on voit dans les inscriptions du compartiment de diacre qui contiennent des formules magiques: „Notre Seigneur, aidez à votre esclave un tel“, exécutées habituellement par une main expérimentée de calligraphe. Il est possible, qu'elles soient faites sur commande.

Un intérêt spécial représentent deux inscriptions soigneusement gravées en vue sur les murs du compartiment de diacre. La première est écrite avec les lettres initiales compliquées, au-dessus de l'inscription est tracé un portrait d'homme en vêtements épiscopaux. Après l'analyse paléographique et le rapprochement des données historiques, elle peut être rapportée au séjour à Kyjiv de l'archevêque de Novgorod Martirij et date du décembre 1192.

L'autre inscription „Notre Seigneur, aidez à votre esclave Vasilij“ appartient d'après les indices paléographiques à la fin du XI ou au commencement du XII siècle. Une série d'inscriptions sphragistiques, contenant la même formule, permet de rattacher l'inscription de la cathédrale de S-te Sophie au nom du grand duc Vasilij Vladimir Vsevolodovič Monomach (1113—1125).

Cette supposition est justifiée par une inscription grecque, trouvée dans le voisinage. L'inscription porte le nom du métropolite Nicéphore (1104—1120), un grec, contemporain de Vasilij-Vladimir Monomach, homme politique influent de Kyjiv.

Л. СЛАВІН
(Київ)

ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ РОКІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

Насиченістю стародавніми пам'ятками українські землі посідають одне з перших місць у світі.

В далекий середньопалеолітичний (мустьєрський) час на території теперішньої України оселились первісні люди. Відтоді на всьому просторі наших степів, аж до північного лісостепу, безперервно розвивалося людське життя, вдосконалювався громадський устрій, господарство, техніка і культура. Наші давні предки часом досягали таких високих ступенів розвитку, які ставили їх на перші в світі місця серед найпередовіших суспільств того часу. Досить згадати про славнозвісну трипільську культуру перших хліборобів нашої країни, про інтереснішу культуру скіфського суспільства, про найдавніші міста — Ольвію, Борисфен, Тиру.

І саме тих суспільств, що створили трипільську і елліно-скіфську культури, сягають далекі початки давньосхідного слов'янства. Придніпровські землі були найголовнішим і найважливішим осередком формування східнослов'янських — російського, українського і білоруського — народів. Тут виникло найдавніше слов'янське місто „мати градомъ русьскимъ“ — Київ.

Давні стоянки, селища, городища, могильники, могили налічуються на Україні тисячами. А скільки ще десятків тисяч цих стародавніх пам'яток зберігаються в надрах українських земель, ще не виявлені археологами.

Все це завжди обумовлювало посилений інтерес археологічної науки до вивчення пам'яток на території України.

Понад 120 років тому назад розпочались тут археологічні розкопки й дослідження. Їх провадили як центральні заклади (Імператорська археологічна комісія, Російське археологічне товариство, Московське археологічне товариство), так і заклади спеціальні, що виникали по великих центрах України (Одеське товариство історії і древностей, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії, Київське наукове товариство, Наукове товариство імені Шевченка у Львові, Історично-філологічне товариство при Харківському університеті). Не можна теж не відзначити археологічної діяльності ряду музеїв (Київського історичного музею, Музею Тарновського в Чернігові, Музею Поля в Дніпропетровську і ін.), деяких архівних комісій окремих місцевих комітетів і єпархіальних установ.

Україна може пишатися значним числом видатних вчених, що збагачили археологічну науку нашої батьківщини рядом першорядних археологічних відкриттів і досліджень. З Україною і її пам'ятками були тісно пов'язані ймення і багатьох видатних російських дослідників.

Багато уваги приділяли вивченню вітчизняних пам'яток найвидатніші діячі й творці української культури Т. Шевченко, І. Франко.

Із п'ятнадцяти археологічних з'їздів, що відбулися в Росії до Жовтня, шість були скликані на Україні: в Києві (1874 та 1899 рр), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Дніпропетровську (1905 р.) і Чернігові (1908 р.).

За період у понад сто років розвитку археологічної науки на Україні виконано, безперечно, велику роботу по відкриттю, вивченню та виданню значного числа груп археологічних пам'яток на території України.

Але особливо широко розгорнулися археологічні дослідження на Україні після Великої Жовтневої Соціалістичної Революції.

Відразу ж після встановлення радянської влади на Україні, одночасно з розгортанням науково-дослідних закладів по різних галузях знання, стали організовуватися і провадитися археологічні роботи й дослідження. Рядом декретів Українського Радянського Уряду археологічні пам'ятки були взяті під державну охорону. Центральні і місцеві органи влади стали відпускати значні кошти на справу охорони пам'яток древності й культури, на археологічне їх дослідження.

Від самого заснування Академії наук УРСР, що відзначала в 1944 р. своє двадцятип'ятиріччя, при ній безперервно існували археологічні заклади, які по суті керували основними археологічними роботами й дослідженнями на Україні.

Першим археологічним закладом при Академії наук була Комісія для складання археологічної карти, заснована в 1919 р. Не зважаючи на назву, комісія ставила собі далеко ширші завдання, ніж тільки складання археологічної карти України. Вона обробляла ряд матеріалів деяких розкопів, які провадилися раніш, та готувала до друку публікації про них.

Незабаром цю комісію було перетворено спочатку в Археологічну комісію, а з 1923 р. — в Археологічний комітет при Академії наук, який звався скорочено ВУАК.

В перші роки свого існування ВУАК обмежувався переважно завданнями обліку й наукового дослідження пам'яток старовини й мистецтва, наглядом за станом їх охорони. До Комітету надходило багато матеріалів у питаннях стану й охорони пам'яток майже з усіх кінців України. Вироблено було проекти закону про охорону пам'яток старовини і мистецтва.

Щоб краще поставити справу зв'язку з місцями, ВУАК намагався всюди створити сітку своїх кореспондентів.

Поряд з цим Комітет брав активну участь у влаштуванні музейної справи в Києві. Наприклад, в 1923 р. Комітет організував на базі кол. Києво-Печерської лаври Музейне містечко, розібрав і упорядкував фонд музею кол. Київської духовної академії, взяв участь в організації вивчення музейних цінностей, вилучених з церков і молитовних будинків на Україні.

Структурно Всеукраїнський археологічний комітет поділявся на два відділи: археологічний і мистецтвознавчий. При археологічному відділі існували три комісії: софійська, що відала питанням охорони і вивчення

Софії; золотарська, створена для вивчення речей музейного значення з майна, вилученого з церков і молитовних будинків на Україні; трипільська, яка зосередила у себе всі питання польового і дослідницького вивчення трипільської культури.

Поряд з Всеукраїнським археологічним комітетом у системі Академії наук існував ще один археологічний заклад — Археологічна секція при кафедрі історії України. Вона влаштовувала відкриті наукові засідання, на яких зачитувалися доповіді, присвячені, найчастіше, археологічним відкриттям останнього часу на Україні.

Археологічна робота провадилася також в кабінеті Антропології ім. Ф. Вовка.

Деякий час близькі до археології дослідницькі теми ставилися й по деяких інших закладах Української Академії наук — в Етнографічній комісії, в Кабінеті первісної культури при кафедрі історії України та ін.

Дослідження на теми з археології провадилися також і в Харківському інституті української культури, який перебував при Академії наук і в якому був заснований спеціальний сектор історії матеріальної культури, в Одеській комісії краєзнавства, що теж була академічним закладом.

Згодом ВУАК взявся й за планове розгортання польової археологічної роботи. В 1924 і 1925 рр. ВУАК розпочав організувати польові розкопні роботи. В 1926 р. ВУАК розіслав уже 14 археологічних експедицій в різні кінці України, а в 1928 р. польові дослідження охопили вже 30 округ України. Поряд з експедиціями, які ВУАК організував і провадив за своєю ініціативою, він по змозі брав участь в експедиційних роботах, що їх провадили інші заклади на Україні.

З більш-менш значних польових робіт, які на протязі десятиріччя — з 1924 по 1933 рр. — організувалися ВУАК'ом або провадилися з його активною участю, слід відзначити такі експедиції: маріупольську, що розкопала дуже інтересний неолітичний могильник на р. Кальміус; трипільські, які вивчали ряд трипільських поселень в центральній частині України; ольвійські, що продовжували вивчення Ольвії; березанські, які провадили розкопани античного поселення на о. Березань; райковецькі, що розкопували ранньофеодальне поселення коло с. Райки поблизу Бердичева; київські, які провадили розкопани поблизу Золотих воріт, на горі Дитинці, на Кисілівці і по інших пунктах старого Києва, а також ряд інших, переважно дрібних археологічних робіт, що провадилися в малих масштабах силами невеликих експедиційних груп в 2—3 чол., по вивченню пам'яток епохи міді-бронзи (Білогрудівка і ін.), слов'янських племен („Монастирище“ і ін.) і т. д. Слід також відмітити, що ВУАК підніс питання про археологічне вивчення пам'яток матеріальної культури, які трапляються в торфовищах.

Окремо треба відзначити розпочаті в цей період великі експедиції, зв'язані з видатними новобудовами: дніпрельстанівські і бугеські. Ці експедиції на новобудовах, особливо на Дніпрельстані, і розмірами і комплексуванням наукових сил, і наслідками безперечно виділяються із усіх українських археологічних експедицій. Дніпрельстанівська археологічна експедиція працювала з 1927 по 1932 р. в районах порожистої частини Дніпра і на прилеглий до неї території. Експедиція ця, яку організували Наркомосвіта УРСР, Всеукраїнський археологічний комітет і Дніпро-

петровський історично-археологічний музей з участю великої групи кваліфікованих археологів Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси і інших міст України, була, мабуть, чи не першою на Україні великою археологічною експедицією, спрямованою не на вивчення однієї будь-якої великої пам'ятки або навіть групи пам'яток, а на суцільне обслідування великої території України, дуже густо насиченої древностями всіх видів, на виявлення на ній і вивчення всіх без винятку пам'яток матеріальної культури. Наслідки робіт дніпрельстанівської експедиції перевищили всі сподіванки. На жаль, камеральне й дослідницьке вивчення її матеріалів, а також їх видання, дуже затяглося. Але навіть та частина знахідок, яку вже видало або підготовано в Інституті археології до опублікування, свідчить, що вони мають величезну цінність і дають численний новий матеріал для вивчення історії і культури населення Наддніпрянищини від найдавніших епох до наших часів. В обслідуваних районах між величезною кількістю відкритих пам'яток всіх періодів виявилось чимало видатних стоянок, селищ, городищ.

Бугеська експедиція своїми розмірами була далеко менша, але й вона дала чималі наслідки.

Слід відзначити, що ВУАК'ові вдалося досягти певної субординації в галузі археологічних досліджень України і організувати навколо себе розпоршені по різних містах України сили українських археологів. ВУАК намагався налагодити належним чином справу видачі відкритих листів, організувати звітність по археологічних дослідженнях на Україні. В 1926 і 1927 рр. в ВУАК провадилися звітні виставки робіт археологічних експедицій. Задумано було скликати конференцію українських археологів, провадилася підготовка до неї, але організувати її не вдалось.

Органами Всеукраїнського археологічного комітету були: „Короткі зведення ВУАК'у“ — вийшли 2 книжки за 1925 і 1926 рр., „Хроніка археології та мистецтва“ — вийшли 4 книжки (5 №№); Збірник „Трипільська культура на Україні“ — вийшов № 1 в 1926 р.; „Записки Всеукраїнського археологічного комітету“ — вийшов № 1 в 1931 р.

Значна частина археологічних робіт друкувалася в журналі „Антропологія“, орган Кабінету антропології ім. Ф. К. Вовка (тт. I—IV, 1928—1931 рр.).

З окремих видань ВУАК'у слід зазначити: М. Макаренко, Маріупольський могильник (1933); Г. Павлуцький, Історія українського орнаменту (1927); В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині (1926).

Робота Археологічного комітету, не вважаючи на ряд позитивних результатів, мала й великі хиби. Особливо впадало в очі, що ВУАК зовсім не цікавився розробленням теоретичних питань, лишався осторонь від руху передової частини радянських вчених, який тими роками розгортався до вивчення й використання вчення основоположників марксизму-ленізму про історію суспільства і не впроваджував досягнень марксистсько-ленінської методології в своїй науковій роботі. Тому ця ділянка української науки стала серйозно відставати. Це відставання стало особливо помітним в зв'язку з тим, що тими роками розгортала всі сторони своєї діяльності Державна академія історії матеріальної культури в Ленінграді і Москві, яка перетворилася в штаб передової радянської археологічної науки.

Щоб перебудувати археологічну роботу на Україні, Академія наук УРСР ухвалила в 1934 р. організувати на базі ВУАК'у і інших археологічних закладів, які існували при Академії, Інститут історії матеріальної культури (скорочено ІМК). З 1934 по 1937 рр. ІМК виконав ряд експедиційних археологічних робіт, почасти своїми силами, почасти в кооперації з союзними і республіканськими музейними і дослідними організаціями. Був продовжений ряд великих експедиційних досліджень, розпочатих раніш: трипільських експедицій, що розкопували родові поселення в Халеп'ї; ольвійських експедицій; київських експедицій, які зосередили свою увагу на садибі Михайлівського монастиря, на ділянці будівництва Художньої школи. Розпочато було роботу деснянських експедицій, що вивчали палеолітичні стоянки в басейні р. Десни, нікопольських експедицій, які розпочали розкопки могил епохи бронзи поблизу міста, вишгородських експедицій, що досліджували це ранньофеодальне місто Київської Русі, подільської історично-технологічної експедиції, яка вивчала залишки металургійного виробництва.

Однак, від самого початку існування ІМК пішов неправильним шляхом. Інститут не накреслив чіткого профіля своєї роботи, брався і за археологію, і за етнографію, і за історію техніки, і нарешті за розроблення таких проблем, які не мали з ним жодного зв'язку (наприклад, обслідування ходу електрифікації сільського господарства тощо), і це при нестачі кадрів привело до скорочення робіт в основному археологічному напрямі.

Значне місце в дослідницькій діяльності Інституту зайняли соціологічні роботи, автори яких були під впливом школи Покровського і інших істориків вульгарно-соціологічного напрямку. В цих роботах ряд питань історії первісного суспільства трактувався помилково. В органі Інституту історії матеріальної культури — „Наукові записки“ (вийшло 5 книжок), поряд з цінними археологічними дослідженнями, надрукований ряд статей на всякі голі соціологічні теми, які не посунули в перед ані на крок українську археологічну науку.

Як потім з'ясувалося, ці, а також деякі інші негативні моменти в житті наших центральних археологічних закладів були наслідком шкідливої діяльності групи ворогів народу, які зуміли пробратися на керівні пости в ці заклади. Радянські карні органи викрили цю ворожу агентуру і розгромили її.

Треба було докорінно перебудувати археологічний фронт України. З цією метою влітку 1938 р. Інститут історії матеріальної культури був реорганізований на Інститут археології при Академії наук УРСР. Був визначений чіткий профіль цього закладу і розроблений досить широкий план його роботи. Організаційно Інститут складався з чотирьох відділів: археології первісного суспільства (палеоліт, неоліт, трипільська культура, пам'ятки епохи міді-бронзи); археології античних міст і скіфо-сарматських племен; археології слов'янських племен і міст Київської Русі; археологічної технології. При Інституті були Ольвійський і Вишгородський заповідники. Крім того, у Львові з 1939 р. існувала філія Інституту археології, в якому провадила польову і дослідницьку роботу значна група археологів західних областей України.

Інститут археології з перших днів існування взявся за зосередження в Інституті і навколо нього колективу кваліфікованих археологів, за під-

готовку нових кадрів археологів через аспірантуру, спеціальні курси та інші заходи. Розпочато було встановлювання щільного ділового контакту з республіканськими, обласними, а іноді з районними музеями, спорідненими науково-дослідними організаціями і закладами, особливо з Інститутом історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра та його московським відділом.

Основний план роботи Інституту археології передбачав: якнайширше розгортання археологічної польової роботи, і розвідково-рекогносцировочної з метою суцільного первинного вивчення пам'яток на території України, і стаціонарної в великих масштабах, на найбільших об'єктах, якнайповнішу обробку матеріалів археологічних робіт попередніх років і підготовку їх до опублікування; підбивання дослідницьких підсумків на базі всієї попередньої археологічної роботи на Україні для створення в більш-менш повному обсязі історії найдавнішого населення території України.

З 1938 р. до початку Вітчизняної війни Інститут археології розгорнув велику археологічну роботу. Розкопани провадилися більш, як у 30 пунктах України, в тому числі і в західних областях. Інститут притягнув до співучасті в цих роботах ряд історичних і краєзнавчих музеїв України (Київський, Одеський, Львівський, Миколаївський, Нікопольський, Чернігівський, Коростенський, Уманський і ін.), Інститут історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра Академії наук СРСР, Ермітаж, Московський історичний музей, Ленінградський, Львівський, Київський, Харківський і Одеський університети, деякі педагогічні інститути і інші організації.

Були продовжені в значно розширеному обсязі розпочаті раніш роботи деснянських, трипільських, нікопольських, ольвійських і київських експедицій. Були організовані і розпочали стаціонарні роботи експедиції амвросіівські для вивчення відкритої в Сталінській області нової палеолітичної стоянки, азовсько-чорноморські для вивчення пам'яток в районі р. Молочної і розкопин „Кам'яної могили“, усатівські для розкопин поселення й могильника ранньопастушого населення на території Одеси, шарпівські (на Кіровоградщині) для розкопин скіфського городища, корчоватські для розкопин великого „поля поховань“ під Києвом, слов'янські для суцільного обслідування пам'яток і спеціальних розкопин слов'янських поселень і могильників в районах лівобережної системи Дніпра, галицькі і пліснеські для розкопин цих ранньофеодальних міст західних областей України, запорізька для вивчення залишків Запорізьких січей в районах Дніпропетровської та Запорізької областей і ряд дрібніших.

Наслідки експедиційних робіт, проведених археологічними закладами Академії наук УРСР або здійснених з їх участю, дуже великі, але справді обсяг проведених на Україні археологічних досліджень ще ширший, бо, крім Академії наук, їх провадили самостійно і інші організації, зокрема багато історичних і краєзнавчих музеїв.

Підсумовуванню археологічних досліджень на Україні за останні 25 років присвячується наша робота „Підсумки археологічних досліджень України за радянський період“, до якої буде дано бібліографію, відповідний апарат і деякі ілюстрації. Тут же ми даємо лише побіжний огляд основних експедиційних робіт Академії наук УРСР за 25 років.

В галузі вивчення пам'яток палеоліту (давньокам'яного віку) до революції було відомо на Україні всього кілька палеолітичних стоянок, які

належали виключно до верхнього палеоліту: Гонці, Мізин, Студениця, Врублівці, Київ. За минулі 25 років їх відкрито понад 50, причому до 20 стоянок (найбільше в районах Чернігівщини, Дніпрельстану, Приазов'я) вивчалось систематично.

Саме в цей період уперше відкрито стоянки мустьєрського часу (в Донбасі — при впадінні р. Деркул в Північний Донець, в Ворошиловградській області — поблизу Червоного Яру, на середній течії Дінця; в Дніпропетровській області — поблизу села Кодак, на середній течії Дніпра), до революції зовсім не відомі на Україні, через що й вважалося, що людство з'явилося тут лише в епоху верхнього палеоліту.

Великі систематичні роботи провадилися на Чернігівщині, в басейні р. Десни. Тут відкрито серію стоянок мадленської епохи верхнього палеоліту, поблизу Новгород-Сіверського, Чулатова і в інших пунктах і трохи давнішу стоянку поблизу Пушкарів. Проведено нові невеликі розкопки Мізинської стоянки. Дуже цікаві знайдені в Новгород-Сіверській стоянці три великі кремінні знаряддя, названі гігантолітами, які за розмірами (33,9—45,4 см $\times$ 13,9—19,3 см $\times$ 9,2—12,1 см) і вагою (4500—8250 г) не мають собі подібних. Про призначення їх свідчать знайдені серед старих археологічних колекцій з Мізина мамутові кістки, порозрубувані великим знаряддям типу цих новгород-сіверських гігантолітів. Отже, вперше відкрито найдавніші кремінні сокири верхнього палеоліту, поява яких раніш приписувалась післяпалеолітичному часу.

Найвизначніші залишки найдавнішого на території України колективного житла пізньопалеолітичної людини відкрито в Пушкарівській стоянці передмадленського часу. Це — велика западина (розмірами приблизно 12 м $\times$ 4 м $\times$ 0,3 м), по довгій осі якої було три вогнища. Ця западина була заглибленою в землю основою напівземлянкового житла. Під кутом зору цього відкриття встановлено, що залишки жител були і в деяких раніш відкритих стоянках (наприклад, в Мізині), проте, таке функціональне призначення цих пам'яток не було в свій час усвідомлено. Археологи дійшли до дуже важливого висновку, що так звані палеолітичні стоянки верхнього палеоліту були здебільшого не стійбищами, а місцями тривалого перебування первісної громади.

З групи палеолітичних стоянок, відкритих на Дніпрельстані, слід виділити Осокорівку, Ямбург, Дубову і Кайстрову балки, матеріали яких значно збагатили наші уявлення про життя верхньопалеолітичного суспільства на території України. Відзначимо і ряд стоянок, відкритих на Дністрі (Китайгород I і II, Сокіл, Колачківці I і II і ін.). Цілком виключне значення має розпочата вивченням стоянка біля с. Амвросіївки Сталінської області, в 2 км від р. Кринки, що впадає в Азовське море. Тут уперше в СРСР відкрито місце полювання первісних людей. У вузький глибокий яр з крейдяного вапняку з майже прямовисними стінками природного походження первісні мисливці загнали стада бізонів і вбивали їх. Наслідком цього тут скупився величезний шар кісток, товщиною до 1—1,5 м не менш, як від 300 бізонів. Стоянка, аналогічна нашій Амвросіївській, відома в Солютре (Франція), де відкрито було скупчення кісток кількох десятків тисяч коней. Амвросіївська стоянка важлива ще тим, що вона розміщена у верхів'ях балки, на деякій віддалі від річки, а не безпосередньо в річковій долині, як спостерігається майже на всіх інших стоянках. Це відхилення безперечно залежало від потреб полювання.

Старанне вивчення місць поселення палеолітичної людини й знайдених на них пам'яток дозволило зробити ряд інших дуже важливих висновків про різні сторони історії і культури цього раннього часу. Встановлено, що наприкінці палеоліту первісне людство на території України вже налагодило обмінні зв'язки з іншими значно віддаленими територіями (знахідки чорноморських черепашок в порожистій частині Дніпра, на Північному Дінці, на Десні), що мамутові кістки використовувалися як будівельний матеріал (Десна), що житло верхньопалеолітичної людини, можливо, поділялося на чоловічу і жіночу половину (Осокорівська балка на Дніпрельстані) тощо.

Багато зробили українські археологи (особливо ті, що групувалися в відділі передісторії Кабінету ім. Ф. К. Вовка, яким керував М. Я. Рудинський) в напрямі вивчення епіпалеолітичних і ранньонеолітичних пам'яток УРСР. Відзначимо, зокрема, відкриті в 1925—1926 рр. стоянки по р. Смячці (на Чернігівщині).

Великий крок уперед зроблений в галузі відкриття і вивчення пам'яток неоліту (новокам'яного віку) на території України. Відзначимо ряд стоянок, відкритих на Північному Дінці, що дали багатотисячні колекції мікролітичних і макролітичних кремінних знарядь. Цілий ряд неолітичних стоянок відкрито на Дніпрельстані, в басейні р. Десни і в багатьох інших районах. На виключну увагу заслуговують надзвичайно інтересні розкопи першого на Україні неолітичного могильника в Маріуполі, де відкрито 125 поховань з слідами певного ритуалу і похоронним інвентарем.

Особливо великі досягнення в галузі вивчення трипільської культури, поширеної найбільше на території України. Передусім, розкопи в багатов разів збільшили кількість пам'яток. Але що особливо важливо і чого не вдавалося зробити попереднім вченим, — встановлено і більш-менш певно визначено місце трипільської культури в історичному розвитку найдавнішого населення на території України. З'ясовано, що трипільська культура належить ранньохліборобському населенню, що жило в III—II тисячоліттях до нас у Дністро-Буго-Дніпровському басейні і заснувало тут сотні родових поселень. Творці і носії Трипільської культури були однією з найбільше розвинутих частин людності Європи і Азії тих часів.

Уперше в роки Радянської влади повністю розкопано і всебічно вивчено родові поселення цього часу біля с. Халеп'я Київської області. З 1934 по 1939 рр. тут щороку працювали археологічні експедиції. В останні роки розпочато систематичні розкопки другого родового поселення біля с. Володимирівки Підвисоцького району Кіровоградської області, на правому березі р. Синюхи. І в Халепському і в Володимирівському поселеннях житла розташовувалися кількома колами, в центрі яких було місце вигону свійської, переважно молочної, худоби. Стіни жител робилися глинобитні. Підлога була з дерев'яних плах, обмазаних глиною, добре утрамбованою і обпалюваною зверху багаттям. Дахи були двосхили й чотирихили, криті солом'яно. Житла були поділені перегородками на кілька приміщень, в кожному з них була піч.

Крім того, трипільські поселення вивчалися і в інших пунктах України: в тому ж таки Трипільському районі Київщини (Жолудівка, Грушова, Балочки); в районах м. Умані — в Томашівці, Колодистому, Сушківці, Тальянках, Майданецькому, Красноставці, Чечерківці; в районах Кам'янець-Подільського — по середній течії Дністра і його приток (Оза-

ринці, Кадіївці і ін.); в районах середньої течії Буга (Сабатинівка, Борисівка); в північних районах України (сс. Войцехівка, Городськ поблизу Коростишева) і т. д.

Всі ці роботи дозволили більш-менш точно накреслити межі поширення трипільської культури. Окремо слід відзначити, що вдалося, кінець-кінцем, правильно розтлумачити найбільш масову групу знахідок на місцях трипільських поселень — залишки так званих трипільських глиняних площадок як частини жител поселення того часу. З унікальних знахідок слід відзначити зовсім виключні моделі трипільських жител: з Володимирівки (з одного боку прорізано вхід, з другого — кругле вікно; підлога і стіни моделі пофарбовані й вкриті малюванням), з Сушківки та інших пунктів, а також численні глиняні статуетки.

З робіт у галузі археології доби міді-бронзи відзначимо, передусім, визначні розкопи Усатівського поселення і могильника (під Одесою). В Усатівському і одночасних з ним поселеннях в Дніпровсько-Дністровському басейні жили багаті скотарські племена, які перебували на стадії переходу від матріархату до патріархату і населяли наприкінці III і в першій половині II тисячоріччя до нашої ери лиманно-степову смугу сучасного Українського Причорномор'я. Слід відмітити, що в усатівців, як і в населення трипільської культури, існували торговельні й культурні зв'язки з суспільствами Егейського басейну, що належали до кола, так званої, крітомікенської культури. Усатове виявилось тією ланкою, що зв'язує культуру трипільського часу з наступною культурою скорчених кістяків. Археологи відкрили значну частину Усатівського поселення, яке складалося з кам'яних жител з вогнищами. Тут уперше ми маємо й могильник коло поселення з похованнями в могилах, які містять кромлехи і деякі інші культові кам'яні конструкції. Особливо виділяється велика могила, під верхньою частиною земляного насипу якої виявлено вперше зустрінуту на нашій території куполоподібну споруду, складену з кам'яних плит і обведену величезним кромлехом у вигляді кам'яного кола з п'яти рядів кладки.

Значне число залишків поселень і могильників епохи міді-бронзи відкрито в районах Нікопольщини, Дніпрельстану, в Житомирській області і в інших районах України. Заслужують на особливу згадку відкриті в Білогрудівці, Войцехівці пам'ятники того часу, що дають змогу скласти загальну думку про побут і ідеологічні уявлення цієї епохи.

Огляд археологічних відкриттів з найдавнішого періоду, організованих і проведених археологічними закладами Академії наук УРСР або здійснених з їх участю, ми закінчимо згадуванням про відкриту визначну пам'ятку стародавнього живопису і первісної ідеології в Мелітопольському районі. Тут, у басейні р. Молочної, між сс. Терпіння і Молочна, на стінах і стелі гrotів піщаного горба, який місцеве населення зве „Кам'яна могила“, збереглися продряпані різнокольорові зображення тварин і інших фігур, що були, напевне, тотемами-захисниками первісного населення; перед зображенням їх, можливо, відбувались культові церемонії, по жертви. Пам'ятка ця багатоскладова і належить в одній своїй частині до віку каменя, в іншій — до епохи міді-бронзи.

Старанні систематичні розкопки і вивчення давньогрецьких міст — Ольвії, Борисфена (на Березані), в Лузанівці (під Одесою) і ряду інших дозволили по-новому підійти до цих наших визначних стародавніх па-

м'яток, встановити їх глибокі зв'язки з місцевим (скіфським і сарматським) тубільним світом, відкрити й зробити надбанням радянського суспільства десятки тисяч визначних пам'яток стародавньої культури.

На провідному місці стояли розкопани Ольвії — найбільшого античного міста на території України. Продовжуючи розкопани Ольвії, які провадив Фармаковський на протязі чверті віку, нові експедиції відкрили ряд кварталів верхнього і нижнього міст архаїчного, класичного, елліністичного і пізнього періоду існування. Міські рештки Ольвії, відкриті у великій кількості за минулі 25 років, разом з раніш відкритими пам'ятками, дають змогу докладно вивчати планування поселення й жител, техніку будівництва оборонних споруд, громадських будинків і приватних жител, міський благоустрій. Великий інтерес мають кілька розкопаних в Ольвії ремісничих майстерень — ганчарних, ливарних та інших, які можуть дати достатнє уявлення про досягнутий ольвіополітами технічний рівень виробництва.

Відмінною особливістю нового періоду ольвійських розкопани, порівнюючи з дореволюційним, є те, що дослідники почали широко вивчати ольвійську периферію — численні поселення, розкидані по узбережжях річок Буго-Дніпровського басейну. Розкопи елліністичного поселення в Лузанівці (під Одесою), Чортоватівського, Петухівського і інших городищ виявили устрій, систему оборони і планування периферійних поселень, в більшій чи меншій мірі пов'язаних з Ольвією.

Значні розкопани проведено і на Березані (на місці, мабуть, стародавнього Борисфена). Вони дали великий новий матеріал для характеристики раннього періоду античної колонізації Чорноморського узбережжя, для вивчення устрою цього античного поселення і його долі в пізні, післяантичні часи.

Інститут підготував початок розкопани античного міста Тири, що лежить під товщею середньовічного Аккермана. Війна перешкодила розпочати їх.

Пам'ятки скіфських племен вивчалось в ряді пунктів України. Відмітимо ряд скіфських городищ, відкритих на Харківщині і Полтавщині. Великі роботи провадилися на Нікопольщині, де на „Кам'яних Кучугурах“ з кінця V до початку II віку до нашої ери існувало велике й дуже цікаве скіфське городище; з ним, можливо, мали безпосередній зв'язок царські могили Чортомлицька, Солоха і інші, що лежать поблизу. Тут вивчалось устрій жител і ремісничих майстерень. В околицях Нікополя розкопано ряд могильних груп. Розкопани провадилися і на Кіровоградщині, де вивчалось Шарпівське городище (VI—V віки до нашої ери), яке дало дуже інтересний матеріал про техніку будівництва скіфських земляних оборонних споруд, багатощарових валів із включенням мас обпаленої глини й дерева, глибоких ровів з рівними стінами.

Інтересні розкопани проведено в с. Варварівці, на правому березі Бугу, коло м. Миколаєва. Тут виявлено скіфське поселення з дзвоноподібними, глибоко опущеними землянками; деякі з них з'єднані підземними ходами.

Особливо великі були досягнення у відкритті пам'яток так званої культури „полів поховань“ — II сторіччя до нашої ери — IV сторіччя нашої ери. Носіями цієї культури були нащадки скіфів — те осіле населення наших степів, яке в основі своїй весь час не змінювалось і в надрах якого саме в цей період формувались слов'янські племена. До

Жовтня були відомі 3 пункти з пам'ятками цього часу. За останні 25 років археологи відкрили понад 250 пунктів культури „полів поховань“, найбільше в районах порожистої частини Дніпра, Київської, Житомирської, Харківської і інших областей України. Окремо хочеться відмітити відкриття й дослідження Корчоватського поля поховань поблизу Києва. Особливо велике значення мають виявлені й розпочаті вивченням деякі з поселень цієї культури (біля Привольного — поблизу Дніпропетровська, біля Жуківців — поблизу Києва і інших місцях).

Ряд археологічних робіт виконано в напрямі вивчення пам'яток антських слов'янських племен VII і наступних віків, а також міст Київської Русі. Відкрито велике число слов'янських поселень і могильників у багатьох пунктах північної і центральної України. Розкопувалося городище „Монастирище“ в Роменському районі, городища, селища й могильники на Ворсклі, Тетереві, Ірпені, Росі, Десні, в порожистій частині Дніпра, поблизу с. Городськ у Житомирській області, на Харківщині (Донецькі городища), на землі Берендичів (Білилівка, Ягнятин, Бакожин). Окремо слід відзначити розкопи дуже інтересних Шестовицьких курганів на Чернігівщині (IX—X віки), де в зрубних гробницях (домовинах) були захоплені очевидно кінних дружинників, що дали дуже цінні матеріали.

Всі ці розкопи дозволили по-новому ставити питання етногенезу східних слов'ян, по-новому висвітлюючи побут предків російського, українського і білоруського народів. З'ясувалося, що в ряді районів, зокрема Лівобережжя, давньослов'янські пам'ятки розміщуються компактними групами-гніздами, які складаються з одного-двох городищ, кількох селищ і могильника. Одна група таких пам'яток IX—X віків відкрита коло с. Петрівського Тростянецького району Харківської області, дві інші групи — поблизу м. Охтирки і села Журавне Охтирського району Харківської області. Вдалося вивчити влаштування землянкових жител, їх побутового інвентаря.

У широких розмірах провадились розкопани й вивчення стародавнього Києва. В зв'язку з розгорнутими в 1934 р. великим будівництвом міста, створенням району урядових закладів на території старого Києва, спорудженням громадських і жилих будинків, київські археологи провадили систематичний археологічний нагляд за земляними роботами. Майже щороку виконувались й експедиційні роботи для розкопін найважливіших пунктів старого міста. Археологічне вивчення Києва дозволило накреслити картину його поступового виникнення з трьох окремих городищ, що існували в VII—IX віках: на Київській горі, на Щекавиці і на Кисілівці.

Повністю закінчено розкриття найдавніших частин Десятинної церкви (989—991). Вивчено початковий план церкви і деякі будови XI віку. Під час розкопін виявлено залишки зовнішнього і внутрішнього оздоблення. В тому ж районі розкопано залишки князівського палацу (очевидно, Володимира), фортифікаційних споруд, землянок, ремісничих майстерень. Тут же відкрито найдавніший рів, що оточував місто в IX—X сторіччях, за часів Ольги, Ігоря і Святослава з сходу і півдня. Розкопани провадились також в Софії, де відкрито групи дуже інтересних фресок XI віку і залишки багато оздоблених підлог собору з різних часів. Вивчалось Спаський собор у Чернігові (1036), розкопувались території Дмитрівського і Михайлівського соборів і ряду інших видатних пам'яток будівництва Київської Русі. Дуже цікавий відкритий на садибі Михайлівського монастиря

район землянок XI—XIII віків, що належали ремісничій людині, з прилеглими до них господарськими спорудами з надзвичайно інтересним інвентарем. Відкриття району цих землянок дозволяє з вичерпною повнотою характеризувати виробництво і побут їх жителів — міських ремісників стародавнього Києва. Великий матеріал для характеристики багатовікової історії Києва подали також розкопи на Кисілівській (Флорівській) горі, над Подолом. Тут вдалося встановити безперервність заселення Києва на протязі майже 1—1½-тисячорічного періоду: в III—IV віках тут жили предки антів, в V—VII віках — анти, в X—XII віках тут було слов'янське поселення, в XV—XVI віках — литовський замок. Розкопи ці дали новий великий матеріал для розв'язання ряду питань з історії Києва, розвитку ремесел і торгівлі, рівня мистецтва і архітектури.

Розкопи Вишгорода дали багато інтересного матеріалу для історії ранньофеодальної архітектури, для вивчення техніки керамічного і металургійного виробництва. Тут, зокрема, вивчалось так звану Борисоглібську церкву, про яку згадується в літопису під 1115 р.

Одним з найцікавіших міст Київської Русі, відкритих з участю археологів Академії наук УРСР, є так зване Райковецьке городище XI—XIII віків біля с. Райки, поблизу Бердичева. Тут був один з сторожових городків зовнішньої оборони західних підступів до Києва. Вивчено топографію городища, систему ровів і валів, побудову жилих приміщень („кліті“). Розкопаний повністю Райковецький дитинець дав дуже яскраву картину господарства і побуту феодального міста XI—XIII віків. Розкопи виявили повну картину зруйнування міста під час монгольської навали. Маса чоловічих, жіночих і дитячих кістяків розкидано по всьому городищі. Значна частина кістяків мала пробиті черепи, поламані кістки, в яких нерідко стирчали наконечники стріл.

Протягом кількох років розкопани провадилися на території старого слов'янського міста Коростеня (літописного древлянського Іскоростеня). Тут встановлено існування чотирьох древлянських городищ, що склали племінний союз. Розкопи встановили двошаровість цих городищ: нижній шар з ліпленим посудом, як виявилось, належить до VIII—IX віків, верхній шар з посудом, зробленим на ганчарському крузі — до XI—XII віків.

Після приєднання західноукраїнських областей до УРСР відновлено розкопани на територіях літописних міст Галича — столиці Галицько-Волинського князівства (тепер села Кринос Галицького району Станіславської області) і Плиснеська, який згадується також і в „Слові о полку Ігореве“ і добре зберігся (біля с. Підгірці Олеського району Львівської області). В Галичі розкопувався „Золотий тік“ — місце древнього князівського двора і вал, який закривав його з сходу. В Плиснеську вивчався устрій міста. Вулиці міста були забруковані. Житла землянкового і наземного типів забудовували центральну частину міста. Місто було захищене ровами. Розкопи виявили, що поселення у Плиснеську було засноване слов'янами ще в IX віці.

Археологічні роботи провадилися також у печерах кол. Києво-Печерської Лаври, де відкрито ряд нових, невідомих до розкопін ходів, камер, ніш. Деякі з камер були завалені людськими кістками до стелі: сюди зносилося кістки з тих похоронних ніш, що звільнялися для нових захоронень. Розкопи в лаврських печерах підтвердили вже раніш висловлене припущення, що частина печер була викопана і пристосована для

людського житла ще в часи неоліту. В період Київської Русі печери були складами товарів і продуктових запасів.

В останній перед війною рік почала працювати спеціальна експедиція для вивчення і розкопін Запорозьких січей — цих видатних пам'яток українського козацтва.

Відмітимо, нарешті, наслідки робіт експедиції по вивченню добування заліза на території правобережного і лівобережного Полісся в ранньофеодальний і феодальний періоди. Експедиція працювала два сезони і була комплексною-археологічною і історично-технічною. Розслідування, проведені біля с. Городська Коростишівського району Житомирської області, дали цікаві матеріали про рівень техніки, про життя і побут населення місцевих городищ, ранніх (одно з них — Городськ, згадуване в літопису від 1257 р., існувало в X—XIII віках), і пізніших, аж до XVIII сторіччя. Роботи експедиції дозволили накреслити картину розвитку металургійного виробництва на Поліссі, де величезні лісові масиви й поклади болотної залізної руди сприяли розвиткові залізоробної промисловості. Експедиція встановила, що в IX—XIII сторіччях тут був поширений сиродутний спосіб виготовлення заліза і залізних виробів. В невеликому сиродутному горні з допомогою ручних міхів міхивали стоплювали залізну руду з дерев'яним вугіллям і із цієї маси ручним молотом кували зброю і знаряддя. XVI—XVII віках замість ручних міхів стали вживати механічну силу — водяне колесо, а замість сиродутного горна споруджували сиродутну піч. Таких рудень в XVIII віці тут було коло 600; 18 з них розкопувала і вивчала експедиція. З XVIII віку металургійна промисловість починає тут згортатися, поступаючись місцем перед дешевшим і кращим уральським металом.

Дослідницька робота Інституту археології була спрямована на підсумування проведених раніш археологічних експедицій, підготовку публікацій про їх роботи. Інститут працював над рядом синтетичних і науково-популярних робіт, присвячених окремим групам пам'яток, культурним комплексам та етапам історії найдавнішого населення території України. Частина цієї роботи вже знайшла відбиток у друку, друга частина робіт підготовлена до видання і, можна сподіватися, через недовгий час теж вийде в світ.

В галузі дослідження палеоліту і неоліту України були випущені в світ I том серії „Палеоліт і неоліт України“ і науково-популярна книжка П. Й. Борисковського „Людина кам'яного віку на Україні“. В галузі трипільської культури випущені I том серії „Трипільська культура“ і науково-популярна книжка Т. С. Пассек „Трипільська культура“. В галузі вивчення Ольвії і інших античних пам'яток надруковані I том серії „Ольвія“ і науково-популярні книжки Л. М. Славина „Ольвія“ і Л. Д. Дмитрова „Перекоп. Ров и вал“.

Підготовлено до друку такі видання: II том серії „Палеоліт і неоліт України“, науково-популярну книжку Є. Ю. Кричевського „Неоліт України“, II том серії „Трипільська культура“, публікацію М. В. Сибільова „Матеріали післяпалеолітичних стоянок на Північному Дінці“, збірник робіт, присвячених результатам розкопін Дніпрельстанівських експедицій, II том серії „Ольвія“, I том серії „Скіфія і Сарматія“, науково-популярну книжку Б. М. Гракова „Скіфи“, два збірники досліджень і матеріалів про культуру полів поховань, I том серії „Слов'янські древності“, роботу І. В. Фабриціус „Археологічна карта Українського

Причорномор'я" (Одеська, Херсонська і Миколаївська області), книгу Л. М. Славина „Україна в далекому минулому“ і деякі інші роботи.

Значну увагу приділено проблемам археологічної технології. Для розв'язання ряду завдань в галузі вивчення технології древніх виробництв в 1934 р. спочатку в ІМК, а пізніше в Інституті археології існував сектор археологічної технології з хімічно-технологічною лабораторією при ньому. Тут вивчався хімічний склад древніх речей, реконструювався технологічний процес їх виробництва, робилися спроби репродукції деяких досягнень стародавнього ремесла, щоб поставити питання про використання цих досягнень в сучасному виробництві. Найповніше вивчено трипільську і ольвійську кераміку і в'язучі засоби. Вивчалось природу і склад чорної й червоної античної, зокрема ольвійської, лако-поливи, в напрямі репродукування яких були досягнуті певні наслідки. Вивчалось техніку мозаїчної справи XII віку по мозаїках Михайлівського собору, техніку металургійного виробництва в Ольвії, в містах Київської Русі, на польських городищах.

Велике значення для підсумування археологічної роботи на Україні мали чотири тематичні археологічні конференції, скликані Інститутом археології АН УРСР в Києві. Перша конференція (7—9 січня 1939 р.) розглядала питання про вивчення пам'яток трипільської культури. На другій конференції (25—28 квітня 1939 р.) провадилось вивчення пам'яток скіфо-сарматських племен і грецьких міст та поселень на території УРСР. Третя конференція (15—19 травня 1939 р.) підсумувала вивчення археології України, головним чином, в галузі доби викопної людини, палеоліту і неоліту. Четверта конференція (28 січня — 2 лютого 1941 р.) присвятила свою роботу неолітові України, новим працям з трипільської культури, епохи міді-бронзи. Всі чотири конференції збирали значні групи делегатів. Для участі в конференціях до Києва з'їжджалися українські, московські, ленінградські дослідники, спеціалісти у відповідних тематиці кожної конференції галузях археології України. Учасниками конференцій, крім співробітників самого Інституту археології Академії наук УРСР, були делегати республіканських, обласних і районних музеїв, науково-дослідних закладів, університетів і педагогічних інститутів. Окремо слід відзначити активну участь в роботі конференцій працівників Інституту історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра Академії наук СРСР (ИИМК). Зокрема, третя конференція з питань доби викопної людини, палеоліту і неоліту була організована і проведена спільними силами Інституту археології АН УРСР, ИИМК АН СРСР і Радянської секції міжнародної організації по вивченню четвертинного періоду (INQUA). Ця конференція, на якій було зачитано 67 доповідей і повідомлень, складом учасників і тематикою вийшла далеко за рамки української, перетворившись у всесоюзну археологічну конференцію. Такі тематичні археологічні конференції, організовані Інститутом археології, провадилися вперше в СРСР. Тому вони здобули великий інтерес не лише на Україні, а й Москві, Ленінграді і в інших містах СРСР.

Перед конференціями ставилися такі завдання: підбивання підсумків археологічних робіт за останні роки; взаємна інформація дослідників про проведені роботи; обговорення спірних і неясних питань з історії того часу, якому присвячено конференцію; вироблення планів найближчої роботи.

Наслідки робіт цих конференцій слід визнати дуже значними. На конференціях не тільки були продемонстровані досягнення в галузі археологічного вивчення України, але й ріст молодих наукових кадрів, здатних швидко посунути вперед справу археологічного вивчення України.

Інститут археології готував наукові конференції з питань вивчення пам'яток старослов'янських племен на Україні, Києва та інших стародавніх міст України (Чернігів, Галич, Вишгород, Райки), організації роботи по складанню повної багатомовної археологічної карти України. Війна перешкодила здійсненню цих планів.

Ми не спинаємося тут на ряді питань, пов'язаних з методологічними досягненнями в археологічній науці. Одно безперечне й повинне бути відмічене: українська археологія, як і вся радянська археологія, пройшла за ці 25 років великий шлях розвитку — від формального речознавства до марксистської науки про історію стародавніх суспільств і їх культуру.

Дуже значні досягнення в галузі методики. Тут, передусім, слід відзначити, що археологи України встановили щільний контакт з представниками природничих наук: антропології, палеозоології, палеоботаніки, хімії і ін., який явився надзвичайно плідотворним для науки про давні історичні епохи і про їх матеріальну культуру.

Дякуючи такій співдружності вдалося вивчити географічні і кліматичні умови життя особливо в епоху первісно-общинного ладу, вдалося намалювати схематичну картину розвитку фауни і флори території України в різні епохи.

Віроломний напад німецько-фашистських розбійничих орд на Радянський Союз і тимчасова окупація ними території України перервали всю цю велику археологічну роботу на Україні, яка плідотворно розгорталася і все більш поширювалася за останні роки.

Інститут археології був евакуйований в складі всіх інших закладів Академії наук УРСР в далекий радянський тил, в м. Уфу. Багато археологів пішли в діючу Червону Армію. В Уфу було перевезено з Києва найціннішу частину наукового майна Інституту археології, майже весь його архів, групу найвидатніших пам'яток і інші цінні матеріали.

В зв'язку з деякою структурною реорганізацією Академії наук УРСР на евакуаційний період, на базі довоєнної сітки суспільствознавчих інститутів був створений єдиний Інститут суспільних наук. У перший рік перебування в евакуації українські археологи входили до складу Відділу історії і археології цього Інституту. З середини 1942 р. після часткового розукрупнення Інституту суспільних наук і до закінчення реевакуації Академії наук в Київ навесні 1944 р. археологи становили самостійний Відділ археології Інституту історії і археології.

В дні Вітчизняної війни українські археологи прагнули внести й свою частку в загальну роботу вчених нашої Батьківщини, які дбали про дальший неухильний розвиток радянської науки, радянської культури і про максимальне обслуговування потреб і завдань фронту і тилу.

За цей час підготовлено ряд видань, присвячених історії і культурі України, розрахованих на бійців Червоної Армії і широкі маси трудящих в тилу. В зв'язку з складанням „Нарисів з історії України“, чотири томної „Історії України“, двотомної „Історії української культури“, підручника з історії України для старших класів середніх шкіл, були написані відповідні початкові розділи цих праць про історію і культуру населення

території України від найдавніших часів до утворення Київської держави. У ряді робіт опубліковано матеріали польових досліджень на Дінці, розкопів Усатівського могильника, ольвійських експедицій, нових відкриттів на території Києва і його найближчих околиць.

Перебування українських археологів в Уфі — столиці Башкирської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки — не могло не привертати їх уваги до пам'яток матеріальної культури Башкирії, західного і південного Приуралля. Вивченню археології Башкирії присвячено два монографічних дослідження: „Археологічні пам'ятки Башкирії від найдавніших часів до початку нашої ери“ і „Археологічні пам'ятки Башкирії середини першого тисячоліття нашої ери“.

Наслідки археологічних досліджень Української Академії наук на протязі минулих 25 років її існування не можна не визнати дуже значними. Зроблено, безперечно, багато. Проте, як зіставити вже виконану роботу з тією, яку ще треба провести в галузі археології і стародавньої історії України, то перед нами лежить величезна робота; порівнюючи з нею те, що виконано, є лише невеличкою частинкою.

Дякуючи блискучим історичним перемогам доблесної Червоної Армії під проводом нашого Верховного Головнокомандуючого Генераліссімуса Радянського Союзу товарища Й. В. Сталіна, українські землі, як і землі інших західних республік СРСР, що були тимчасово окуповані німецькими загарбниками, звільнилися від фашистської нечисті. Академія наук УРСР реєвакуйована весною 1944 р. в рідний Київ, разом з усією нашою країною вступила в період відновлення всіх сторін життя України, порушеного розбійницькими гітлерівськими ордами, в період дальшого будівництва промисловості і сільського господарства республіки, її міст і сіл, відновлення і дальшого розвитку багатогранного культурного життя України. Почалося відновлення і археологічної роботи на Україні. Влітку 1944 р. був відновлений Інститут археології Академії наук УРСР, отже двадцятип'ятиріччя Української Академії наук Інститут археології зустрічав початком нового етапу в своїй діяльності, початком нового розгортання всіх сторін археологічного вивчення України.

Які завдання поставив перед собою Інститут на цьому новому етапі своєї діяльності?

Ці завдання диктувалися, насамперед, сучасною обстановкою, яка утворилася на Україні після визволення її від фашистських окупантів. Інститут археології в Києві був при німцях цілком пограбований. Німці вивезли основну частину бібліотеки, всю фототеку, ряд ще не виданих археологічних колекцій. Серйозних пошкоджень зазнав Ольвійський заповідник нашого Інституту: повністю знищені всі служби заповідника, пограбовано все рзкопне і лабораторне устаткування, вивезені бібліотека і підсобний музей; територія древнього міста порита суцільними лініями ходів сполучення, окопів, гнізд для гармат; місцями фашистська воляччина будувала свої приміщення для варти з обличкувального каменю античних будівель. Значну шкоду нанесено Вишгородському заповіднику. Небувалого розгрому зазнали історичні і історично-археологічні музеї України: Київський, Чернігівський, Полтавський, Харківський, Одеський, Миколаївський, Херсонський, Львівський і десятки інших. Зруйновано сотні історичних пам'яток. Маса городищ, могильників, могил особливо, зазнала часткового або повного знищення в зв'язку з будівництвом спосте-

режних пунктів, ходів сполучення, окопів, вогневих пунктів, землянок і ряду інших воєнних споруд.

Через це, першим завданням Інституту археології стало відновити самий Інститут, всі його служби й допоміжні заклади, відновити заповідники, максимально сприяти справі відновлення історичних музеїв, справі організації ефективної охорони пам'яток.

Поряд із цим, треба було негайно взятися за відновлення археологічної експедиційної роботи. Археологічні польові роботи повинні бути організовані в двох напрямках: розвідково-рекогносцировочні роботи мають найближчими роками охопити основні райони України з метою встановлення і фіксації по змозі всіх стоянок, поселень, городищ, могильників і інших пам'яток всіх епох на території республіки; на обмеженому числі важливіших пам'яток повинні розгортатися стаціонарні експедиційні роботи, але з тим, щоб польові систематичні дослідження провадилися на пам'ятках різних епох і різних типів, які в своїй сукупності подають всі періоди історії найдавнішого населення території України. Виняток в напрямі створення трохи ширшого фронту стаціонарних розкопних робіт слід припустити для тих груп пам'яток і періодів, які лишилися в минулому на задньому плані, або першочергове вивчення яких диктується загальноісторичними завданнями (слов'янські племена, ранньофеодальні міста, тощо).

Крім того, найближчим часом слід розпочати організацію складання археологічної карти України, виконання якого силами всіх археологів, краєзнавців і працівників музеїв України має провадитися в двох напрямках: підсумування всього того, що відоме сьогодні з археології України, в серії „Матеріали для складання археологічної карти України“, як першочергового завдання ближчого часу, і складання капітальної багатотомної археологічної карти України, яка стане вивершенням суцільного розвідково-рекогносцировочного вивчення всієї території України.

Одним з невідмінних положень всіх майбутніх польових досліджень, крім дотримання і удосконалення всіх правил наукової методики і техніки польових робіт (це само собою зрозуміло), має бути повне й вичерпне оформлення наслідків у формі звіту негайно після закінчення польових робіт.

Ряд дальших завдань тісно пов'язаний з археологічними роботами, які провадилися на Україні до війни. Передусім, треба буде прагнути до найшвидшого оформлення в будь-якій формі частини проведених до війни експедиційних розкопачних робіт, яка з тих або інших причин лишається досі не вивченою і не оформленою. Без цієї роботи великий фактичний матеріал не буде введений в широкий науковий обіг і тому не може бути використаний для досліджень з історії України.

Дослідницька тематика найближчого часу повинна передбачити синтетичні роботи, що підсумовують здобутий археологічний матеріал, використовують все призбиране багатство пам'яток і матеріалів для створення можливо повної історії суспільства, яке населяло територію України в первісні і стародавні часи, для характеристики ранніх етапів історії матеріальної культури на території УРСР. Одна з першочергових серій дослідницьких тем повинна бути присвячена питанням етногенезису східних слов'ян. Крім того, потрібні дослідження окремих галузей історії

культури від найдавніших часів на території України: історії техніки, історії мистецтва, історії релігії, т. ін.

Слід взятися за складання посібників з археології України, які б допомогли справі готування нових кадрів археологів. Почесне місце повинна зайняти науково-популярна література з археології і стародавньої історії України, з допомогою якої тільки й можна зробити досягнення нашої науки надбанням широких мас радянських трудящих і інтелігенції.

Запорукою успіху намічених вище, як і багатьох інших, починань є налагоджена видавнича справа, бо наслідки археологічних робіт звичайно реалізуються тільки по двох каналах: через музейну експозицію і через публікацію.

Плани, про які йшла мова вище, повинні бути складені так, щоб до виконання їх могли бути притягнуті всі сили археологів і музейних працівників України.

Незліченні багатства археологічних пам'яток в надрах українських земель, величезне значення цих пам'яток для дослідницьких робіт із стародавньої історії нашої батьківщини, зокрема з історії стародавніх східно-слов'янських племен, виняткова увага більшовицької партії і Радянського Уряду до історичної науки дозволяють висловити певність в тому, що українська археологія буде й надалі посідати належне їй місце в нашій радянській і світовій науці.

L. SLAVIN

VINGT CINQ ANS D'INVESTIGATIONS ARCHEOLOGIQUES DE L'ACADEMIE DES SCIENCES DE LA RSS D'UKRAINE

Le territoire de l'Ukraine est extrêmement riche en monuments archéologiques. Il y a peu près cent ans qu'on a commencé l'étude scientifique de ces monuments. Après la Grande Révolution d'Octobre les investigations archéologiques en Ukraine se sont développées très largement.

Fondée en 1919 l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine a créé plusieurs institutions, qui dirigeaient les recherches archéologiques en Ukraine: Comité archéologique d'Ukraine (avec deux sections — section d'archéologie et section d'histoire de l'art — et quelques commissions), Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk, Section d'archéologie de la chaire d'histoire d'Ukraine et d'autres. Les résultats des expéditions, organisées par le Comité archéologique et par le Laboratoire d'Anthropologie étaient publiés dans les: „Comptes-rendus du Comité archéologique d'Ukraine“, „Chronique d'archéologie et d'histoire de l'art“ (№ 1—5), „Mémoires du Comité archéologique d'Ukraine“, „l'Anthropologie“ (tt. I—IV), dans „Nécropole de Mariupol“ etc.

En 1934 sur la base des institutions mentionnées l'Académie des Sciences a fondé l'Institut d'histoire de la culture matérielle qui en 1938 était réorganisé en l'Institut d'Archéologie.

L'Institut d'histoire de la culture matérielle a continué les travaux des expéditions commencées. Les résultats de ses investigations l'Institut a publié dans ses „Mémoires“ (5 livraisons).

L'Institut d'Archéologie a considérablement étendu (depuis 1938) les recherches commencées les années précédentes et a organisé aussi des recherches stationnaires en plusieurs endroits. On a publié les résultats de ses études dans les éditions de l'Institut d'Archéologie: „Olbia“ t. I, „La culture de Trypillja“ t. I, L. Slavin — „Olbia“, T. Passek — „La culture de Trypillja“, P. Boryskovskij — „L'homme de l'âge de pierre en Ukraine“, L. Dmytrov — „Le Pérékop“.

Les résultats les plus considérables acquis dans les recherches opérées par les institutions archéologiques de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine sont:

I. Dans le domaine de l'archéologie préhistorique: on a découvert quelques stations moustériennes (près du village Kodak, dans le département de Dnipropetrovsk, dans le Donbass sur la rivière Derkul, aux environs d'Odessa); on a exploré toute une série de stations du paléolithique supérieur le long de la rivière Desna (Puškari, Novhorod Siverskij, Čulatovo), dans la région des rapides du Dniro (Osokorivka, Jambourgh, Doubova Balka, Kajstrova Balka), sur les bords du Dniester (Kytajhorod I, II, Sokil, Kolačkivci I, II), aux environs du village Amvrosijivka (département de Stalino) avec un vrai magma d'ossements de bisons; on a découvert une série de stations épipaléolithiques et stations du néolithique ancien le long de la rivière Smjačka (département de Černihiv), plusieurs stations néolithiques dans le bassin du Donez, dans la région des rapides du Dniro, en Podolie d'Ouest; on a trouvé un monument remarquable de l'art préhistorique et de l'idéologie primitive — „Kamjana Mohyla“ dans l'arrondissement de Mélitopol (des figurations d'animaux et d'autres sujets creusés et peints sur les parois et sur le plafond des grottes). A Mariupol on a fouillé et étudié la nécropole néolithique extrêmement intéressante.

Les matériaux très importants sur l'époque énéolithique ont livré les fouilles dans le village d'Usatovo, près de Odessa; on a exploré un village de la civilisation de Trypillja près du hameau Chalepje dans l'arrondissement d'Obouchiv, département de Kijiv.

II. Dans le domaine de l'archéologie scytho-sarmate et gréco-romaine: on a reçu des matériaux nouveaux par suite des fouilles et de l'étude systématique des anciennes colonies grecques — Olbia, Boristhen (l'île Beresan') et de nombreux villages de la périphérie d'Olbia dans les bassins du Bugh, d'Inhul et du Dniro. Des matériaux nouveaux sur les enceintes et les habitations scythes ont livré les fouilles dans l'enceinte de Charpivka du département Kirovohrad et près de Varvarivka (non loin de Mykolajiv). On a enregistré plus de deux cents stations et cimetières de la culture, dite „la culture des champs d'urnes funéraires“.

III. Dans le domaine de l'archéologie slave et des études des villes anciennes de Kyjivs'ka Rus' (l'époque grand-ducale de X—XIII s. s.) on a découvert une quantité de villages et de cimetières slaves le long des rivières Vorsklo, Irpen', Teteriv, Desna et d'autres; des matériaux précieux ont livré des investigations dans les villes anciennes et surtout des fouilles systématiques menées pendant plusieurs années dans le „horodyšče“ (l'enceinte) Rajky (arrond. de Berdyčiv, départ. de Žytomyr), mentionné dans les annales du XII s.

Après l'annexion de l'Ukraine Occidentale à la RSS d'Ukraine les collaborateurs de la Section de l'Institut d'archéologie à Lviv ont repris

des fouilles sur le territoire des villes anciennes Halyč (près du village Krylos au département Stanislav) et Plisnes'ko (près du village Pidhirci au département Lviv) qui ont fourni des matériaux scientifiques très importants.

Quatre conférences thématiques—sur le paléolithique et le néolithique d'Ukraine, sur l'époque énéolithique, sur les études de la culture de Trypillja, sur l'étude des monuments scytho-sarmates et de colonies grecques—organisées par l'Institut d'archéologie eurent lieu pendant les années 1939—1941 à Kyjiv.

Ces conférences ont arrêté le plan des recherches archéologiques pour les années prochaines.

L'invasion des hordes fascistes allemandes dans l'Ukraine a causé beaucoup de dommage à l'Institut d'Archéologie. Après la réévacuation à Kyjiv l'Institut d'Archéologie a repris son oeuvre, tout en tâchant de faire disparaître les traces du pillage, opéré par des occupants fascistes, et de développer le plus vite possible les travaux archéologiques en Ukraine.

П. БОРИСКОВСЬКИЙ

(Ленінград)

ОГЛЯД ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Початок дослідженню українського палеоліту покладено в 1873 р. відкриттям Гонцівської палеолітичної стоянки. До цього палеоліт на Україні, і взагалі в Росії, зовсім не був відомий. В літературі висловлювались навіть сумніви в самій можливості заселення цих територій у палеолітичні часи¹.

Честь відкриття Гонцівської стоянки належить викладачеві природознавства в Лубенській гімназії Федорові Івановичу Камінському. На ділянці, де два роки перед тим під час земляних робіт було випадково знайдено мамутові кістки, він провів розкопину з спеціальною метою перевірити це місце і виявив разом з кістками мамута рештки вогнищ, а також кам'яне й кістяне знаряддя. На підставі зіставлення з аналогічними західноєвропейськими знахідками, Камінський визначив палеолітичний вік стоянки². Так було встановлено існування палеоліту на Україні. Геологію стоянки тоді ж дослідив відомий київський геолог проф. К. М. Феофілактів³.

На самому початку 80-х років XIX віку В. Б. Антонович описав знахідки кісток мамута разом з кремінним знаряддям на лівому березі Дністра, недалеко від Кам'янець-Подільського (Студениця)⁴.

¹ Див. про це А. С. Уваров, Археология России. Каменный период, т. I, 1881, с. 102, дд., а також Записки Отд. русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. IX, 1913, с. 300.

² Ф. И. Каминский. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам. Труды III Археологического съезда, т. I, с. 147—152. Короткі біографічні відомості про Камінського — див. в його некролозі, вміщеному в „Києв. Старине“ за травень 1891 р. Вони дуже цікаві. Камінський — типовий демократ-разночинець 60—70-х років XIX сторіччя. Походячи з духівництва, він закінчив семінарію, а далі вивчав природничі науки на фізично-математичному факультеті Київського університету. Своєю педагогічну діяльність він почав учителем географії в Переяславі. Статті про зловживання переяславських верховодів, надруковані Камінським в одній з київських газет, накликали на нього ряд переслідувань, які примусили його лишити роботу в Переяславі. На протязі свого короткого життя (він умер в 1891 р., 46 років) Камінський змушений був змінити ще кілька місць роботи, а насамкінець і зовсім лишити службу, можливо, з тих таки причин.

Після ознайомлення з його біографією стає, певне, зрозумілим, чому типовий представник російської дворянської археології Уваров (Археология России. Каменный период, т. I, с. 104—110) неправильно приписує честь відкриття Гонцівської стоянки поміщикові Кір'якову, на землі якого були знайдені мамутові кістки, пише про значення робіт у Гонцях проф. Феофілактова, але майже зовсім замовчує Камінського.

³ К. М. Феофилакт. О месте нахождения кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удае. Труды III Археологического съезда, т. I.

⁴ В. Б. Антонович. О скальных пещерах на берегу Днепра в Подольской губернии. Труды VI Археологического съезда, т. I. Див. також Уваров, Археология России. Каменный период, т. I, с. 111—112.

В 1893 р. В. В. Хвойка відкрив Кирилівську палеолітичну стоянку на території Києва. Дослідження цієї стоянки Хвойка потім продовжив з участю В. Б. Антоновича і П. Я. Армашевського в 1894, 1895, 1896, 1897, 1899 і 1900 рр.⁵

Конче треба відзначити найвизначнішу роль Хвойки як дослідника Кирилівської стоянки і взагалі як дослідника палеоліту. Великою заслугою Хвойки є виявлення стоянки, наполегливе і ретельне дослідження її, систематичний нагляд за земляними роботами, що провадилися на її території. Без цього Кирилівська стоянка, знищувана господарськими роботами, загинула б для науки. Найбільший інтерес для нас становлять ті дослідні завдання, які ставив перед собою Хвойка в процесі досліджування стоянки, і методика, яку він застосував у розкопках. На відміну від сучасних йому закордонних дослідників палеоліту, що цікавилися лише стратиграфією культурних нашарувань і характерними для кожного шару „провідними формами“ інвентаря та підходили до палеолітичних пам'яток з одного боку, як природознавці, а з другого, як речознавці, Хвойка цікавився стоянкою як стародавнім людським селищем, як історичним джерелом. Під час розкопів він прагнув відтворити стародавню побутову обстановку стоянки. В його звітах досить докладно описується життя стародавніх мешканців Кирилівської стоянки. Цим його звіти вигідно відрізняються від майже всіх російських і закордонних сучасних йому описів палеолітичних стоянок. У зв'язку з цими дослідними завданнями, Хвойка, розкриваючи культурний шар, звертав велику увагу на горизонтальне планування культурних решток, на їх взаємоположення. Розбираючи культурний шар, він лишав усі знайдені кістки й речі на місці в тому ж положенні, в якому їх знаходив, і лише розчищував їх з усіх боків. Спочатку він гадав лишити їх в такому положенні до закінчення розкопів, але згодом був змушений відмовитись від цього, бо не міг забезпечити цілості розчищених річей. Але й знімаючи розчищені рештки, він фіксував (щоправда, не дуже точно) їх положення відносно інших таких же решток. Завдяки такій методиці Хвойці вдалося з'ясувати своєрідний характер нижнього й верхнього культурних шарів Кирилівської стоянки як решток від селищ різного типу. Хвойка складав плани розміщення культурних решток у шарі⁶, нехай і не зовсім точні, або навіть зроблені з пам'яті; в роботах сучасних Хвойці і навіть пізніших спеціалістів палеоліту таких планів майже зовсім немає⁷.

Сучасні Хвойці російські і закордонні дослідники палеоліту не запозичили його методики і не дали їй правильної оцінки. Хвойці навіть ро-

---

⁵ В. В. Хвойка. Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI Археологического съезда, т. I, 1901 г. Хв. Вовк. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві. Матеріали до українсько-руської етнології, т. I, Львів, 1899. Найповнішу бібліографію дореволюційних робіт про Кирилівську стоянку дано в С п і ц и н а: Русский палеолит. Записки Отд. русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. XI, 1915.

⁶ В. В. Хвойка. Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI Археологического съезда, т. I, с. 744; див. також рисунок Хвойки, опублікований у А. П. Павлова. Геологическая история европейских земель и морей. 1936, с. 363.

⁷ Виняток становлять розкопи Н. Ф. Кащенко Томської палеолітичної стоянки в 1896 р. Кащенко так само в процесі розчищення культурного шару лишав усі знахідки на місці і складав плани їх розміщення.

билося закиди, що він, розчищаючи культурний шар, лишав на місці кістки, бо це могло спричинитися до їх псування⁸.

Лише наприкінці 20-х років поточного століття радянські дослідники, озброєні марксистсько-ленінською методологією, розробили методику досліджування палеолітичних селищ як історичного джерела, методику, багато в чому передбачену Хвойкою.

Проведене Хвойкою дослідження Кирилівської стоянки мало в той же час великі хиби, зумовлені переважно тим, що вивчення палеоліту робило тоді в Росії свої перші кроки. Під час розкопів не складалося детального опису шарів, зарисовувалося дуже мало вертикальних розрізів культурного шару і плани розміщення культурних решток у шарі, не билося точного підрахунку кісток⁹. Хвойка, Антонович і Армашевський не були в достатній мірі обізнані з досягненнями західноєвропейської науки про палеоліт, зокрема з розробленою на заході класифікацією палеолітичного знаряддя і палеолітичної техніки оброблення каменю, класифікацією, що зберегла своє значення до наших днів. Внаслідок цього в їх працях зовсім немає наукового опису кремінного знаряддя Кирилівської стоянки, і як знаряддя публікуються безформні кремінні відлупки. Внаслідок цього французькі археологи де-Бай і Годрі, що відвідали Київ під час розкопів Хвойки, мали змогу вивезти до Франції найтиповіші зразки кирилівського знаряддя¹⁰.

Наслідком такої недостатньої обізнаності з палеолітом і з досягненнями західноєвропейської науки про нього було й те, що Хвойка і Армашевський вважали Кирилівську стоянку за найдавнішу з усіх відкритих¹¹.

Дуже виразні знахідки, зроблені Хвойкою у Кирилівській стоянці, зокрема, знайдені там вироби стародавнього мистецтва, стали широко відомими й в Росії, й за кордоном і привернули широку увагу до вивчення російського палеоліту. Ще більше зробили в цьому напрямі роботи Ф. К. Вовка, що значно просунув вивчення українського палеоліту і поставив його на точно науковий, вільний від будьякого дилетантизму, ґрунт.

Вовк розпочав свою роботу в галузі вивчення палеоліту в 90-х роках XIX сторіччя, коли він жив у Парижі як політичний емігрант¹². Він був одним з найближчих учнів Габрієля де-Мортільє і брав участь у роботі Паризького антропологічного товариства і Товариства наукових екскурсій — організацій, що згуртували навколо себе послідовників Мортільє¹³.

---

⁸ Хв. Вовк. Предісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві. Матеріали до українсько-руської етнології, т. I, с. 5.

⁹ Див. Археологическая летопись Южной России. Июль-август 1900, с. 132—133.

¹⁰ Див. Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. IX, 1913, с. 301—302 (протокольний запис доповіді Ф. К. Вовка: Палеолит в Европейской России и стоянка в с. Мезине, Черниговской губ. 17 березня 1909 р.).

¹¹ В. Хвойка. Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи Мадлен. Археологическая летопись Южной России, 1903, № 1.

¹² Біографію Ф. К. Вовка і список його праць див.: Галина Вовк. Біографія праць Хведора Вовка. Київ, 1929.

¹³ Див. Ф. К. Волков. Новейшие направления в антропологических науках и ближайшие задачи антропологии в России. Ежегодник Русского антропологического общества при СПб университете, т. IV, 1913, с. 4—5; Г. и А. де-Мортилье. До-историческая жизнь. 1903, с. IV.

У французьких наукових виданнях, переважно в *L'Anthropologie*, Вовк вмістив велику кількість статей, де описувались і аналізувались в міру їх виявлення матеріали з археології Росії. Вовк описав і ввів у міжнародний науковий обіг матеріали палеолітичних стоянок Ільської, Афонтової гори і особливо Кирилівської¹⁴. Останній він присвятив ряд статей, написаних як у 90-х роках XIX сторіччя, так і на початку 900-х років, і надрукованих французькою, українською і російською мовами¹⁵. Вовк прекрасно орієнтувався в матеріалах західноєвропейського палеоліту і в основних досягненнях західноєвропейської науки про палеоліт. Методи останньої він застосовував і до вивчення палеолітичних пам'яток Росії, довівши їх схожість з певними групами західноєвропейських палеолітичних пам'яток. Так Вовк, зокрема, довів мадленський вік Кирилівської стоянки¹⁶. У протиположності поглядам Хвойки, який вважав її за найдавнішу з усіх відомих палеолітичних пам'яток, Вовк виявив близьку подібність мистецтва Кирилівської стоянки до мадленського мистецтва Франції.

Розпочату в 90-х роках роботу по вивченню палеоліту України Вовк продовжував і на початку XX сторіччя, а надто, коли він після революції 1905 р. дістав можливість повернутися до Росії. Важливим етапом у вивченні палеоліту України було відкриття Вовком в 1908 р. Мізинської стоянки (Чернігівська губ.). Відкриття її було пов'язане з XIV Всеросійським археологічним з'їздом, що зібрався в Чернігові в 1908 р. і до певної міри завдячувало йому, бо зроблені випадково в Мізині знахідки кісток і кременів були показані на археологічній виставці Чернігівського з'їзду, де і був визначений їх палеолітичний вік. Розкопи Мізинської стоянки продовжували Ф. К. Вовк і його учень П. П. Єфименко в 1909 р., а потім провадили Вовк і його учні в 1912, 1913, 1914 і 1916 рр.¹⁷. Розкопи ці, проведені дуже старанно, дали вельми цінний матеріал, що відразу привернув до палеоліту України увагу археологів всього світу і поставив Мізинську стоянку в ряд найвизначніших палеолітичних пам'яток.

Під час розкопів, як свідчить польова документація (вона досі не опублікована і зберігається в архіві ІМК АН СРСР¹⁸, а найбільше в архіві Інституту археології АН УРСР), дуже точно фіксувалося розміщення культурних решток в культурному шарі не тільки у вертикальній, але і в горизонтальній площині. Здобутий фауністичний та інший матеріал визначали найвидатніші спеціалісти-природники. Матеріали Мізинської стоянки, що про них Вовк доповів на XIV Міжнародному Конгресі антропології і доісторичної археології в Женеві в 1912 р., ввійшли після цього в усі російські і закордонні зведення та підручники з палеоліту.

Результати дослідження Мізинської стоянки Вовк описав у кількох працях¹⁹, підсумувавши, в зв'язку з вивченням Мізина, усе, зроблене до того часу в галузі вивчення палеоліту в Росії і піддавши критиці праці попередніх дослідників.

¹⁴ Галина Вовк, вказ. пр., №№ 75, 228, 256, 257, 261, 269, 271, 299, 325, 372.

¹⁵ Українські і російські праці Вовка про Кирилівську стоянку див.: Галина Вовк, №№ 293, 294, 365, 384.

¹⁶ Ф. К. Волков. Искусство мадленской эпохи на Украине. Археологическая летопись Южной России, 1903.

¹⁷ Див. „Мізин“. Найвизначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної станції в освітленні Ф. Вовка. Київ, 1931.

¹⁸ Дела Археологической комиссии №№ 366/1913 и 154/1916.

¹⁹ Галина Вовк, №№ 424, 429, 237.

Праці Вовка про Мізин, як і його давніші праці про Кирилівську стоянку, головне через їх точну науковість, відсутність у них дилетантизму, такого характерного для значної частини дореволюційної російської археології, відіграли найвизначнішу роль у справі вивчення палеоліту України і стали вихідним пунктом для всіх пізніших досліджень у цій галузі. Ці праці водночас добре характеризують методологію Вовка, його підхід до матеріалу. Вовк був типовим палеоетнологом-еволюціоністом, послідовником Мортільє²⁰. Він вважав палеоетнологію (або, як інакше він її називав, доісторичну антропологію) — науку про палеолітичну людину за одну з природничих наук, що найщільніше пов'язана з геологією і палеонтологією, і розглядав розвиток первісної людини, як біологічний еволюційний процес²¹.

Отже, Вовк фетишизував розвиток культурних решток і підміняв ними розвиток людського суспільства.

Цими методологічними настановами Вовка пояснюється те, що в усіх його працях, присвячених описові палеолітичних стоянок, майже немає спроб виявити стародавню побутову обстановку, описати спосіб життя палеолітичної людини, не обмежуючись описом культурних решток. Цим пояснюється і те, що Вовк скептично й недовірколиво ставився до методики, яку застосував Хвойка до розкопки Кирилівської стоянки. У своїх описах Кирилівської стоянки він не використав складених Хвойкою планів нижнього і верхнього культурних шарів. Щодо уваги до стародавньої побутової обстановки і до способу життя палеолітичних людей, Хвойка випередив Вовка, але в цілому праці Вовка становили великий крок наперед в галузі вивчення палеоліту Росії, були для свого часу прогресивними і ліквідували відставання російської науки про палеоліт від західноєвропейської²². В Росії після праць Вовка, як і на Заході після праць Мортільє, стало неможливим дилетантське, аматорське вивчення палеолітичних матеріалів, дилетантський опис кам'яних знарядь „на око“, за їх зовнішнім окресленням, як всіляких „ножів“, „пиліок“ тощо. Для кожного, хто спеціалізується на вивченні російського палеоліту, стала неминуче потрібною обізнаність з усім зібраним до нього матеріалом, зокрема, західноєвропейським, уважне вивчення техніки оброблення ка-

²⁰ Характеристика Мортільє і його школи див. П. И. Борисковский и С. М. Замятин. Габриель де-Мортільє. Проблемы истории докапиталистических обществ в России" (Ежегодник Русского антропол. о-ва при СПб университете, IV, 1913) і „Антропология и ее университетское преподавание" (Ежегодник Русск. антропол. о-ва, т. V, 1915). В цих працях Вовк підкреслює, що палеоетнологія, або, інакше, доісторична антропологія є однією з природничих наук, яку можна з успіхом розробляти лише на фізично-математичному факультеті. Він протиставить палеоетнологію археології, позбавленій, на його думку, наукового характеру.

²¹ З цього погляду дуже характерні висловлювання Вовка в його статтях: „Новейшие направления в антропологических науках и ближайшие задачи антропологии в России" (Ежегодник Русского антропол. о-ва при СПб университете, IV, 1913) і „Антропология и ее университетское преподавание" (Ежегодник Русск. антропол. о-ва, т. V, 1915). В цих працях Вовк підкреслює, що палеоетнологія, або, інакше, доісторична антропологія є однією з природничих наук, яку можна з успіхом розробляти лише на фізично-математичному факультеті. Він протиставить палеоетнологію археології, позбавленій, на його думку, наукового характеру.

²² Пильна увага, що її приділяв Вовк до західноєвропейського, насамперед, французького палеоліту, мала й свої негативні риси. З цим пов'язувалася недостатня увага до специфічних прикмет російського палеоліту, що відрізняють його від Західної Європи. Однак, на початку ХХ сторіччя, коли розгорталася діяльність Вовка, найважливіше було довести, у протизвагу ненауковим описам численних дилетантів, культурну й господарську спільність палеолітичного людства на всій заселюваній ним території.

м'яних знарядь; перед кожним із таких спеціалістів постало завдання застосувати до того чи іншого етапу в розвитку індустрії вивчений матеріал; кожний з таких спеціалістів повинен був досконало опанувати методику польового досліджування палеолітичних пам'яток.

Вовк критикував дилетантизм і поверховість більшості сучасних йому і попередніх російських археологів, в першу чергу, Уварова і його послідовників.

Ця критика, в основних своїх рисах цілком слушна, зустрічала у сучасних йому археологів різку відсіч. З цього погляду найбільший інтерес має доповідь Вовка „Палеолит в Европейской России и стоянка в селе Мезине Черниговской губ.“, яку він прочитав 17 березня 1909 р. у Відділі російської і слов'янської археології Російського археологічного товариства і в якій немов підвумки своїм роботам над палеолітом в Росії²³. Першу частину доповіді, де визначалася недосконалість попередніх досліджень палеолітичних стоянок Росії, зустріла гостра критика присутніх на засіданні. „П. А. Путятін зробив кілька зауважень на захист пам'яті гр. А. С. Уварова та І. С. Полякова“²⁴. „О. А. Спіцин, визнавши, що стоянка біля с. Мізина являє велику цінність з наукового погляду, як сама по собі, так і щодо старанності та вмілості, з якою її досліджено, бажав би, проте, чути більш поблажливі відзиви про попередні дослідження палеоліту в Росії“²⁵. Ф. К. Вовк відповідав, що до його намірів ніяк не входили-будь-які викриття або полеміка з російськими археологами, і він зовсім не мав на увазі скільки-небудь применшити заслуги А. С. Уварова, який тепер, звісно, і сам не проминув би зректися деяких своїх поглядів, але він не міг замовчати у своїй доповіді того продовжування і збільшення хиб та захоплень А. С. Уварова, яке ми й досі помічаємо в археологічних працях його менш старанних і менш обізнаних наступників у викладі археології Росії²⁶. Ці витяги з короткого протокольного запису дають нам уявлення про ту боротьбу, яку довелося витримати Вовкові за справді наукове вивчення російського палеоліту.

Вовк підготував ряд учнів, що з них в першу чергу треба назвати П. П. Єфименка, найбільшого в наші часи радянського спеціаліста по палеоліту. В 1912 р. П. П. Єфименко надрукував статтю про кам'яне знаряддя Мізинської стоянки²⁷, яка лишається й донині зразком аналізу палеолітичного кремінного матеріалу. Праця Вовка та його учнів підготувала той розквіт вивчення палеоліту в нашій країні, який припадає вже на радянські роки.

Після цієї загальної характеристики праць Вовка ми можемо повернутися до кінця 90-х років XIX сторіччя, до часів, коли розгорталася його діяльність. В цей час у розвитку вивчення українського палеоліту і в приверненні до нього широкої уваги, крім схарактеризованих нами праць Хвойки та Вовка, велику роль відіграв журнал „Археологическая

²³ Доповідь цю повністю не опубліковано. В „Записках Отд. русской и славянской археологии Рус. археолог. о-ва“, т. IX, надруковано тільки її протокольний запис (с. 299—306).

²⁴ Там же, с. 303.

²⁵ Там же, с. 305.

²⁶ Там же, с. 303.

²⁷ Ежегодник Русского антропологического общества при СПб университете, III, 1912.

летопись Южной России“, що його видавав М. Ф. Біляшівський в Києві в 1899—1905 рр.

В цьому журналі систематично висвітлювалися всі знахідки в галузі палеоліту, виявлені на Україні, а також було вміщено ряд дослідницьких статей Хвойки і Вовка, присвячених палеолітичним пам'яткам.

У вивченні українського палеоліту на межі 90-х і 900-х років відіграли певну роль і праці геолога Н. І. Криштафовича. Добре досліджена ним в 1894 р. стоянка Нова Олександрія (гора Пулавська) на Вислі лежить за межами України. Але на початку 900-х років він розпочав загальне геологічне вивчення палеолітичних стоянок Європейської Росії. З українських стоянок Криштафович вивчив Кирилівську, Гонцівську, Студеницьку і деякі інші. Це вивчення було підсумовано подорожжю Криштафовича в 1904 р.²⁸. Проте, зведена праця, що її Криштафович хотів присвятити геологічному оглядові палеолітичних стоянок Росії, не була опублікована.

В 1911 р. Хвойка відкрив палеолітичну стоянку Іскорость (кол. Овруцький повіт на Волині). До розкопін цієї стоянки Хвойка застосував методику, вироблену ним під час розкопін Кирилівської: розчищені культурні рештки лишалися на місці і з'ясовувалося їх планування в горизонтальній площині. У звіті Хвойки про розкопін в Коростені (Іскорості) фігурує план розміщення в її культурному шарі кострищ і кременів навколо них²⁹.

В 1914—1916 рр. Полтавський музей організував широкі розкопін Гонцівської стоянки. В розкопинах взяли участь археологи, геологи, палеонтолог та інші спеціалісти. Отже, вперше на Україні з усією повнотою здійснено комплексність дослідження палеолітичної пам'ятки як археологами, так і представниками природничо-наукових дисциплін. Ця комплексність дослідження, як побачимо далі, стала характерною для більшості післяжовтневих досліджень місць палеолітичних відкриттів. Матеріали розкопів Гонцівської стоянки 1914—1916 рр. частково були опубліковані³⁰.

Розкопін в Гонцях, як і в Мізині, були одними з найдосконаліших щодо методики розкопін палеолітичних пам'яток в дореволюційній Росії. Однак, і для них були характерні хиби, властиві взагалі буржуазній палеоетнології, що їх ми вже відзначали, кажучи про Вовка. Дослідники Гонців на відзнаку від Хвойки, не лишили нам зведеного плану розміщення культурних решток у шарі, не лишили плану стоянки, як стародавнього селища. „На жаль, перед цими розкопинами не стояло завдання систематичного виявлення стоянки, культурний шар

²⁸ Див. „Древности“, т. XXI, вып. 2, с. 178—181.

²⁹ План цей, що зберігається у справах Археологічної комісії за 1911 р., опубліковано в „Хроніці археології та мистецтва“, ч. 2, 1930, табл. II. Слід мати на увазі, що палеолітичний вік Іскорості не безперечний. Відсутність фауністичних решток дуже ускладнює визначення її віку.

³⁰ В. А. Городцов. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. Труды Отд. археологии РАНИОН, в. I, 1926. В. А. Городцов. Археология, т. I, Каменный период, 1923, с. 285.

В. Щербаківський. Розкопи палеолітичного селища в с. Гонцях. Записки Укр. наукового товариства на Полтавщині, в. I, 1919. *Ščerbakiwskyj. Eine paläolithische Station in Honci. Eiszeit. B. III, H. II, 1926.*

якої, відповідно до всіх наявних даних, займав чималу площу. Оскільки при такому частковому дослідженні стоянки в момент розкопін, очевидно, не було ясного уявлення про значення розкритих деталей селища, ряд важливих моментів вислизнув спід уваги осіб, які провадили розкопани, і не дістав свого відображення у звітах³¹.

В 1915 р. О. А. Спіцин опублікував зведення „Русский палеолит“³², де підбито деякі підсумки зробленого в галузі вивчення російського палеоліту до революції. У зведенні Спіцина фігурують 12 палеолітичних стоянок, відомих на той час на території України.

П'ять з них (Селище, Протасів Яр, В'язівка, Шаповалівка, Дігтяривка) зовсім невиразні і мало достовірні (їх існування не було підтвержене дальшими розкопинами). Тільки три стоянки (Гонці, Кирилівська, Мізин) достатньою мірою досліджені, дали суцільну картину життя палеолітичного людства. До них треба ще додати відкриту в 1913 р. стоянку Глиняни біля Львова (тоді територія Австро-Угорщини³³), а також знайдений ще в ХІХ сторіччі біля Бродів (теж на території Австро-Угорщини) відколок типу Левалуа. Палеолітичний вік останньої знахідки лишається під сумнівом, але вона ввійшла до зведення Мортільє і тому стала широко відомою³⁴.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції досліджування палеоліту України розгорнулося дуже широко і досягло нечуваного в дореволюційні роки розмаху.

Коли до 1917 р. на території України було відомо до 10 палеолітичних стоянок, то нині їх відомо понад 50. Коли на 1917 р. на Україні був відомий лише верхній палеоліт, то нині відомо ряд пам'яток епохи мустьє.

Почалися широкі планомірні дослідження, організовані великими науково-дослідними закладами, в першу чергу створеною після Великої Жовтневої революції Українською Академією наук. Асигновані державою великі кошти дали змогу планувати розкопани найважливіших стоянок на ряд років, вивчення їх доручити тому самому колективові дослідників і не розпорюшувати здобутих матеріалів. Розвиток радянської марксистсько-ленінської науки поставив перед дослідниками палеоліту, як побачимо далі, зовсім нові дослідні завдання, завдання історичного усвідомлення виучуваних пам'яток, усвідомлення їх як історичних джерел.

Вже в 1919 р. недалеко від Ворошиловграда (кол. Луганськ, Донбас) біля с. Веселогір'я було обслідувано палеолітичні культурні рештки³⁵.

В дальші часи, з 1921 по 1925 рр., на Україні відкрито такі місця знаходження палеолітичних решток. Сергіївка на Полтавщині, Шурівка

³¹ П. П. Ефименко. Первобытное общество, 1938, с. 557. В цій книзі взагалі наведені цінні відомості з історії вивчення українського палеоліту (надто сс. 437—440, 546—550).

³² Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. XI, 1915.

³³ L. Kozłowski. Die ältere Steinzeit in Polen. Eiszeit B. I, H. II, 1924, S. 131.

³⁴ Г. и А. де-Мортілье. Доисторическая жизнь, 1903, с. 502.

³⁵ С. А. Локтюшов. Доисторический очерк Средней Донеччины, 1930, с. 7.

на Ізюмщині³⁶, Деркул в Донбасі, Красний Яр в Донбасі, Колодажне на Волині³⁷. Все це були ізольовані пам'ятки, мало виразні і не дуже вивчені, швидше не палеолітичні селища, а сліди палеоліту. Отже, відкриття їх вносило мало принципово нового, проти дореволюційних досліджень українського палеоліту.

Великим кроком вперед у справі вивчення палеоліту на Україні було розпочате в 1927 і дальших роках дослідження Журавки і Дністровських палеолітичних стоянок. Ці роботи (під керівництвом М. Я. Рудинського) організував Кабінет антропології ім. Вовка Всеукраїнської Академії наук, що очолював у ті роки все вивчення українського палеоліту.

Розкопани Журавки (Прилуччина, недалеко від Гонців) провадилися в 1927, 1928 і 1929 рр. В цих широко поставлених розкопинах, крім Рудинського, взяв участь цілий ряд геологів і палеонтолог Підоплічка³⁸. Так було забезпечено всебічне комплексне дослідження пам'ятки. Треба відзначити, що інтерпретація і датування його дослідниками викликали заперечення в радянській літературі³⁹.

В результаті розвідок по узбережжю Дністра, в околицях Кам'янець-Подільського і нижче понад Дністром, проведених М. Я. Рудинським в 1927—1931 рр., обслідувано 12 верхньопалеолітичних стоянок⁴⁰. Однак, розкопани на їх території не проваджувалися, і фауністичний матеріал цих стоянок невідомий.

Звіти про розкопани в Журавці і про роботи на Дністрі були надруковані в „Антропології“ — органі Кабінету антропології ім. Вовка Всеукраїнської Академії наук; в чотирьох випусках цього видання зібрані дуже важливі матеріали про палеоліт УРСР.

Велетенське будівництво, що розгорнулося в Радянському Союзі в роки Сталінських п'ятирічок, спричинилося до виявлення і широкого дослідження в усіх кінцях СРСР цінних археологічних пам'яток. На Україні багато дуже важливих палеолітичних стоянок виявлено і досліджено Дніпрельстанівською археологічною експедицією. Як відомо, цю експедицію організували Народний комісіриат освіти України й Академія наук УРСР у зв'язку з спорудженням Дніпровської гідроелектростанції (Дніпрельстан). Радянський уряд України асигнував на експедицію великі спеціальні кошти. В 1931 і 1932 рр. співробітники Дніпрельстанівської експедиції (Левицький, Добровольський та ін.) відкрили й вивчили ряд пізньопалеолітичних стоянок по берегах Дніпра⁴¹ (Дубова балка, Кайстрова балка, Осокорівка, Ямбург, Майорка), а в 1934 р. відкрили найдавнішу на території України муст'єрську

³⁶ М. Рудинський. Деякі підсумки та ближчі завдання палеоетнологічних вивчень у межах УРСР. Антропологія, IV, К. 1931.

³⁷ П. П. Ефименко и Н. А. Береговая. Палеолитические местонахождения СССР, Збірник „Палеолит и неолит СССР“. Материалы и исследования по археологии СССР № 2. 1941.

³⁸ Див. їх статті в „Антропології“, вв. I—IV.

³⁹ П. П. Ефименко. Первообытное общество, 1938, с. 597.

⁴⁰ М. Рудинський. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля. Антропологія, II, 1928. М. Rudynskyj. Die derzeitliche Sachlage betreffend paläolithologische Studien in der Ukr. SSR. Четвертинний період, IV, 1932.

⁴¹ Das Paläolith im Bereich der Dniprostromschnellen. Четвертинний період, IV, 1932

стоянку Кодак в околицях Дніпропетровська. Всі ці стоянки тоді ж піддано детальному геологічному і палеонтологічному вивченню⁴².

З інших робіт 1920—1934 рр. в галузі українського палеоліту відзначаємо роботи в околицях Ворошиловграда, що спричинилися до виявлення ряду палеолітичних стоянок, серед них такої цікавої, як Роголик⁴³, розкопани І. Ф. Левицького палеолітичної стоянки Довгиничі (Овручина) в 1929 р. і проведене в 1930—1933 рр. М. Я. Рудинським обслідування та розкопани палеолітичних стоянок на Десні в околицях Новгород-Сіверського⁴⁴. Під час цих останніх робіт продовжено розкопи Мізинської стоянки і відкрито Пушкарівську стоянку. Результати цих робіт ще не опубліковані.

Результати археологічного, геологічного і палеонтологічного дослідження палеоліту Радянської України за схарактеризований нами період були частково підсумовані в зв'язку з II Міжнародною конференцією Асоціації по вивченню четвертинного періоду Європи, що відбулася в 1932 р. в Ленінграді і відіграла взагалі велику роль у справі вивчення палеоліту СРСР⁴⁵.

Отже, в післяжовтневий період було виконано на Україні дуже велику роботу, відкрито по найрізноманітніших місцях України і всебічно комплексно вивчено багато пам'яток з різних епох палеоліту. Проте, ця величезна позитивна робота мала, як ми бачили, і деякі, іноді серйозні, хиби. Ряд дослідників українського палеоліту лишалися осторонь від великої і плідної роботи щодо перегляду методології і методики, щодо постановки нових загальноісторичних дослідних завдань, яку провадила в той час більшість московських і ленінградських археологів. Проблему палеолітичного житла, палеолітичної стоянки, як місця поселення, як історичного джерела, взагалі проблеми історичного усвідомлення палеолітичного матеріалу не ставила тоді значна частина дослідників українського палеоліту.

Більшість дослідників українського палеоліту працювала, в значній мірі, відгородившись від дослідників палеоліту інших союзних республік. Цим багато в чому зумовлювалася обмеженість їх дослідних завдань. Характерно, що навіть загальна хронологізація палеолітичних стоянок України, розподіл їх за стадіями, були подані на археологічному матеріалі лише в працях Єфименка, в його оглядах вивчення палеоліту СРСР⁴⁶.

Ці хиби дослідження і дослідників українського палеоліту були ліквідовані в 1935—1940 рр. Це роки дальшого широкого розвитку робіт по українському палеоліту, що протікають віднині в тісній науковій співдружності археологів, геологів і палеонтологів України та

⁴² І. Г. Підоплічка. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, К., 1938, с. 150 дд.

⁴³ С. А. Локтюшов. Доисторический очерк Средней Донечины, 1930, с. 12, дд. П. П. Ефименко и Н. А. Береговая. Палеолитические местонахождения СССР, збірник „Палеолит и неолит СССР“. Материалы и исследования по археологии СССР № 2, 1941.

⁴⁴ І. Г. Підоплічка. Пок. тв., с. 132—130.

⁴⁵ Четвертинный период, вип. IV, Академія наук УРСР К., 1932 (номер цілком присвячений конференції).

⁴⁶ П. П. Ефименко. Некоторые итоги изучения палеолита СССР. Человек, № 1, 1928; Дородовое общество, 1934; Первобытное общество, 1938.

інших союзних республік, насамперед РРФСР та БРСР. Це роки організації широких розкопів з виявленням великих житлових і господарських палеолітичних комплексів, з виявленням матеріалів, що дозволяють зробити важливі висновки не тільки геологічні, палеонтологічні і хронологічні, але й історичні.

З робіт, що розгорнулися в ці роки, відзначимо розкопани однієї з найцікавіших у Радянському Союзі палеолітичних пам'яток — Амвросіївської стоянки в Донбасі в 1936 і 1940 рр. (Євсеев, Підоплічка), великі розкопани Гонцівської стоянки 1935 р. (Левицький, Брюсов), під час яких виявлено великі побутові комплекси, розкопани Володимирівки в Кіровоградській області в 1939 і 1940 рр. (Якимович). Найбільші комплексні роботи, які охоплюють ряд різночасних пам'яток, провадила в 1936—1940 рр. Деснянська експедиція Інституту археології АН УРСР (Воеводський, Підоплічка, Громов, Борисковський), що вивчила понад 10 палеолітичних стоянок в Новгород-Сіверському та його околицях (Чулатово, Пушкарі), при чому відкрила найбільш північні на Україні доріські, мустьєрські місця знаходження палеолітичних решток (Чулатово III та ін.), знайшла унікальне верхньопалеолітичне рубильне знаряддя — гігантоліти (Новгород-Сіверськ), цілком розкрила велике верхньопалеолітичне житло (Пушкарі I) і тимчасове становище пізньої доби верхнього палеоліту (Чулатово II) та ін. Спільна робота у складі Деснянської експедиції археологів, геологів і палеонтологів та вивчення ряду стоянок, густо розташованих на обмеженій порівняно території дозволили детально розробити відносну хронологію палеолітичних пам'яток середньої течії Десни, виробити свого роду шкалу, яка, без сумніву, матиме велике значення і для вивчення палеоліту інших районів України.

Насамкінець, відзначимо роботи 1936 і 1937 рр. на узбережжі Азовського моря в районі Мелітополя (Бадер), під час яких вивчено наскельні малюнки „Кам'яної могили“. Частина з них, можливо, збереглася з палеолітичного віку, отже, являє винятковий науковий інтерес.

Роботу по дослідженню українського палеоліту в 1935—1940 рр. організовував і очолював Інститут археології Академії наук УРСР. Він же скликав у Києві у травні 1939 р. конференцію по вивченню палеоліту⁴⁷, в якій взяли участь археологи, геологи і палеонтологи з України і з інших союзних республік — РРФСР, БРСР, Закавказзя. В центрі уваги конференції стояли питання вивчення українського палеоліту. Конференція стала великою подією в історії вивчення палеоліту України. Вона підбила підсумки зробленому в цій галузі на 1939 р. і стимулювала даліше розгортання робіт.

Наприкінці нашого огляду історії вивчення українського палеоліту треба сказати кілька слів про історію вивчення палеоліту західних областей УРСР, а також Бессарабії і Північної Буковини. До 1939 і 1940 рр. ці території були силоміць відірвані від Радянської України. В умовах капіталістичної дійсності дослідження палеоліту не могли розгорнутися тут скільки-небудь широко. Не було потрібних на це коштів, не було великих авторитетних наукових закладів, які б могли очолити цю роботу.

⁴⁷ С. А. Трусова. III Конференція по изучению палеолита. Краткие сообщения ИИМК, III, 1940.

Західна Україна і Бесарабія становили тоді експлуатовані напівколоніальні території, і розвиток культури і науки в них штучно затримувався. А втім, і на Західній Україні і в Бесарабії знайшлися вчені, які, не зважаючи на важкі умови роботи, зробили багато для вивчення палеоліту. На Західній Україні продовжувалося дослідження стоянок Глиняни (недалеко Львова) і Городка (недалеко Рівне), відкритих ще до 1917 р., при чому біля Городка тоді було виявлено кілька палеолітичних стоянок. Однак, це дослідження велося в дуже невеликих масштабах. Починаючи з 1925 р. на Західній Україні відкрито кілька десятків палеолітичних стоянок найрізноманітнішого часу⁴⁸. Археологічні матеріали з них оброблював С. А. Круковський. Серед цих стоянок слід назвати Перемишль, Лисичники, а також Новосілку-Костюкову, — єдину, матеріали якої опубліковано⁴⁹. Проте, широких розкопів на жодній з цих пам'яток не можна було провести.

Кажучи про вивчення палеоліту на Західній Україні, слід згадати ще про чудову палеонтологічну знахідку в Старуні (Станіславська область). Вперше трупа мамута і сибірського носорога тут знайдено ще в 1907 р.⁵⁰ Але найцікавіший, вповні зацілілий в нафтоносному шарі труп сибірського носорога знайдено в 1929 р.⁵¹ Разом з цими трупами не виявлено решток палеолітичної культури. Але самий факт цієї знахідки відкриває широкі перспективи перед дослідниками палеоліту в нафтоносних прикарпатських районах України.

В Бесарабії та в Північній Буковині, починаючи з 1923 р. також відкрито кілька десятків палеолітичних стоянок⁵². Бесарабські стоянки розташовані на правому березі Дністра, переважно на ділянці від Хотина до Сорок, а також на лівому березі Прута, приблизно на широті Балти і Котовська. З бесарабських стоянок слід назвати Кормані, Куконешті-Веші, Германі-Думені, Молодову, Чішла-Неджімову і Вороницю. Вони дали культурні шари з стародавнього і пізнього палеоліту. У Північній Буковині відома лише одна пізньопалеолітична стоянка — Преліпце Лука.

На жодній з цих стоянок не велося скільки-небудь широких розкопів. Є лише дуже загальні вказівки на їх існування.

Така історія досліджування українського палеоліту. Ми бачимо, що в результаті досліджень, починаючи з 1873 р. і переважно після 1917 р. здобуто й вивчено величезний матеріал із найрізноманітніших

⁴⁸ Ю. Полянський. Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту Подільсько-Бесарабської провінції. Праці географічної комісії Наук. Товариства Шевченка у Львові, вип. I, 1936. Там наведено й бібліографію. Див. також Albin Jura. Das Aurignacien in Polen. Quartär. I, 1938.

⁴⁹ G. Polanskyj — S. Krukowski. Die erste Paläolithstation in Novosilka—Kostiukava (Podolien). Збірник мат.-прир.-лік. секції Науков.Товар. ім. Шевченка у Львові, т. XXV, 1926.

⁵⁰ Г. Обермайер. Доисторический человек, с. 92.

⁵¹ Novak, Panov, Tokarski, Szafer, Stach. The second Woolly Rhinoceros from Starunia.

⁵² N. Morošan. Le pleistocène et le paléolithique de la Roumanie du Nord-Est. Anuarul Institutului Geologu al Romaniei, t. XIX, 1938; C. Ambrożewicz. Beiträge zur Kenntniss der Aurignacienkultur Bessarabiens und der Bukowina. Wiener Prähistorische Zeitschrift 1933; C. Nicolaesku — Plopsor. Le paléolithique en Roumanie. Dacia, t. V—VI, 1938. Характерно, що навіть французький науковий журнал був змушений відзначити важкі умови, в яких перебувало дослідження палеоліту в Бесарабії (див. L'Anthropologie, 1939, с. 561).

сторін життя і культури палеолітичної людини. Однак, лишається нерозв'язаним або не досить розв'язаним ще багато важливих проблем, лишається невисвітленим або не досить висвітленим ще багато важливих питань українського палеоліту. На Україні немає решток шельської і ашельської епох, і лишається відкритим питання про час першої появи людини на українській території.

На Україні немає знахідок кісткових решток палеолітичної людини, за винятком кількох дуже невиразних знахідок, і зовсім немає палеолітичних поховань. Не знайдено на Україні й печер, в яких мешкала палеолітична людина. Серед багатьох десятків палеолітичних стоянок України лише на деяких викрито чималі площі і виявлено цілі житлові й господарсько-побутові комплекси. Майже зовсім відсутні виразні пам'ятки з кількома нашаруваннями різних епох палеоліту, які давали б чітку культурну стратиграфію. З цим значною мірою пов'язано складність і нерозв'язаність найважливішої проблеми — проблеми періодизації та хронологізації палеолітичних пам'яток України, з'ясування їх відносної хронології і застосування їх до тих чи інших епох палеоліту.

Перший дослідник українського палеоліту Ф. І. Камінський обмежився тим, що порівнював окремі знайдені ним знаряддя з типами класифікації Мортільє, не ризикуючи робити з цього будь-яких хронологічних висновків. Ф. К. Вовк — гарячий прихильник класифікації Мортільє, вважав, що її можна цілком застосувати до палеоліту Росії, і слушно датував Кирилівську стоянку і Мізин мадленською епохою системи Мортільє. Проте, дати загальну періодизацію російського палеоліту він не міг через бідність відомого тоді матеріалу. Загальну періодизацію палеоліту СРСР дав уперше в 1923 р. В. А. Городцов, що відніс Кирилівську стоянку до солютрейської епохи (середня доба палеоліту за класифікацією Городцова), а Мізин і Гонці — до мадленської (пізня доба палеоліту за класифікацією Городцова⁵³). Найбільш деталізовано і всеосяжно періодизацію палеоліту СРСР розроблено в ряді праць П. П. Єфименка — в останньому варіанті в його книзі „Первісне суспільство“, що побачила світ у 1938 р.

Поряд неї є періодизація палеоліту СРСР В. І. Громова і періодизація палеоліту УРСР І. Г. Підоплічки, — обидві базуються переважно на даних геології і палеонтології.

Всі ці три новіші періодизації, виходячи в основному з схеми Мортільє, дуже розбігаються між собою, щодо визначення віку різних пам'яток і встановлення їх відносної хронології. Ті самі пам'ятки різні автори відносять до оріньяку і до мадлену, до самого початку і до самого кінця верхнього палеоліту. Ці розбіжності в значній мірі пояснюються відсутністю у нас виразних багатошарових пам'яток, які б охоплювали кілька епох палеоліту. В останній час все більше намічається тенденція говорити не про оріньяк, солютре, мадлен, а про різні фази верхнього палеоліту — давніші й пізніші. Причина цьому — певна своєрідність українських верхньопалеолітичних комплексів, що відрізняє їх від типових оріньякських, солютрейських і мадленських пам'яток Західної Європи.

⁵³ В. А. Городцов. Археология, т. I. Каменный период, 1923.

P. BORISKOVSKIJ

APERÇU HISTORIQUE DES ETUDES SUR LE PALEOLITHIQUE DE L'UKRAINE

C'est en 1873 par la découverte de la station de Honci (Th. Kamyns'kyj) qu'on a commencé des études sur le paléolithique ukrainien. Jusqu'alors le paléolithique n'était pas connu en Russie. On doutait même que la plaine russe puisse être peuplée par l'homme paléolithique. Dans les années 80 V. Antonovyč a découvert et décrit une station paléolithique sur la rive gauche du Dnister près du village Studenycja. En 1893 V. Chvojka a mis au jour la célèbre station paléolithique de la rue S. Cyrille à Kyjiv.

Les fouilles dans cette station, menées de 1893 à 1900, ont attiré l'attention de tout le monde savant, ce qui a avancé les études paléolithiques en Russie. En explorant la station de la rue S. Cyrille Chvojka la considérait avant tout comme un lieu d'habitations préhistoriques. Au cours des fouilles il laissait tous les ossements et les objets trouvés sur la même place et dans la même position, dans laquelle il les avait découverts. Il nous a laissé des graphiques de la disposition des restes culturelles dans la couche archéologique. C'était un grand progrès scientifique pour ce temps là.

Th. Vovk, éminent savant ukrainien, a commencé ses études du paléolithique ukrainien en se basant sur les méthodes de la science moderne.

Les fouilles commencées par lui en 1908 ont conduit à la découverte de la célèbre station de Mizyn. L'étude détaillée de cette station et les objets uniques y trouvés l'ont mise au premier rang des monuments paléolithiques de l'Europe. Les publications de Th. Vovk, ses méthodes de mener les recherches préhistoriques ont sensiblement avancé les études sur le paléolithique russe.

En conséquence dans son article „Le paléolithique en Russie“ publié en 1915 A. Spicyn a enregistré déjà 12 stations paléolithiques en Ukraine.

Après 1917 devant nos explorateurs des gisements paléolithiques la science soviétique marxiste a posé de nouveaux problèmes dans l'étude des stations paléolithiques, en les considérant comme des monuments historiques.

Après la grande Révolution Socialiste d'Octobre on a commencé des grandes explorations archéologiques, organisées avant tout par l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine d'après un plan bien conçu.

Dans le domaine des études sur le paléolithique en Ukraine, il faut noter les recherches entreprises dès l'année 1927 par le Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des sciences de la RSS d'Ukraine sous la direction de M. Rudyns'kyj (Žuravka, les stations paléolithiques sur le Dnister, les fouilles à Mizyn).

Les travaux de construction en l'URSS ont contribué à la découverte de plusieurs monuments archéologiques très importants. La découverte de plusieurs stations paléolithiques dans la région des rapides du Dnipro se rattache à la construction de la station électrique „Dniprelstan“ (parmi d'autres la station mustérienne près du village Kodak, la plus ancienne en Ukraine).

Il faut mentionner d'autres travaux de cette période (1926—1934) : la découverte d'une station paléolithique près du village Rohalyk dans le bassin du Dnepr; les recherches largement entreprises sur la rivière Desna.

En 1935—1940 les explorations ont été menées sur les rives de la Desna par l'Expédition de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine. On a étudié des stations à Puškari, à Novhorod Siversk, à Čulatovo (Vojevodskij, Pidoplička, Gromov, Boriskovskij). Pendant les travaux sur la rivière Desna on a découvert des gisements moustiériens pré-rissiens, les plus septentrionaux en Ukraine; on a ouvert une grande habitation paléolithique (Puškari). Par des efforts communs des archéologues, des géologues et des paléontologistes a été fixée la chronologie relative des monuments paléolithiques du cours moyen de la rivière Desna.

A cette période se rapportent les fouilles de l'année 1936 à Amvrosijivka dans le Donbass (I. Pidoplička, V. Jevsejev) et les fouilles à Honci (I. Levyc'kyj). En 1936—1937 on a étudié les figurations d'animaux creusées sur les parois des grottes et de l'abri sous roche à „Kamjana Mohyla“ dans l'arrondissement de Mélitopol (O. Bader).

En Ukraine Occidentale on a exploré des stations paléolithiques à Hlynjany aux environs de Lviv, à Horodok près de v. Rivné (département Volyn'). Depuis l'année 1925 on a découvert toute une série de nouvelles stations paléolithiques en Halyčyna (Galicie).

Les stations paléolithiques en Bessarabie ont été découvertes principalement sur la rive droite du Dnister, entre vv. Chotyn et Soroki et le long de Pruth à latitude de Balta et Kotovsk.

En Boukovine du Nord est très connue la station Prelipce-Luka.

I. САМОЙЛОВСЬКИЙ
(Київ)

КОРЧОВАТСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

(Коротке повідомлення про розкопки 1940—1941 рр.)

Могильник розташований на високому, трохи похилому правому березі Дніпра, між Києвом і с. Корчоватим, над кар'єром цегельні № 6. Могильник не має могильних насипів і являє „поле похоронних урн“. Виявлено його в 1937 р. під час розробки кар'єру (рис. 1).

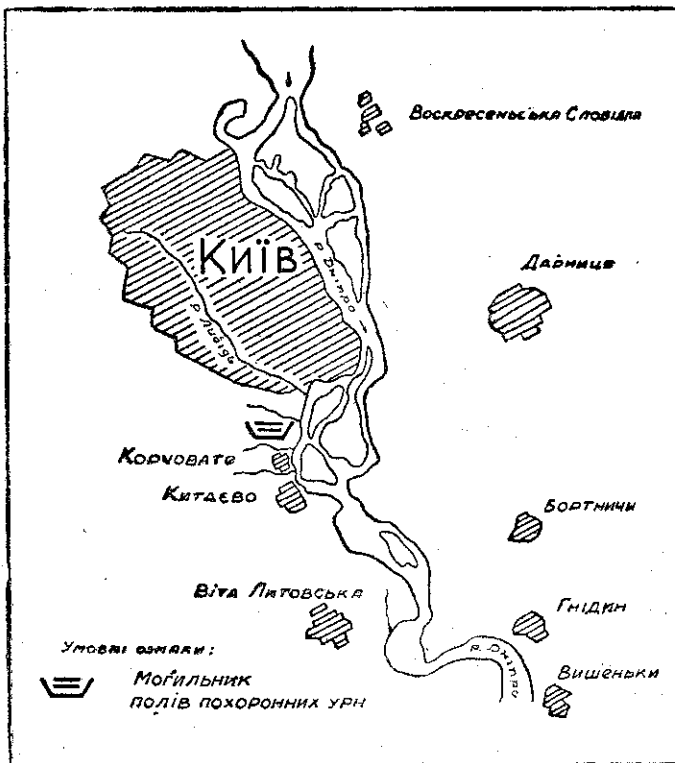

Рис. 1. Схематичний план південної околиці Києва із визначенням місця Корчоватського могильника.
Fig. 1. Plan schématique des environs de Kyjiv, où a été découverte le cimetière de Korčovate.

Розширення кар'єру приводило до руйнування могильного поля, а надто коли для прискорення роботи було застосовано механізованого гідравлічного засобу з допомогою гідромонітора. Руїнація могильника вимагала вжити невідкладних заходів щодо його охорони. Справжньою, реальною формою охорони недослідженої пам'ятки в даній обстановці могли бути тільки археологічні розкопани. Їх треба було організувати негайно, бо певну частину могильника уже було зруйновано.

Систематичні розкопани Корчоватського могильника з доручення Інституту археології Академії наук УРСР провів автор цих рядків в 1940 і 1941 рр.

Дослідження так званих „полів похоронних урн“ має певні технічні труднощі, бо на поверхні їх немає ніяких ознак, по яких можна було б знайти окремі поховання, розкидані на широкій ділянці. В дослідженнях треба було застосувати відповідну техніку розкопани. Дослідження могильника провадилося широким суцільним розкопом, з пошаровим зніманням землі до материка. В даних умовах треба було встигнути вчасно розкопати й дослідити ту частину могильника, яку цегельня намітила для розмивання гідромонітором. Досліджена площа зразу ж відходила під кар'єр. Протягом двох років розкопани охопили простір у 4500 м². Враховуючи й зруйновану при розробці кар'єру частину могильного поля, виявлена до цього часу площа могильника, визначається приблизно, в 7000 м².

На розкопаній площі виявлено 80 поховань із тілоспаленням і 13 з тілопокладенням; серед останніх — 7 неповних тілопокладень (самі черепи), а серед 80 тілоспалень — 11 без похоронних урн і супровідного посуду, з самими лише перепаленими людськими кістками. В двох таких похованнях були знайдені фібули. Крім того, у 8 випадках, окремо від поховань, на певному від них віддаленні, виявлено самий ритуальний посуд — ні перепалених людських кісток, ні попелу, ні інших ознак поховань при посуді не засвідчено. Це — кенотафи. Крім того, в 1944 р. під час земляних робіт особливого призначення, на краї могильника було виявлено ще 2 поховання (тілоспалення і тілопокладення). Отже, за весь указаний час на Корчоватському могильному полі відкрито 103 поховання.

Поховання обох типів — і тілоспалення і тілопокладення — лежали в одному горизонті й один поряд одного; навіть трапилося одне поховання безпосередньо над другим — тілоспалення № 76 над кістяком тілопокладення № 77. Поховання з тілопокладенням були без домовин. Крім поодиноких, виявлено парні і групові поховання. Перепалені (кальциновані) людські кістки були в урнах, а також біля них. Крім перепалених людських кісток, інші сліди спалення мерців — у вигляді попелу, вугілля, перепалених речей та печини, траплялися зрідка і в невеликій кількості.

Поховання виявлялися у підґрунті, на середній глибині 45—65 см від рівня сучасної поверхні, переважно у шарі сірої землі, що поступово переходить у лесовидний жовтуватопалевий суглинок.

Розкопи могильника дали надзвичайно цікавим багатством і різноманітністю комплекс керамічних виробів. За два роки розкопів виявлено 153 глиняні посудини. До цієї кількості треба додати ще 39 посудин (на жаль, їх треба зарахувати до випадкових знахідок), знай-

дених ще до початку розкопів, в 1937—1940 рр., при розширенні кар'єру цегельні, та 3 посудини з поховань, виявлених в 1944 р. Отже, всього з Корчоватського могильника ми маємо 195 посудин.

Вся кераміка могильника ліплена від руки, але вироблена майстерно. Вона поділяється на дві керамічні групи: чорний лискований посуд і простий посуд примітивнішого виробу, товстостінний, архаїчний, нелискований і іншого забарвлення (червонуватого і сіруватого). Лискований посуд превалює. Не зважаючи на велику кількість виявлених нами похоронних комплексів, ми не можемо говорити про вживання певних форм посуду та певного його гатунку на похоронні урни і супровідні посудини. На похоронні урни вживано посуд різних форм і обох гатунків кераміки. Той і другий посуд траплявся разом, вкупі,

Рис. 2. Чорна лискована посудинка (№ 103) з поховання № 3. Вис. 0,21 м.
Fig. 2. Vase de terre cuite lustré d'une couleur noire de la sépulture № 3. Haut. 0,21 m.

наприклад, при похованні № 1, де була проста урна № 45 з зубчастим краєм вінець і три чорні лисковані посудини, при похованні № 53, де в урні № 149 лежало два чорних лискованих кухлики. Серед керамічних виробів обох гатунків є посуд орнаментований і неорнаментований. В асортименті орнаментованих керамічних виробів є посуд з характерним для культури „полів похоронних урн“ орнаментом у вигляді декоративних наліпних півкруглих вушок (рис. 2). Такий орнамент зустрівся і на посудині при похованні № 31, де було три чорні лисковані посудини (рис. 3). У керамічному комплексі спостерігається посуд різних форм і різного розміру. В його складі є урни великого розміру до 49 і навіть 52 см заввишки, як наприклад, урна № 57 простого виробу, 49 см заввишки, з поховання № 7 (рис. 4) велика, струнка, вишуканої форми, орнаментована наліпним зубчастим валиком по плечиках. Урна № 145 (з поховання № 51) банкоподібної форми, теж простого виробу, 52,5 см заввишки (рис. 5) так само прикрашена наліпним валиком над плечиками; збереглися лише рештки цього валика. У цій урні було дві бронзові фібули. Серед інших форм посуду назвемо: горщики, миски, глеки, чашки, кухлики

невеликого розміру, що їх іноді знаходимо в мисках. Крім того, трапи-лася одна двогорла чорна посудина своєрідної форми № 21 (рис. 6).

Кераміка Корчоватського могильника має свої локальні особли-вості, порівнюючи з керамічним посудом інших могильників „полів по-хоронних ури“. Надзвичайно інтерна серед неї група орнаментова-ного посуду, так би мовити „скіфідного“ (рис. 7), що має аналогії в місцевій кераміці скіфських часів і встановлює генетичний зв'язок

Рис. 3. Поховання № 31 in situ.
Fig. 3. Sépulture № 31 in situ.

культури досліджуваного могильника з тубільною культурою поперед-нього часу. Нам здається, що на деяких посудинах можна бачити, крім пережитків скіфського часу, також і античні грецькі впливи, як напри-клад, на амфороподібній посудині № 198 (поховання № 73) темнороже-вого кольору, форма якої відповідає формі фазоських амфор III—II сторіч до нашої ери (рис. 8).

Виявлений при похованнях інвентар невеликий. В окремих похо-ваннях звичайно зустрічалося не більш як три посудини, дуже рідко більше.

Крім різного керамічного посуду, при похованнях траплялися кістки свійських тварин; іноді тваринні кістки лежали в самому посуді. Остео-логічний матеріал знайомить нас з тим, які види свійських тварин бул-

освоєні людністю, яка лишила по собі Корчоватський могильник. Найбільше знайдено було кісток кози або вівці, потім свині, менше кісток рогатої худоби (бика чи корови) і коня. На першому місці серед хатніх речей, знайдених у похованнях, треба поставити 21 бронзову фібулу середньолатенського типу, на деяких з них видно сліди перебування їх на вогні. Трапилися також 3 залізні фібули, які збереглися погано. В одному похованні, найбагатшому (№ 39), знайдено дві гідні особливої уваги бронзові фібули з ланцюжком, в яких широкі трикутної форми

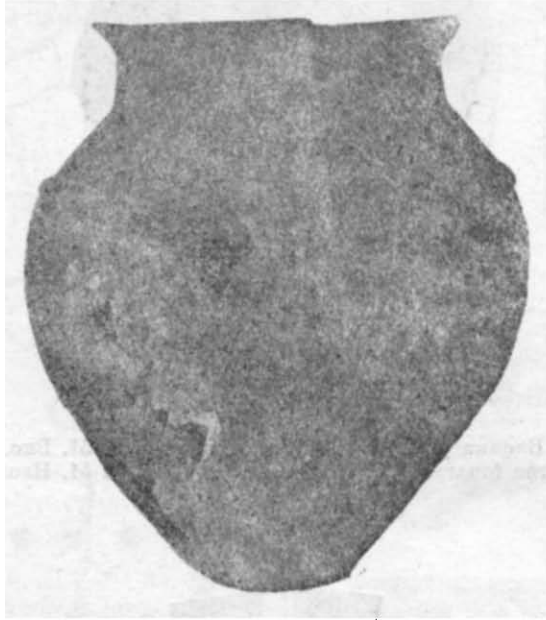

Рис. 4. Велика урна (№ 57) з поховання № 7. Вис. 0,49 м.
Fig. 4. Grande urne funéraire (№ 57) de la sépulture № 7. Haute de 0,49 m.

спинки прикрашені чотирма опуклинками. (Рис. 7, №№ 253, 259). Фібули збереглися добре. Довжина їх — 11 см. Це перші на Україні знахідки фібул з ланцюжком. Як правило, фібули клялися окремо коло похоронних урн і супровідного посуду. Але в двох випадках бронзові фібули знайдено і в похоронних урнах серед перепалених людських кісток (втім, вони були непошкоджені і на вогні не були). У великій простій урні № 168 серед перепалених людських кісток трапилися уламки приплесканого дроту, придатного для виготовлення фібул.

При похованнях обох типів — з тілоспаленням і з тілопокладенням — трапилися й нечисленні бронзові прикраси (перстень, вискове спіральне кільце, кругла привісочка із стрижнем, уламки сережки). Серед залізних виробів, крім фібул, з Корчоватського могильника походять: ножики (2), двогранний наконечник до стріли (випадкова знахідка) і така рідкісна знахідка, як наконечник до списа, виявлений при тілоспальному похованні № 73 (рис. 9). Наконечник до списа плоский,

вузький (2 см завширшки), довгастий, не зігнутий, з утулком (довжина частини, що зберіглася, дорівнює 35,5 см). Між інших знахідок слід відзначити дрібні намистинки з світлої пасти, виявлені при тілоспаленні.

Рис. 5. Висока урна (№ 145) з поховання № 51. Вис. 0,525 м.
Fig. 5. Urne funéraire (№145) de la sépulture № 51. Haut. 0,525 m.

Рис. 6. Чорна лискована двогорла посудинка (№ 21) із зруйнованого поховання
знайдена в кар'єрі. Вис. 0,13 м.
Fig. 6. Vase de terre cuite lustré à deux goulots d'une couleur noire (№ 21) provenant
de la sépulture détruite. Haut. 0,13 m.

та шматочки скла, старанно заховані в ритуальному посуді. І ті і другі належать до імпортованих речей. До випадкових знахідок, виявлених у тому ж горизонті, що й поховання могильника, належить оброблена трубчаста кістка бика, глиняне пряслице, розтирач з граніту та фрагмент зернотерки.

Виявлений у могильнику речовий матеріал характеризує культуру осілого тубільного населення Київської околиці в сарматський період, і датує могильник двома останніми століттями I тисячоліття до нашої ери. Найближчу аналогію Корчоватський могильник має в Зарубинещ-

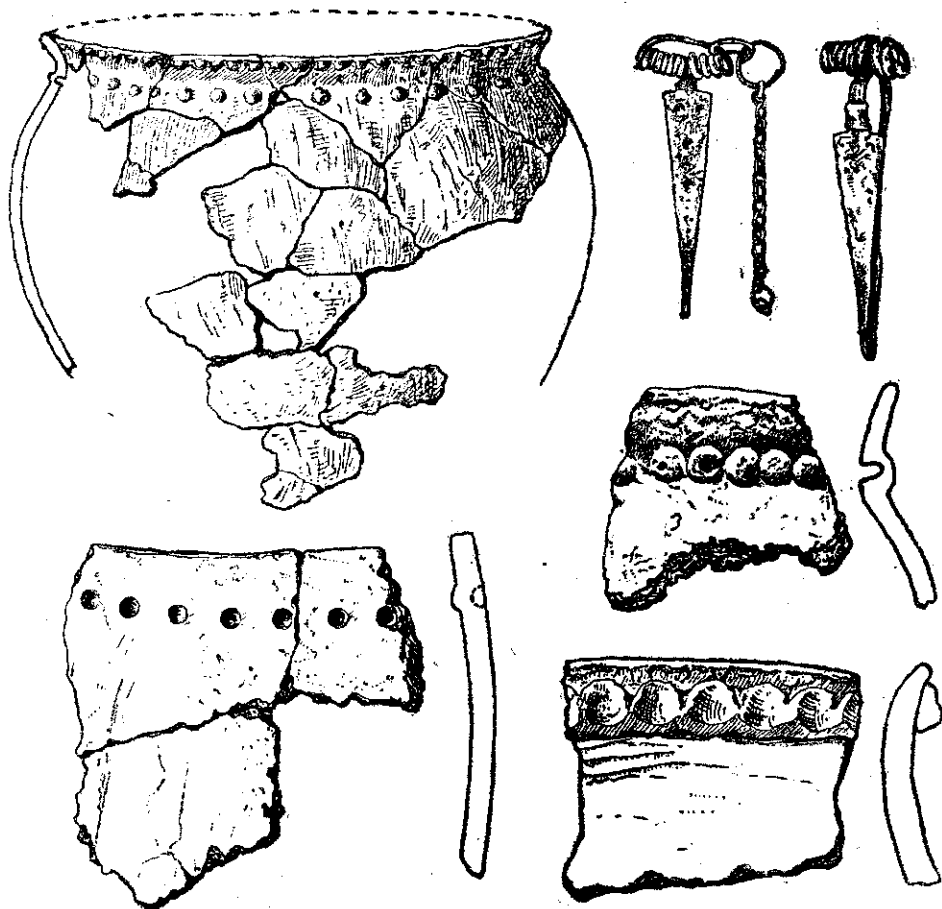

Рис. 7. Фрагменти „сцифійдних“ посудин. Зразки фібук.
Fig. 7. Tessons de vases du type scythique. Specimens de fibules en bronze.

кому (Київщина) полі похоронних урн. Треба відзначити, що недалеко від Корчоватського поля похоронних урн виявлено сліди трипільської культури і землянку слов'янських часів.

Розкопини могильника біля с. Корчоватого дали нові й цінніші матеріали для вивчення культури „полів похоронних урн“ на території України. Особливої ваги набирає зібрана в ньому відзначена вище

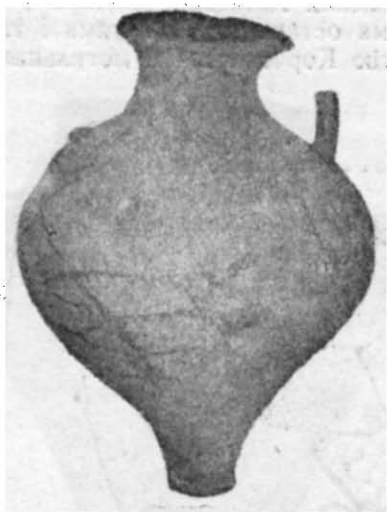

Рис. 8. Амфороподібна посудина (№ 198) з поховання № 73. Вис. 0,344 м
Fig. 8. Vase amphoroïde (№ 198) de la sépulture № 73. Haut de 0,344 m.

Рис. 9. Поховання № 73 in situ з наконечником до списа.
Fig. 9. Sépulture № 73 in situ avec la pointe de lance.

група кераміки, що так красномовно свідчать про нерозривний зв'язок її з ганчарними виробами глибокої „скіфської“ давнини.

Дослідження Корчоватського могильника, що весь час перебуває під загрозою руйнації, ще не закінчено. Як одна з найвизначніших пам'яток культури „полів похоронних урн“ у Наддніпрянщині, що з винятковою виразністю доводить автохтонність сучасного йому населення, Корчоватський могильник заслуговує на велику і пильну увагу.

I. SAMOJLOVS'KYJ

LA NÉCROPOLE DE KORČOVATE

La nécropole de Korčovate est située sur la rive droite du Dniπρο à 10 kilomètres au sud de Kyjiv. Pendant l'exploration de ce vaste cimetière des tombes plates on a découvert 103 sépultures: 81 à l'incinération, 14 — à l'inhumation et 8 cénotaphes.

Les fouilles nous ont fourni plusieurs vases céramiques très intéressants. On ne faisait pas encore usage du tour. Les poteries trouvées (195 numéros) appartiennent aux deux groupes: des vases en pâte noire à surface lustrée et des vases aux parois épais non lustrés, d'un travail grossier. Parmi des poteries simples grossières il faut noter celles du type scythique. Spécimens de ces groupes céramiques se rencontrent ensemble. On se servait de poteries d'argile pour les urnes funéraires. Les restes d'ossements humains calcinés gisent dans les urnes et près d'elles. Dans les sépultures on a découvert 24 fibules du type de La-Tène II, parmi lesquelles deux fibules en bronze à chaînette; on ne les a trouvées sur le territoire d'Ukraine que dans les fouilles à Korčovate.

Outre des poteries on rencontre dans les sépultures les ossements des animaux domestiques et les objets métalliques. Dans une sépulture à l'incinération on a recueilli une pointe de lance de fer longue et étroite.

Le cimetière date du II—I siècle avant notre ère.

М. СМІШКО

(Львів)

СЕЛИЩЕ ДОБИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ У ВІКНИНАХ ВЕЛИКИХ

Протягом серпня 1940 р. на території с. Вікнини Великі, Катербурзького району, Тернопільської області, працювала археологічна експедиція Львівського відділу Інституту археології АН УРСР.

Розвідчі розкопи почато на полі садиби Пр. Вальчука, де на поверхні виступала велика кількість керамічних фрагментів, грудок глиняної обмазки та тваринних кісток. Дослідами на цьому місці відкрито рештки трьох хатніх споруд, а також окремі вогнища. В культурному шарі біля хатніх споруд і навколо них знайдено велику кількість фрагментарного керамічного матеріалу, кістяне й залізне знаряддя та численні тваринні кістки.

Здобутий археологічний матеріал належить до трьох різних хронологічно груп, а саме: гальштатського періоду, доби полів поховань та ранньофеодального періоду.

Найбільший науково-дослідний інтерес являють відкриті рештки житлових споруд разом із матеріалом, знайденим в них.

Хата I. (рис. 1). На сліди цієї хатньої споруди, а власне її рештки у вигляді шару глиняної обмазки, натраплено в секторі „Д“, закладеному у віддалі 6 м на північний схід від нинішньої хати. Тут на розкритій розкопами ділянці в 14×12 м, на глибині 0,5 м виявлено більш-менш суцільний шар почасти сильно перепаленої, в значній частині неперепаленої глиняної обмазки неправильної чотирибічної форми.

Приблизно посередині цієї площі відкрито вогнище, яке вирізнялося на поверхні шаром сильно втоптаного, перепаленого на сірий колір глини. Після розчищення поверхні на глибині 0,6 м воно виступило із обмазки у своїй первісних зарисах, круглої форми із діаметром 1,25 м, трохи вище над долівку хати, зверху вимазане глиною, що була дуже сильно перепалена. Під цим шаром глини виявлено несучільний шар перепаленого вапняка, укладеного на давньому ґрунті.

На нижчому горизонті, на глибині 0,9 м, у віддалі 1 м в південно-східному напрямі від першого вогнища відкрито друге вогнище, так само чотирибічної, приблизно, форми із двома виступами, висуненими в напрямі на північ; розміри його $1,18 \times 1,29$ м. Поверхня його була вкрита тонким шаром перепаленої глини, що прикривала верству дріб-

ного товченого пісковика. Це вогнище було нижче від долівки описуваної хати.

Розпізнати сліди од стовпів на місці решток цієї хати було не можна, і тому ми не маємо змоги докладно реконструювати первісні розміри й план цієї споруди. Мушу звернути увагу, що спостереження довелося провадити в суцільному шарі чорнозему, в середньому в 1 м завтовшки. Це дуже утруднювало, ба навіть унеможливило виявлення слідів од стовпів.

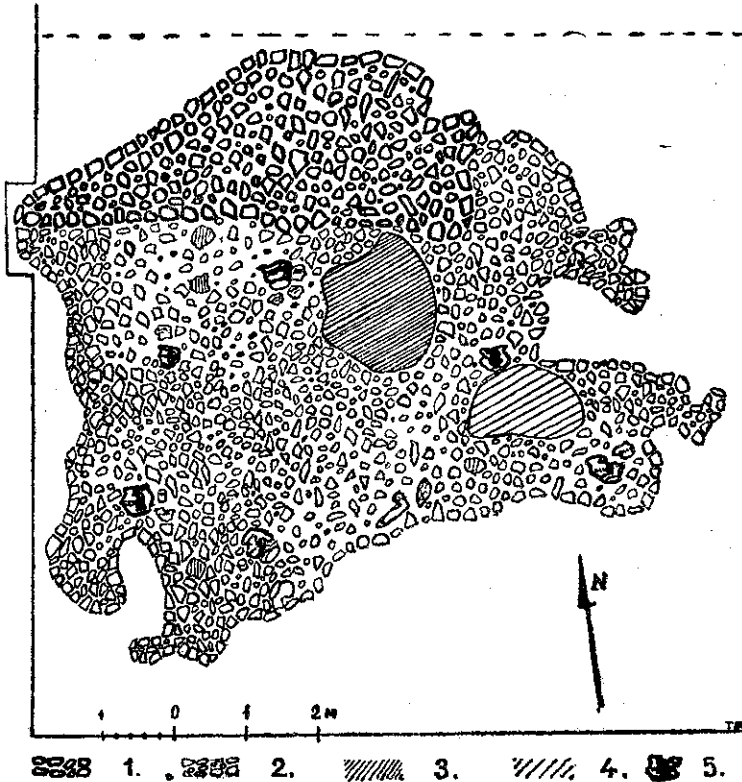

Рис. 1. Вікнунь Великі. Рештки хати № 1 в розкоші „D“.

1. Обпалене глиняне обмащення; 2. Глиняне обмащення без слідів обпалення; 3. Шар утрамбованої і випаленої глини від печі; 4. Шар утрамбованої і випаленої глини від печі давнішої; 5. Фрагменти кераміки.

Fig. 1. Viknyny Velyki. Restes de la chaumière № 1 dans la fouille „D“.

Про конструкцію стін свідчать відтиски дерев'яних кругляків та пруття на глиняній обмазці, що залягала на усій поверхні. На цій підставі можемо встановити, що основу стін було споруджено із тонких стовпів, діаметром до 10 см, переплетених дрібними галузками. В глині, якою було обмазано стіни, видно численні відтиски соломи та полови.

Серед самої глиняної обмазки, під нею, а також у найближчій околиці хати знайдено численні керамічні фрагменти, кілька глиняних

ТАБЛИЦІ ДО СТАТТІ
М. С М І Ш Ь О

Табл. I. Зразки посуду.
Pl. I. Vases de terre cuite.

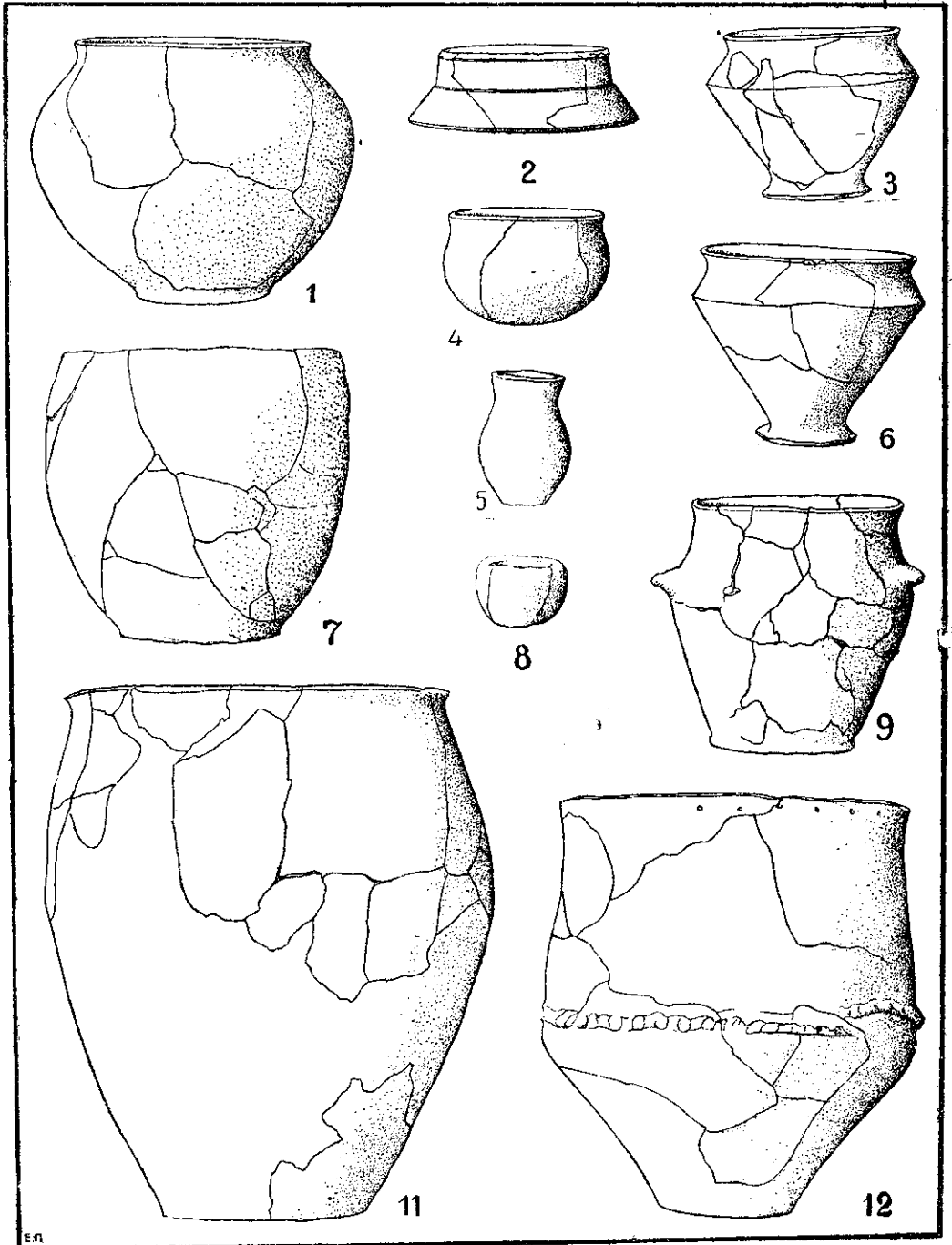

Табл. II. Фрагменти глиняних виробів та інший інвентар.
Pl. II. Fragments d'objets en terre cuite et d'autres trouvailles.

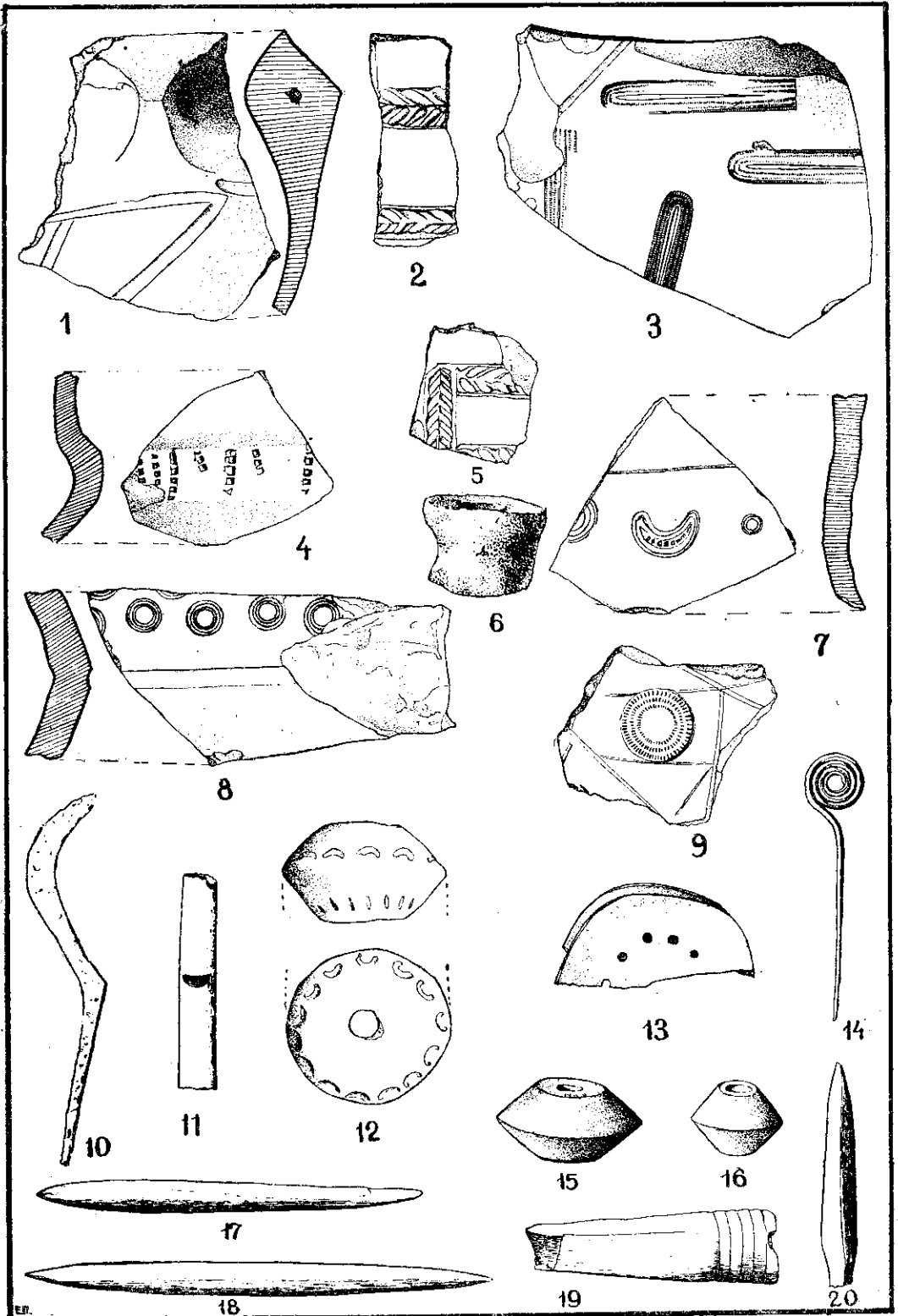
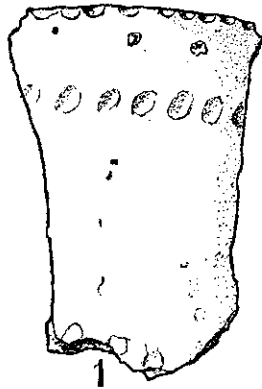

Табл. III. Фрагменты керамики.
Pl. III. Tessons de vases en terre cuite.

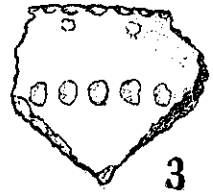

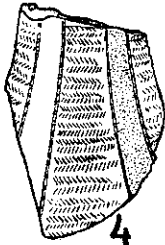
1

2

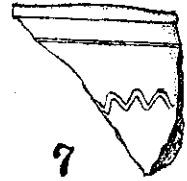
3

4

5

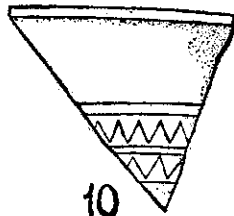
7

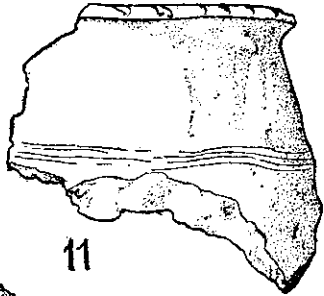
6

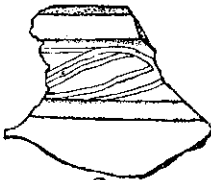
8

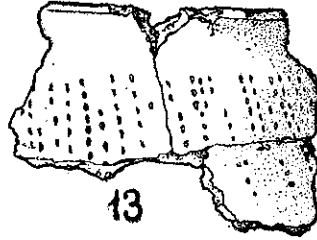
10

11

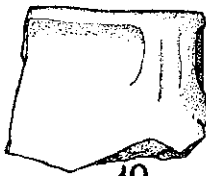
9

13

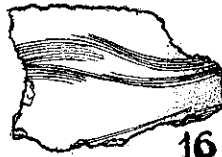
14

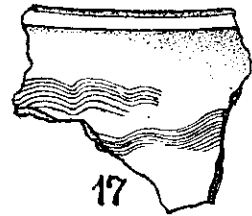
12

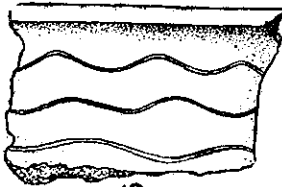
15

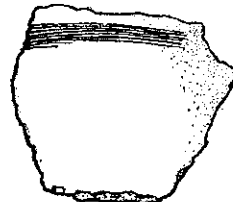
16

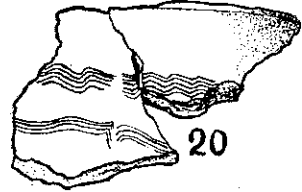
17

18

19

20

пряселець, два глиняні тягарці до ткацького верстата, фрагмент кістяного гребеня та кілька інших дрібних кістяних виробів.

Керамічний матеріал, зібраний на цьому місці, надзвичайно інтересний. На жаль, він зберігся тільки в уламках. З уламків удалося зліпити тільки одну цілу посудину та реконструювати три інші. Ось вони:

1. Опуклий горщик, ліплений від руки з нечищеної глини, із шершавою поверхнею нерівного сірого коліру (1:9). На поверхні посудини є виразні сліди повторного перепалення у вогні. Дно плоске, а слабо опуклий вичеревок із найбільшим діаметром вище половини від висоти посудини кінчається невідокремленими, назовні трохи розхиленими, вінцями. На найбільшій опуклості вичеревка розміщено рівномірно три прямі короткі ручки. Вишина — 14,5 см, діаметр денця — 9,3 см, діаметр вінець — 14 см.

2. Біконічна посудина на низькій підставці, ліплена від руки із чистої глини (1:3); поверхня її місцями чорна лискуча, місцями жовтувата. Порівнюючи мале денце спірається на конічну, розширену внизу, підставку, вглиблену споду. Біконічний вичеревок складається з високої розхиленої нижньої частини та значно нижчого плечка, що кінчається назовні відогнутими вінцями. Перелом вичеревка гострий. Посудина у великій частині реконструйована. Вишина — 9,2 см, діаметр денця — 7,9 см, діаметр вінець — 12,5 см.

3. Посудина того самого типу, ліплена від руки з чистої глини з поверхнею почасти лискучою чорною, а почасти червонуватожовтого кольору (1:6). Ця посудина трохи вища за попередню, має порівняно вужче дно та сильніше розширену підставку. В великій частині вона реконструйована. Вишина — 11,2 см, діаметр підставки — 6,5 см, діаметр вінець — 14,8 см.

4. Великий горщик з широким отвором і порівняно малим денцем, помірно опуклим вичеревком (з найбільшим діаметром вище половини вишини посудини) та непотовщеними, назовні розхиленими, вінцями (1:11). Ця посудина ліплена від руки з нечищеної глини, а поверхня її шершава сіроцегляного забарвлення. Реконструйована вона з фрагментів, на яких видно сліди повторної дії вогню. Вишина — 35,5 см, діаметр денця — 13,5 см, діаметр вінець — 26 см.

5. Мініатюрна посудина циліндричної форми, ліплена від руки з чистої глини (1:6); стінки порівняно дуже товсті (0,8 см), гладкі, сірого кольору. Звертає увагу незвичайно сильний обпал цієї посудини. Вишина — 2 см, діаметр денця — 2,6 см, діаметр вінець — 3,1 см.

Крім описаних посудин, на цьому ж місці знайдено ще кілька фрагментів біконічної посудини на підставці, подібної до описаних під №№ 2 та 3, тільки більших розмірів, а також стрункого горщика з рівним денцем, слабо опуклим вичеревком та назовні розхиленими вінцями. Обидві ці посудини були ліплені від руки з нечищеної глини. Решта керамічного матеріалу — дрібні фрагменти, що їх, з погляду техніки виконання, можна поділити на дві основні групи: 1) фрагменти посудин, вироблених на ганчарському крузі, та 2) фрагменти посудин, ліплених від руки.

В першій групі вирізняємо дві окремі підгрупи, з яких першу складають посудини, точені на ганчарському крузі з відмуленої глини, часто з лискованою поверхнею сірого, а рідше червоного кольору.

Трапляються також фрагменти із гладкою і рівною, але неліскованою поверхнею. Вінця цих посудин часто потовщені й розхилені назовні, а в одному примірнику формовані горизонтально. Дно посудини поставлене звичайно на підставковому перстені або відокремленій підставковій плитці; переломи вичеревка бувають гострі, а часто підкреслені ще й окремими гострими виступами. Поверхня буває прикрашена горизонтальними рельєфними пружками та смугами на зміну лискованим і матовим; крім цього, виступають складніші виглиблені орнаментальні мотиви, виконані штампом. Трапляються зовсім поодинокі, неправильні заглибини, виконані гострим кінцем патичка чи кістки, ряди заглибин, виконані зубцями гребінця (II:4), заглибини у формі дрібних півмісяців або комбінації жолобків. Трапляються й складніші штаповані орнаменти, як от: велика кругла заглибина, виповнена трьома концентричними кружками з коротких поперечних рисок (II:9), ряд концентричних кружків (II:8); півмісяць, виповнений рівнобіжними лініями та рядом крапок усередині (II:7). Крім цього, на поверхні тих фрагментів бачимо лискований мотив скісної сітки або дрібної хвилястої смуги. Треба відзначити, що фрагменти посудин, точених на крузі з відмуленої глини, складають у керамічному матеріалі, що походить із цієї хати, виразну меншість.

Другу підгрупу становлять фрагменти посудин, точених на крузі з глини, змішаної з великою кількістю дрібного піску. Вони були старанно виконані та добре обпалені; їх шершава поверхня має сірий і коричневий колір. Треба підкреслити, що цей рід кераміки технікою виробу та складом матеріалу дуже нагадує слов'янську кераміку ранньофеодалного періоду. Вінця потовщені, часом тригранчасто або горизонтально формовані і відігнуті назовні. Зрідка трапляється скромне орнаментування поверхні горизонтальними пружками або рядами горизонтальних пружків. Деякі цих посудин завжди плоскі, часом поміщені на підставкову плитку.

У другій групі нашої кераміки, а саме серед посудин, ліплених від руки, можемо вирізнити також дві окремі підгрупи:

Посудини, ліплені від руки з відмуленої глини, з рівною, часто лискованою поверхнею переважно темносірого або жовтуватого кольору. Ця група посудин наслідує посуд, точений на ганчарському крузі з відмуленої глини. Профілі їх лагідні, а відігнуті назовні вінця непотовщені. В доволі частій орнаменталії поверхні поширені групи скісних коротких жолобків, обведених знизу і зверху горизонтальними жолобками (наприклад, II:1), скісні рівнобіжні жолобки, які прикрашають поверхню плечиків посудини, а часом гострий, виразний рельєфний пружок, що прикрашає поверхню плечика зразу над переломом.

Другу групу становлять фрагменти посудин, ліплених від руки з нечищеної глини, з шершавою поверхнею сірого або жовтуватосірого кольорів. Це — рештки посуду типу вищеописаного великого горщика (I:11). Здебільшого це фрагменти струнких опуклих горщиків, але трапляються також уламки малих мисок із гострим переломом бочка. Вінця їх не потовщені і злегка відігнуті назовні. Загалом вони досить старанно виконані й добре обпалені.

Треба ще окремо згадати групу фрагментів од струнких горщиків тюльпанової форми із шершавою поверхнею сірого кольору. Вінця їх

злегка розхилені назовні, досить часто прикрашені скісними зарізами, або рядом вирізів по краю. Під вінцями в цьому роді посудин пороблено круглі, наскрізь проколювані дірочки або глибокі ямки, витискувані зсередини, що позначаються на поверхні круглими опуклинами (III : 1, 2, 3). Це керамічний матеріал, що проходить із знищеного культурного шару гальштатського періоду, до якого в нашому матеріалі належить біконічна велика посудина (I:12) та бронзова булавка із спірально звиненою голівкою (II:14).

Крім цілих посудин та дрібних керамічних уламків, на території хати в секторі „Д“ знайдено ще 5 глиняних прясличок біконічної форми (наприклад, II:15), одну велику плоску прясличку, одну конічну та одну низьку циліндричної форми. Усі вони зроблені з чистої глини і мають поверхню темносірого або жовтого кольору. Знайдено тут також один цілий та один пошкоджений глиняні тягарці до ткацького верстата конусоподібної форми із великим отвором під вершком.

З костяних виробів тут знайдено двобічну проколку (II:17), тригранчастий наконечник стріли (II:20), фрагмент спинки гребеня з бронзовими гвіздками (II:13) та уламок колодочки ножики, прикрашений при насаді 5 горизонтальними пружками (II:19).

Із залізних виробів знайдено два фрагменти знищених простих ножиків та лезо дуже вузького серповидного ножа.

Хата II. Сліди другої хатньої споруди у вигляді несучільного шару глиняної обмазки (рис. 2) відкрито в секторі „З“, у віддалі 24 м в східному напрямі від хати I. Глиняна обмазка не становила тут суцільного шару, як у попередній споруді, а крім більш-менш суцільної маси на східному краї проступала двома рівнобіжними смугами різної довжини в західному напрямі. Вся площа, занята шаром глиняної обмазки, мала в довжину 11,5 м, а в найширшій своїй частині — 8 м.

На підставі залягання глиняної обмазки можна припустити, що ця хата була чотирикутної форми, і її довші стіни були звернені до півдня та півночі. Коло південної стіни відкрито групу ямок од невеликих паколів з діаметрами в 12—17 см. Сліди ці відкрито лише тому, що вони переходили крізь шар чорнозему й заглиблювалися в суглинковий материк. Вони не давали якоїсь правильної конструкції, а лишилися, правдоподібно, од якоїсь невеликої прибудівлі до південної стіни хати. Приблизно на 2 м у східному напрямі від цієї групи слідів, знайдено при цій самій стіні, посеред великої кількості перепалених уламків глиняної обмазки, рештки вогнища із сильно перепаленим шаром глини, вугіллям і шматками спаленої глини на поверхні. Біля північно-східного краю цього вогнища відкрито ще сліди од двох малих паколів того самого типу, як у згадуваній вище групі.

На окрему згадку заслуговує велика яма більш-менш округлої форми діаметром 2 м заповнена великою кількістю перепаленого вапняку, між яким траплялися окремі, сильно перепалені, керамічні фрагменти. Її виявлено зразу ж на південь від більшої групи ямок од паколів.

Глиняна обмазка, що лишилась од цієї споруди, має виразні відтиски дерев'яних конструкцій різної товщини: від дрібного пруття до кругляків діаметром 10—12 см. В самій обмазці виразно видно відтиски соломи та полови.

Біля хати та під шаром глиняної обмазки знайдено велику кількість керамічних фрагментів та кісток тварин й інші дрібні речі.

Тут знайдено тільки один цілий горщик, виліплений від руки з чистої глини з вигладженою поверхнею жовтого кольору (I:7). Денце рівне, а злегка опуклий вичервок вище половини висоти посудини пе-

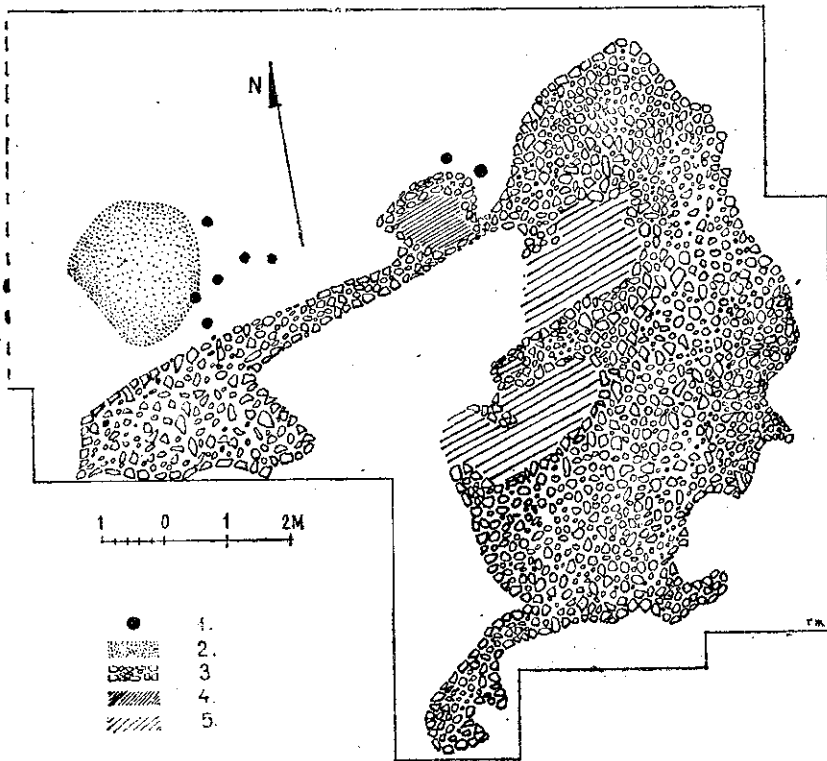

Рис. 2. Вікниці Великі. Рештки хати № 2 в розкопі „З“.

1. Сліди від павильців; 2. Яма, вповнена пережареним вапняком; 3. Глиняне обмащення; 4. Вогнище; 5. Домівка хати на давньому ґрунті з слідами ворню.

Fig. 2. Viknyly Velyki. Restes de la chaumière № 2 dans la fouille „З“.

реходить у невідокремлені, загнуті до середини, вінця. Форма цієї посудини нерівна, обпал добрий. Вишина — 19 см, діаметр денця — 11,5 см, діаметр вінець — 17,5 см.

Крім цього горщика, вдалося реконструювати з уламків ще одну малу півкулясту сплюснену зі споду посудину з дуже товстими стінками (I:8). Виліплено її з чистої глини і дуже добре обпалено. Товщиною стінок, матеріалом та ступенем обпалу вона нагадує мініатюрну

посудину з хати I (II:6). Вишина — 4 см, діаметр денця — 6,1 см, товщина стінок 1,2 см.

Товщина стінок і незвичайно сильний обпал, форма і розміри цього керамічного виробу дозволяють припустити, що цю посудину уживалося для перетоплювання якогось металу.

Крім цих двох посудин, між керамічного матеріалу заслуговують на увагу ще:

а) Велика частина опуклого горщика, ліпленого від руки, з нечищеної глини, з гладкою поверхнею темносірого кольору; вінця слабо розхилені, а нижня частина вичеревка прикрашена вертикальними рядами подвійних защипів (III:5).

б) Велика частина біконічного низького горщика з відокремленими, розхиленими назовні вінцями і слідами прикріплення вуха на переломі вичеревка і краю вінців. Посудина ця була точена на крузі з відмуленої глини сірокоричневого кольору; на ній видно сліди повторної дії вогню.

в) Великий фрагмент посудини, ліпленої від руки з відмуленої глини, з гладкою жовтою поверхнею. Належить він гостро профільованій біконічній мисці з потовщеними та назовні розхиленими вінцями. Виріб дуже старанний, обпал добрий.

г) Фрагмент великої миски з опуклим бочком та розхиленими вінцями, виробленої із чистої глини, що мала вигладжену поверхню темносірого кольору.

д) Фрагмент глиняної миски з рівним денцем, опуклим широким боком та назовні відігнутими вінцями. Миску ліплено від руки з відмуленої глини; її поверхня гладка, темносірого кольору. Виконання старанне, обпал добрий.

е) Денце з високим конічним підставковим перстеном, що належало великій посудині, точеній на ганчарському крузі з відмуленої глини з чорною лискучою поверхнею (I:2).

Окрім згаданих керамічних решток, маємо з цієї хати та її оточення велику кількість дрібних фрагментів посудин, точених на крузі і ліплених від руки. Виразно переважають фрагменти посуду, ліпленого від руки з чистої глини, із старанно вигладженою поверхнею сірого або жовтого кольорів. На спеціальну увагу заслуговують:

Фрагмент глибокої миски з опуклим бочком та потовщеними, скісно назовні зрізаними вінцями; під вінцями вміщено мале, гостро переламане вушко (II:1). Поверхня цієї посудини чорна лискована, а на найбільшій опуклості бочка вкрита вглибленим орнаментом із скісних жолобків, обмежених зверху і знизу горизонтальними жолобками.

Фрагмент глибокої миски, ліпленої від руки з жовтосірої відмуленої глини: перелом бочка прикрашений трьома малими опуклинами.

Фрагмент посудини подібного виробу, прикрашений на поверхні двома горизонтальними врізними лініями та рядом скісних коротких заглибин.

Крім того, знайдено чимало фрагментів посуду, ліпленого від руки з нечищеної глини, з шершавою поверхнею сірого кольору.

Група посудин, точених на ганчарському крузі з відмуленої глини, менш численна і репрезентована виключно дрібними фрагментами, з яких заслуговують на увагу:

Фрагмент посудини з потовщеними вінцями; поверхня плечка прикрашена трьома рівнобіжними горизонтальними пружками та вглибленими зубчастими лініями між ними. Фрагмент посудини з розхиленими вінцями і глибокою, гостро хвилястою, врізною лінією під ними. Фрагмент широкого вуха з потовщеними краями, од глека з чорною лискованою поверхнею.

Крім згаданих фрагментів, тут знайдено 5 глиняних та 1 скляну прясличку біконічної форми; глиняні пряслички, виконані з відмуленої глини темносірої або жовтої барви, а скляна з прозорого зеленуватого матеріалу (II:16). Одна з глиняних прясличок прикрашена на поверхні нижче переламу рядом горизонтальних вглиблених півмісяців, а під одним із зрізаних верхків рядом коротких вертикальних заглибин (II:12).

На захід від хати I (розкоп „Д“), у віддалі 8 м, виявлено рештки ще одної житлової споруди, в великій частині знищені господарськими роботами. На жаль, ці рештки в своєму фрагментарному вигляді не дають ніякого уявлення про форму та конструкцію знищеної хати.

В інших партіях досліджуваної ділянки зібрано також велику кількість керамічного матеріалу, тваринних кісток і окремих предметів, зроблених з інших матеріалів. Натраплено тут також на окремі малі вогнища, які пов'язувалися з якимись житловими спорудами. Кілька слів про важливіші з них.

У віддалі 33 м в північному напрямі від стодоли відкрито глибоку яму, а на її дні сліди вогнища. Яма ця була овальна у плані і лікувата у вертикальному розрізі. Угорі розміри її дорівнювали 4,5 та 3 м в діаметрах, а на дні, виявленому на глибині 1,3 м, 1,9 та 1,7 м. Яма була заповнена землею, перемішаною з перепаленим ґрунтом, вугіллям та окремими керамічними фрагментами. На самому дні, під шаром попелу й вугілля, знайдено кілька перепалених у вогні камінців і три уламки тваринних кісток; між ними було знайдено також кілька характерних керамічних уламків ранньофеодального періоду. Це були фрагменти посудин, точених на крузі й ліплених від руки з глини, перемішаної з великою кількістю дрібного піску, з шершавою поверхнею сірокоричневого кольору. Поверхню прикрашають хвилясті та прямі горизонтальні стрічки поодиноких, потрійних або п'ятиразових вглиблених ліній (III:18, 19, 20).

У віддалі 23 м в східному напрямі від теперішньої хати на глибині 0,3 м в розкопі „Е“ відкрито вогнище неправильної чотирикутної форми розмірами 0,8×0,7 см. Поверх товченого дрібного каміння лежав 5-сантиметровий шар перепаленої глини з кількома, мало характерними, керамічними фрагментами. Близько цього вогнища на тому самому горизонті знайдено чимало фрагментів посуду, ліпленого від руки з нечищеної глини з зовнішньою поверхнею сірого, а внутрішньою чорного кольору. На поверхні виступають ряди овальних заглибин та пластичні пружки із защипами; вінця цих посудин злегка відігнуті назовні і пластично прикрашені на краях; під самими вінцями виступають ряди окремих круглих дірок (як III:1—3).

Трапилися також фрагменти посудин, ліплених від руки з чистої глини з гладкою чорною поверхнею та рідко розміщеними дірочками по під невідокремленими вінцями. Завдяки бронзовій шпильці із спіральню

звиненою головкою, знайдений недалеко від цього вогнища (II:14), можемо віднести увесь цей комплекс до гальштатського періоду. До цієї групи знахідок належить, без сумніву, і зернотерка з вапнякової плити чотирикутної форми з трохи піднятими коротшими боками (розміри 44×21 см), знайдена на 6 м у східному напрямі від описаного вогнища на глибині 6 м. З інших, нечисленних зрештою речей, знайдених у цьому розкопі, заслуговують на увагу два малі кістяні шила. Крім цього, тут було виявлено невелику кількість тваринних кісток.

В південно-східній частині досліджуваної ділянки, зараз біля східної стіни стодоли, відкрито ще одне знищене вогнище. На ньому та біля нього трапилося багато уламків посудин, ліплених від руки з глини, перемішаної з великою кількістю піску, з шершавою коричневою поверхнею. Хвилясті орнаменти на поверхні виконані гребінцем (III:5—17); з інших мотивів — вертикальні ряди дрібних ямочок (III:13); відзначено також скісне нарізування по краю вінець (III:11).

Як бачимо, в даному комплексі знахідок у незнищеному верхньому культурному шарі переважали пам'ятки ранньофеодального періоду.

З знайдених в різних місцях досліджуваної території пам'яток, які не пов'язуються з описаними спорудами житлового характеру, слід згадати такі:

1. Велику біконічну посудину, ліплена від руки з нечищеної глини, з чорною поверхнею, прикрашеною на переламі бочка пластичним пружком із заціпами і низкою дірочок попід невідокремленими вінцями. Посудину цю реконструйовано на підставі кількох великих фрагментів (I:12). Вишина — 27,5 см, діаметр денця — 6,5 см, діаметр вінець — 23 см.

2. Маленьку струнку посудину з опуклим вичеревком, видовженою шийкою та злегка розхиленими вінцями, ліплена від руки з нечищеної глини світлокоричневої барви (I:5). Вишина — 8,5 см, діаметр денця — 3 см, діаметр вінець — 4,5 см.

3. Опуклий горщик, точений на крузі з глини, перемішаної з дрібним піском, шершавою поверхнею сірого кольору (I:1). Денце на плитці, вичеревок — кулясто-опуклий, а відокремлені вінця непотовщені, трохи розхилені назовні. Посудину цю реконструйовано на підставі великих фрагментів. Вишина — 17 см, діаметр вінець — 15,8 см.

4. Реконструйовану чарку, півкулястої форми, ліплена від руки з відмуленої глини, з чорною лискучою поверхнею (I:4). Вишина — 7 см, діаметр вінець — 10,5 см.

5. Коротку кістяну трубчасту сопілку з півкруглим вирізом в половині довжини (II:11). Довжина — 5,2 см, діаметр — 0,9 см.

6. Двобічну кістяну проколку з лискучою гладкою поверхнею (II:18). Довжина — 11 см, найбільший діаметр — 0,8 см.

7. Залізний серп з довгим прямим черенком та дугасто вигнутим, пошкодженим на кінці, вістря (II:10). Довжина — 27 см.

8. Срібну римську монету Траяна, яка добре збереглася. На лицевій поверхні погруддя Траяна в лавровому вінці на голові; на ободі напис: IMP. TRAIANO AUG. GER. DAC. P. M. TR. P. На реверсі — символічна постать Дакії на купі збрुї; на ободі напис: COS. V. P. P. SPQR. OPTIMO PRINC. DAC. CAP.

Загальні зауваження. Велика кількість характерного керамічного матеріалу дає змогу вирізнити на дослідженій ділянці рештки поселення трьох, хронологічно різних, періодів.

Найдавнішу групу становлять пам'ятки гальштатського періоду, до яких зараховуємо: велику посудину біконічної форми (I:12), бронзову шпильку із спіралью звиненою головкою (II:14) та численні фрагменти посудин, ліплених від руки з нечищеної глини, з овальними вглибинами або пластичними пружками на поверхні й дірочками під вінцями; край вінця прикрашені заціпами і нарізами (III: 1—3). Хронологічно орієнтує нас в цій групі характерна форма бронзової шпильки, що часто виступає в гальштатському матеріалі висоцької культури. Важливо, що й керамічний матеріал має багато аналогій з керамікою згаданої культури.

Другу групу становлять пам'ятки, які в основному можемо датувати добою полів поховань перших сторіч нашої ери. Вони показані в нашому матеріалі найбільшою кількістю знахідок. Сюди належать рештки хат і значніша кількість керамічного та іншого дрібного матеріалу. До цієї групи зараховуємо всі подані на табл. 1 цілі посудини (крім вище згаданої I:12), увесь фрагментарний матеріал від посудин, точених на крузі з відмуленої глини, та численні фрагменти посуду, ліпленого від руки з відмуленої та нечищеної глини (II:1—5, 7—9; III:4—10, 12, 14). З кістяних виробів до цієї групи належать: тригранчастий наконечник стріли (II:20), колодочка ножа (II:19), маленька трубчаста сопілочка (II:11), двохсторонні проколки (III:17, 13) та фрагмент спинки гребінця (II:13). До цієї ж групи пам'яток належать біконічні глиняні пряслички, як і скляна прясличка подібної форми (II:12, 15, 16), залізний серп із довгим черенком (II:10) та уламок залізного ножів.

Аналогії для дуже характерних посудин нашої стоянки з біконічним вичеревком і розширеною підставкою (I:3, 6), а також для горщика з трьома короткими прямими ручками на найбільшій опуклості вичеревка (I:9) знаходимо в кераміці переворської культури. Очевидно, дві перші посудини мають відмінні від подібних переворських посудин місцеві риси. Ще виразніше на зв'язки з переворською групою вказують два фрагменти чорного лискучого посуду з меандровим та стрічковим штампованим орнаментом з галузок (II: 2, 5). Поряд тих виробів виступає велика кількість керамічного матеріалу, загально відомого в рештках культури полів поховань перших сторіч нашої ери, з характерними для цього роду кераміки гладженими і вглибленими хвилястими і іншими мотивами (III:4, 8, 9, 10).

Цю групу матеріалу добре допомагає датувати срібна римська монета Траяна, напис на якій „Dacia capta“ дозволяє віднести її на час після 106 р. нашої ери; від цього періоду й можемо починати датування цієї групи пам'яток у Вікнінах.

Характерні ознаки керамічних виробів переходового періоду між добою полів поховань та добою переселення народів має кулястий горщик, точений на крузі з глини, перемішаної з піском (I:6), і цікаві фрагменти посудин із штамповим орнаментом (II:3, 4, 7, 8, 9). Ще пізніший характер мають фрагменти од товстостінних посудин з шершавою коричневою поверхнею, точених на крузі або ліплених від руки з глини, перемішаної з великою кількістю дрібного піску (приклад:

III:7). Матеріал цей нагадує уже слов'янську кераміку ранньофеодального періоду, найбільше своєю глиняною масою і технікою виробу. Варт підкреслити, що вінця формовані ще типовим для кераміки доби полів поховань способом. Ця частина матеріалу, без сумніву, належить уже добі переселення народів. Коли до цього матеріалу додати кераміку, яку, на підставі характерної орнаментики та техніки виробу, ми визначаємо як ранньофеодальну, слід визнати, що в керамічному матеріалі з Вікнин маємо картину безперервного розвитку кераміки з доби полів поховань по ранньофеодальний період. Треба звернути увагу на дуже характерні, типологічно ранні фрагменти посудин, виконаних від руки з недбайливим хвилястим вглибленим орнаментом та нарізуванням краю вінець (III : 11, 17, 20), а також великий фрагмент опуклого горщика із наколеним орнаментом на поверхні плечика (III : 13).

При цій нагоді треба зазначити, що Вікнини Великі із своїм характерним керамічним матеріалом, який справляє враження безперервного типологічного розвитку між добою полів поховань та ранньофеодальним періодом, дуже нагадує керамічний матеріал з відомого в західних областях великого селища в Неслухові Кам'яно-струмилівського району.

Отже, друга група пам'яток нашої стоянки, яку датуємо, приблизно, починаючи з XI сторіччя нашої ери, безпосередньо пов'язується з третьою групою пам'яток ранньофеодального періоду через посередні типи кераміки доби переселення народів. Ця третя група керамічного матеріалу має вже всі ознаки слов'янської кераміки ранньофеодальної доби: сильний обпал, велику домішку дрібного піску в глині, коричневий колір шершавої поверхні та характерні орнаментальні мотиви прямих чи хвилястих вглиблених смуг, виконаних гребінцем.

В основній групі керамічних пам'яток нашої стоянки, що її означаємо в цілому як групу, приналежну добі полів поховань перших століть нашої ери, маємо багато місцевих рис, яких не знаємо в типовій культурі полів поховань. Це, передусім, — елементи культури переворського типу, а також численні глибокі, лагідно профільовані миски, яких немає в кераміці культури черняхівського типу.

Такі в коротких рисах головніші наслідки досліджень на селищі доби полів поховань перших сторіч нашої ери у Вікнинах Великих. Матеріал, правда, досить убогий, але спроба його аналізу дає підставу до зовсім нових і далеко йдучих висновків, і це змушує нас почати планові наукові дослідження селищ цього часу в західних областях, у ширшому, ніж раніше, масштабі. Дослідження ці, треба сподіватися, з'ясують в основному не тільки зв'язки між окремими культурами доби полів поховань (переворською культурою та культурою полів поховань типу Черняхів-Неслухів), але й мало досліджений період переселення народів, подавши тим самим нові й важливі дані з питання генезису слов'янської культури ранньофеодального періоду.

M. SMIŠKO

LA STATION DE L'ÉPOQUE DES CHAMPS D'URNES FUNÉRAIRES PRES DE VIKNYNY VELYKI

Les fouilles près de Viknyny Velyki dans l'arrondissement Katerbourg (département Ternopil) ont été opérées par l'auteur en 1940. Les matériaux archéologiques recueillis ici appartiennent aux trois époques: à l'époque de Hallstatt, à l'époque des champs d'urnes funéraires et à l'époque slave.

Le plus grand intérêt scientifique présentent les restes des constructions découvertes (précisément de trois huttes). Sur l'espace occupé par des restes de la première hutte rectangulaire (12×14 m) on a découvert deux foyers. L'autre hutte probablement quadrilatérale aussi, avait un foyer. Un groupe de fossettes — vestiges de petits pieux qu'on a mis au jour de côté sud — nous permet de supposer à cette hutte une addition extérieure. Les restes d'une troisième hutte ne nous permettent pas de fixer sa forme.

En outre on a découvert quelques foyers à part qui ne sont pas liés avec des constructions quelconques.

La céramique recueillie ici révèle les restes d'habitations de trois époques. L'époque de Hallstatt est représentée par les poteries biconiques (1:12). Le groupe principal de trouvailles font les objets de la culture des champs d'urnes funéraires datés par la monnaie de l'empereur Trajan (après l'année 106). A la période entre l'époque des champs d'urnes funéraires et l'époque de la grande migration des peuples correspond le vase sphérique (1:6). En outre on a découvert des fragments de poteries qui rappellent les poteries de l'époque féodale ancienne.

Les objets archéologiques à Viknyny Velyki semblent accuser d'un développement typologique sans intervalle entre l'époque des champs d'urnes funéraires et de la période féodale et rappellent les matériaux provenant de la station à Neslouchove de l'arrondissement Kamjanko-Strumyliv.

П. ТРЕТЬЯКОВ
(Ленінград)

СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ ГОРОДИЩА У ВЕРХНІЙ ТЕЧІЇ ВОРСКЛА

1.

Влітку 1938 р. Інститут археології АН УРСР провів археологічні роботи на р. Ворсклі в районі м. Охтирки. Як рівняти до інших суміжних територій, верхню течію Ворскла з археологічного погляду вивчено досить добре. В 1900—1902 рр. під час підготовки Харківського археологічного з'їзду, в цьому районі провадили розкопи В. Є. Данилевич, К. М. Мельник-Антонович і Д. І. Багалій. Вони вивчали скіфсько-сарматські могили біля ст. Кириківки, могили VI—VIII сторіч біля с. Будів і с. Березівки, могильну групу й городище XI—XII сторіч біля с. Ніцахи та деякі інші пам'ятки¹. Археологічні роботи, переважно обслідування, проводжувано в цьому районі й пізніше. Зокрема, встановлено, що крім багатих і різноманітних пам'яток скіфсько-сарматської доби, тут у великій кількості представлені стародавні слов'янські поселення: городища й селища, супроводжувані могильними кладовищами.

Верхня течія Ворскла в останні сторіччя I тисячоліття нашої ери являла периферію території, зайнятої слов'янськими племенами. Вибір цього району для робіт над вивченням слов'янських пам'яток виправдувався, проте, тим, що близько від нього, поза територію України, в межах Воронежської і Курської областей РРФСР в останні роки проводжувано чимало робіт над вивченням слов'янських пам'яток².

Верхня течія Ворскла — винятково мальовнича місцевість. Ріка вибагливо звивається тут серед запламини, яка частенько доходить 2—3 км завширшки. Подекуди ріка поділяється на рукави або утворює ряд стариків і проток. Правий берег Ворскла на всьому протязі нагірний. Невисока надзаплавна тераса зустрічається тут лише в деяких місцях. Звичайно ж, корінний берег від рівня запламини піднімається різким уступом до 50—60 м і більше заввишки. На всьому протязі він порізаний стародавніми й новішими ярами, що заходять далеко вглиб плато. Край берега вкритий дубовим лісом. Протилежний лівий берег Ворскла має інший характер. Заплавина межує тут з низькою надзаплатною терасою, вкритою величезними дюнами і піщаними береговими

¹ Результати цих дослідів опубліковано в Трудах XII Харківського археологічного съезда, т. I, М. 1905.

² Тут маємо на увазі дослідження Воронежських городищ, проведені П. П. Єфименком в 1928—1929 рр., і розкопи відомого Гочівського городища, продовжувані в останні перед війною роки Б. О. Рибаківим.

валами. Перехід від першої надзаплавної тераси до другої дуже пологістий, мало помітний.

На правому березі, по високих і крутих відногах корінної тераси, розташовуються стародавні городища як скіфсько-сарматські, так і слов'янські, що помітно відрізняються від перших розмірами і формою.

В межах обслідуваного району течія Ворскла має більш або менш меридіональний напрям, з півночі на південь, з деяким відхиленням на південний захід. Правий берег ріки був обслідуваний в 1938 р. на протязі 75—80 км від с. Кам'янки, Тростянецького району Харківської обл. до с. Більська Зіньківського району Полтавської області з невеликою перервою на північний захід від м. Охтирки, в районі сіл Старо-Іванівки—Сосонки. Лівий берег р. Ворскла обслідувано на протязі 7—8 км в районі с. Куземин-Котельва і на невеликому просторі в районі Охтирки.

В результаті обслідувань оглянуто 15 пам'яток кінця I тисячоріччя і початку II тисячоріччя нашої ери. Деякі з них уже були відомі в науковій літературі, про інші маємо короткі згадування. Понад 10 пам'яток відкрито вперше.

Стародавні поселення, оглянуті під час робіт 1938 р., розташовуються по берегах Ворскла не окремо одна від одної, а складають чотири компактні групи, поза межами яких є лише одна пам'ятка — городище біля с. Куземина. Розташування пам'яток групами або „гніздами“ дуже цікаве явище. Таке угруповання можна простежити, починаючи з стародавніх епох. Воно властиве городищам „Дьяковського типу“ в лісовій смузі європейської частини СРСР. Нарешті, воно не раз відмічалось й для стародавніх слов'янських пам'яток давніших часів до XI—XII сторіч. Немає сумніву, що це угруповання відображає певні суспільні відносини, властиві епосі родового ладу.

Коли йти правим берегом Ворскла вниз за течією, в межах обслідуваного району першим буде комплекс пам'яток біля с. Петрівського Тростянецького району Харківської області. Він складається з невеликого городища, що займає край відноги високого правого корінного берега Ворскла, ряду селищ і групи могил.

Площадка городища біля с. Петрівського, на неправильно-овальному краю мису високого 30-метрового берега, має розміри 40×100 м (рис. 1). З трьох боків вона обмежена крутими схилами, оберненими до заплави Ворскла або до глибоких та широких ярів. З четвертого боку, там, де площадка городища підходить до плато високого берега, вона обмежується ровом до 2 м завглибшки і дугастим валом до 3—4 м заввишки. Площадка і схили городища вільні від лісової рослинності і нині задерновані. Років із 50 тому площадку городища, за повідомленням місцевих жителів, розорювано. Форма схилів городища показує, що вони зазнали значного штучного оброблення, в наслідок чого навколо всього городища на половині висоти його схилів проходить горизонтальний уступ до 3—4 м.

В незначних відслоненнях по схилах городища в великій кількості трапляються уламки кераміки, переважно ліпної IX—X сторіч нашої ери. Рідше зустрічається ганчарний посуд XI—XII сторіч. На городищі проведено невеликі розкопки, наслідки яких буде висвітлено нижче.

Городище оточено рештками неукріплених поселень. Культурний шар покриває площадку мису за валом городища, площею в 70×150 м.

Тут трапляється кераміка тих самих типів, що і на городищі. Культурний шар простежується далі по краю тераси корінного берега на північ від мису, де містяться городище і перше селище. Тут він покриває площу не менше як в 10.000 м². Шар простежується й далі, по краю високого берега на північний схід і на схід від городища, покриваючи площу 10—15 тис. м². Сліди селища виявляються так само і навколо підніжжя городища на площі 10—15 тис. м². Нарешті, невиразні ознаки культурного шару можна простежити на висоті в напрямі на захід і на південний захід від городища. Потужність шару в усіх вказаних пунктах, якщо гадати з відслонень, змінюється в межах від 0,30 до 1,00 м. Серед керамічного матеріалу по селищах, крім першого, переважає посуд XI—XII сторіч, а це говорить за те, що ці місця були заселені пізніше.

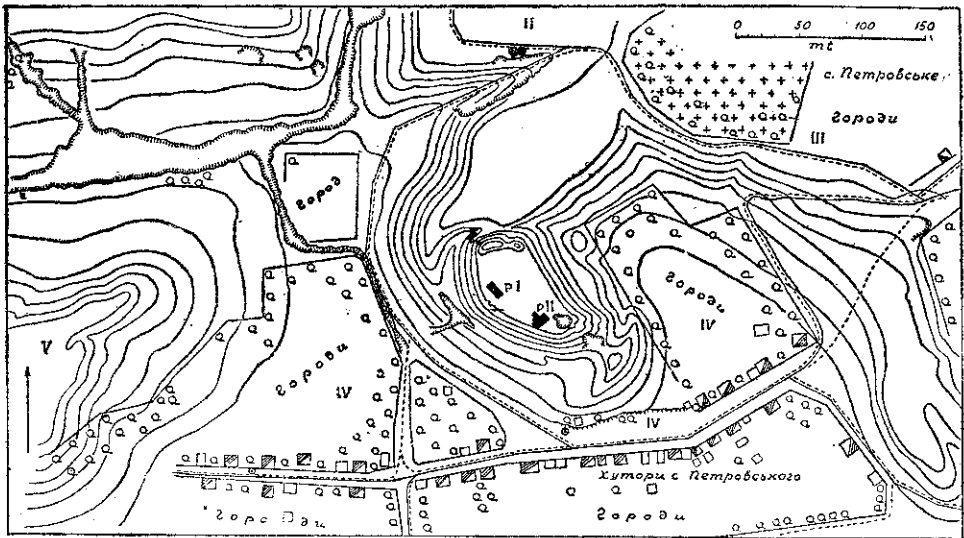

Рис. 1. План городища біля с. Петрівське.
Fig. 1. Plan d'enceinte près du v. Petrivs'ke.

Група могил розташована за 400—500 м на захід від городища, по краю відноги корінного берега. Вона лежить у густому лісі й чагарнику, в наслідок чого дати точний підрахунок могил важко. Могили займають ділянку до 300—350 м завдовжки і до 30—50 м завширшки. До складу групи належить приблизно до 40 насипів, до 1—1,50 м заввишки з діаметром 8—10 м. Могили оточені рівчачками та ямами. Посеред групи височить одна могила до 4 м заввишки з діаметром до 12—13 м. Могили збереглися непорушені. В 1938 р. було проведено розкопи двох могил.

За 2 км від с. Петрівського вниз по Ворсклу на правому його березі, за Тростянецьким будинком відпочинку розташований другий комплекс пам'яток дофеодалного і ранньофеодалного часу, що склада-

ється з великого складного городища та могильника. Особливо цікаве городище. Воно розташоване на довгому й вузькому мисі корінного берега, утвореному двома глибокими ярами. Стрілка мису досить положиста, і через це городище мало на ній невеликий земляний вал. На трикутному краї мису розміщується перша найдавніша частина городища, розміром 45×100 м, обмежена від плато валом до 50 м завдовжки і до 2 м заввишки і зовнішнім ровом до 2 м завглибшки. Вал і рів досить добре збереглися. Біля південно-західного схилу — в'їзд до городища. Тут рів і вал уриваються.

За валом та ровом міститься друга частина площадки, заселена, мабуть, трохи пізніше, ніж перша. Вона має форму трапеції. Розміри її 70×80 м. Її так само обведено валом і ровом, за якими лежить третя, найпізніша частина городища, теж трапецеватої форми, розміром 40×90 м. Від плато цю частину так само обмежують рів і вал.

Всередині всіх трьох частин городища видно культурний шар, чорного забарвлення, піщаний своєю структурою. Його потужність доходить 0,50 м. В межах усіх частин городища знайдено уламки ліпного посуду IX—X сторіч.

На віддалі 200—250 м від городища, біля вершини влоговини, яка обмежує городище з заходу, на самому краї влоговини маємо групу могил з чотирьох насипів. Всі вони мають сліди розкопів, роблених з метою шукання скарбів. Треба думати, що колись могильник був далеко більший. Як видно, він знищений розорюванням та ярами.

Третій комплекс пам'яток, з погляду топографічних особливостей, має дещо своєрідне. Проти м. Охтирки, на протязі 4—5 км., висоти правого корінного берега відступають від заплави ріки на 1,5—2 км. Заплавину обмежує тут невисока порівняно тераса (до 4—5 м), вздовж краю якої лежить сучасне русло ріки. Центральну частину цього місця займають два „останці“ корінного берега — дві великі височини, що одна з них зовсім відокремлена, а друга, північна, сполучена з висотами корінного берега немов би перемичкою.

На першій висоті, що піднімається над заплавиною ріки не менше як на 40 м, містяться будівлі кол. Охтирського монастиря. Вершина височини має овальну форму: вона витягнута з півночі на південь, її розміри 100×280 м. З північного заходу і сходу вона обривається в долину стрімкими схилами. Південний схил височини спускається положисто. Якщо судити за загальною конфігурацією височини, північна частина її була місцем надзвичайно зручним для спорудження стародавнього укріплення. Обслідування показали, що на цьому місці дійсно є городище, майже цілком знищене під час будівництва монастиря. Височина, складена з пісковикової скелі, мала, як видно, дуже незначний земляний покрив, який майже не зберігся. За межами монастирської огорожі, на північному краю мису, в заглибинах серед пісковикових брил знайдено рештки культурного шару із стародавньою керамікою, очевидно, XI—XII сторіч і ліпною IX—X сторіч.

За 250—300 м в напрямі на південь від монастиря біля підгір'я височини, на надзаплавній терасі правого берега Ворскла, серед будівель ферми, по ямах та заглибинах поверхні виявлено культурний шар з грубою ліпною керамікою IX—X сторіч. Він лежить під шаром піскуватого наносу, потужністю до 0,30—0,50 м, і має завтовжки до

0,25—0,30 м чорного забарвлення, з попелом і вугіллям у складі і з характерною ліпною керамікою. Площа селища, як видно, не перевищує 50×50 м. Це дуже зручне для поселення місце, бо русло Ворскла підходить тут зовсім щільно до підніжжя надзаплавної тераси.

Друге селище цього ж таки часу виявлено на віддалі 3—3,5 км на південний захід від кол. Охтирського монастиря, у віддалі 300—350 м на південний захід від с. Чернеччини, праворуч від шляху на х. Риботень. Тут у межах заплави маємо невисоку дюну, що править за пісковий кар'єр мешканцям с. Чернеччини. В ямах на поверхні дюни видно культурний шар потужністю до 0,75 м. В ямах знайдено багато грубого ліпного посуду, характерного для IX—X сторіч. Розміри дюни 40×150 м. Вона витягнута в напрямі з південного заходу на південний схід.

На віддалі 2,5—3 км на південний захід від кол. Охтирського монастиря, край невисокої надзаплавної тераси, в межах садибних земель с. Чернеччини знайдено селище XI—XII сторіч. Його виявлено на площі городів, які лежать уздовж старика (Біла Сога), що йде безпосередньо по під надзаплавною терасою. Висота останньої над рівнем води дорівнює тут 4—5 м. Довжина селища вздовж берега 80—90 м, вглиб берега культурний шар можна простежити на 50—60 м. На поверхні ріллі знайдено уламки характерного ганчарського посуду, частину залізного ножа, криці, жужіль та мідний замок, звичайний для XI—XII сторіч.

В цьому ж районі ми зустріли сліди давніших селищ, що їх згодом віднесено до VI—VIII сторіч нашої ери. Одне з них лежить за 300—400 м від селища XI—XII сторіч, на південний захід від нього, в однакових умовах і так само на городах с. Чернеччини, біля кузні. Культурний шар тягнеться вздовж краю тераси на 120 м, вглиб берега поширюється на 30—50 м. Чорний піщаний культурний шар має потужність до 0,30—0,35 м. На поверхні знайдено багато грубого ліпного посуду, випаленого трохи гірше, ніж кераміка IX—X сторіч. Вінець посудин іноді оздоблено рядом наскрізних дірочок або глибоких ямок. Нічого іншого на селищі не знайдено.

Друге селище з такими ж знахідками лежить край надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, саме навпроти кол. Охтирського монастиря. Якщо йти від кол. монастиря до м. Охтирки по шосе, то селище лежить праворуч від шосе на віддалі 100 м від нього. Край надзаплавної тераси зайнятий тут дюнними утвореннями. Селище дуже розвіяно і попсовано ямами. В обрізах видно культурний шар потужністю до 0,40—0,50 м.

Знайдений по цих селищах глиняний посуд з першого погляду нагадує скіфський, що так само частенько буває орнаментований по вінцях ямками або наскрізними дірочками. Проте тут немає характерних для скіфської кераміки гофрованих країв вінець, тут не знайдено глясованого посуду. Характер випалу і фактура цього посуду так само помітно відрізняється від скіфського. В останні роки кераміку цього типу знайдено в основі культурного шару на слов'янських городищах VIII—X сторіч в районі Воронежа, на Гочівському городищі, а так само в ряді городищ першого тисячоріччя нашої ери в басейні Десни.

Найвизначніший комплекс дофеодалних і ранньофеодалних пам'яток виявлено біля с. Журавного на віддалі 12—15 км нижче від Охтирки.

В цьому районі високий правий корінний берег ріки знову щільно підходить до заплави. На 2 км вище від с. Журавного основне русло Ворскла підходить до корінного берега, відокремлене від його основи смугою положистого схилу 50—100 м завширшки. Корінний берег тут порізаний сіткою ярів, які часто сполучаються вершинами один з одним і утворюють окремі висоти з крутими схилами, надзвичайно придатні до захисту.

Комплекс дофеодалних і ранньофеодалних пам'яток, розташованих у цьому місці, складається з городища на трьох окремих височинах, величезного могильника, що вкриває чотири висоти та селища і поширюється на все підніжжя корінного берега протягом понад 1 км.

Основне велике городище являє овально-трикутний горб з плоскою вершиною, з усіх боків оточений стрімкими схилами. Розміри площадки 150×250 м; висота над рівнем ріки до 50 м, а над підніжжям — 35 м.

З південного сходу до основного городища прилягає перше маленьке городище, мабуть, найдавніше. Воно має вигляд трикутного у плані горба з дуже крутими схилами. Від основного городища воно відокремлено яром до 15 м завглибшки і до 25 м завширшки. Височина площадки над підніжжям — 25 м. Розміри площадки 40×70 м. З боку, оберненого до основного городища, є вал в 1,5—2 м заввишки, що тягнеться на 35—40 м.

Друге, менше городище лежить на північний захід від основного, відокремлюючись від нього яром, ровом і валом. Воно займає овальний мис, витягнутий з півдня і південного заходу на північ і північний схід, з плоскою вершиною. Довжина його — 100 м, ширина — 50 м. З заходу, півночі й сходу площадка оточена стрімкими схилами в 15—20 м заввишки. З півдня маємо вал до 1,5—2 м заввишки і до 35 м завдовжки. Яр, що проходить за валом, штучно доповнений і перетворений в рів.

На поверхні всіх трьох городищ по незначних відслоненнях видно культурний шар, чорний піщаний, переповнений рештками глинобитних будівель, як от: шматками паленої і непаленої глини, шарами глини та ін. В нижніх горизонтах шару потужністю в 1 м (біля країв) зустрічається тільки ліпна кераміка; у верхніх горизонтах — ганчарна.

Положистий схил біля підніжжя городищ зайнятий культурним шаром селища. Це місце має назву „Подоли“. Потужність культурного шару доходить 0,40—0,80 м. На поверхні та у відслоненнях зустрічається переважно ганчарна кераміка.

Група могил розташована по відногах високого берега на захід і на північ від городища. Вона складається із щільно зсунутих насипів від 1,5 до 2 м заввишки з діаметром від 5 до 15 м. Число насипів важко врахувати, але їх не менше, як 2000. Могильник з 30 могил маємо на окремій височині на північ і на північний схід від городищ. Могили й городища вкриті густим листяним лісом і чагарником.

В останньому пункті, а саме біля Куземина, вище від мосту через Ворскло, є лише невелике городище IX—X сторіч; ні селища, ні

могил в його околиці немає. Воно займає мис корінного берега, відокремлений від плато ровом і валом. Розміри площадки 40×150 м. Висота корінного берега тут дорівнює 40 м. Вал городища має зігнуті в плані обриси. Його довжина до 40 м, вишина 1,5 м. В середній частині валу є ворота. Глибина рову — 1 м.

На поверхні площадки видно сліди округло-прямокутних западин — сліди землянок.

Культурний шар городища чорний, глинистий, відслонюється по урвищу в південній частині городища і по стінках старих ям уздовж його північно-східного схилу. Потужність його 0,30—0,50 м. В шарі трапляється лише кераміка, виготовлена без допомоги ганчарського круга, оздоблена частенько гребінчастими візерунками. Городище не розорюється і вільне від лісу.

2.

На описаному вище городищі біля с. Петрівського в 1938 р. було проведено невеликі розкопани. В результаті цих розкопани відкрито рештки двох землянок і групу господарських будівель IX—X сторіч.

Землянки відкрито у південній частині городища біля південно-західного схилу. Культурний шар в межах розкопу площею до 80 м^2 , мав неоднакову потужність: у східній частині розкопу, ближче до центру площі й городища, його потужність дорівнювала 0,25—0,30 м, біля схилу зростала до 1,10 м. Лесовий суходіл тут мав, отже, досить різке спадання. На схилі одну нижче від одної і виявлено ями землянок (рис. 2—3).

Землянка 1, розташована вище по схилу, являла прямокутну яму з рівною утрамбованою долівкою і нерівними щодо вишини трохи похилими стінами, орієнтовану з північного сходу на південний захід. Розміри ями (на долівці) — $3,80 \times 3,40$ м. Глибина ями у північно-східній частині — 0,95, і у протилежній — 0,26 м. У південному кутку землянки містяться рештки печі, що займає $1,40 \times 1,10$ м. Піч висічено в материк у під час спорудження землянки. Її чоло обернене на південний захід. Склепіння завалилося. Розміри череня $0,68 \times 0,65$ м: він лежав на рівні долівки, але відзначався від неї слідами сильної дії вогню.

В долівці землянки, уздовж стін та по кутках, вісім ям від прямовисних стовпів, забитих на глибину до 0,60 м. Більшість ям має в плані форму півкола, що говорить про стояки з розколотих уздовж деревин. Довжина ями — 0,30—0,40 м, ширина — 0,20 м.

Біля північного рога землянки, ззовні, на схилі похилої згори стінки було вибрано льох у вигляді ями, розміром угорі $0,60 \times 0,80$ м, з розширенням униз до $1,00 \times 1,20$ м і глибиною 0,72 м.

Землянку заповнено неоднорідним матеріалом: м'яким культурним шаром бурого забарвлення і щільними шарами забрудненої глини.

І в льосі і в землянці знайдено тільки ліпний посуд, а так само два кістяні вістря, точильний камінь, частину жорна та кістки тварин.

Землянка 2, як і попередня, являла прямокутну яму в материк у рівною долівкою і майже прямовисними стінами. Землянка міститься на віддалі 0,80—1 м від попередньої і зорієнтована паралельно. Долівка лежить на 0,84 м нижче, ніж у землянці 1. Можливо, що землянки були сполучені між собою переходом.

Розміри землянки 3,90×3,80 м; вишина північно-східної стіни — 0,98—1,25 м, південно-західної — 0,38—0,57 м. У східному кутку землянки міститься піч, висічена з лесового матеріалу. Піч має форму куба

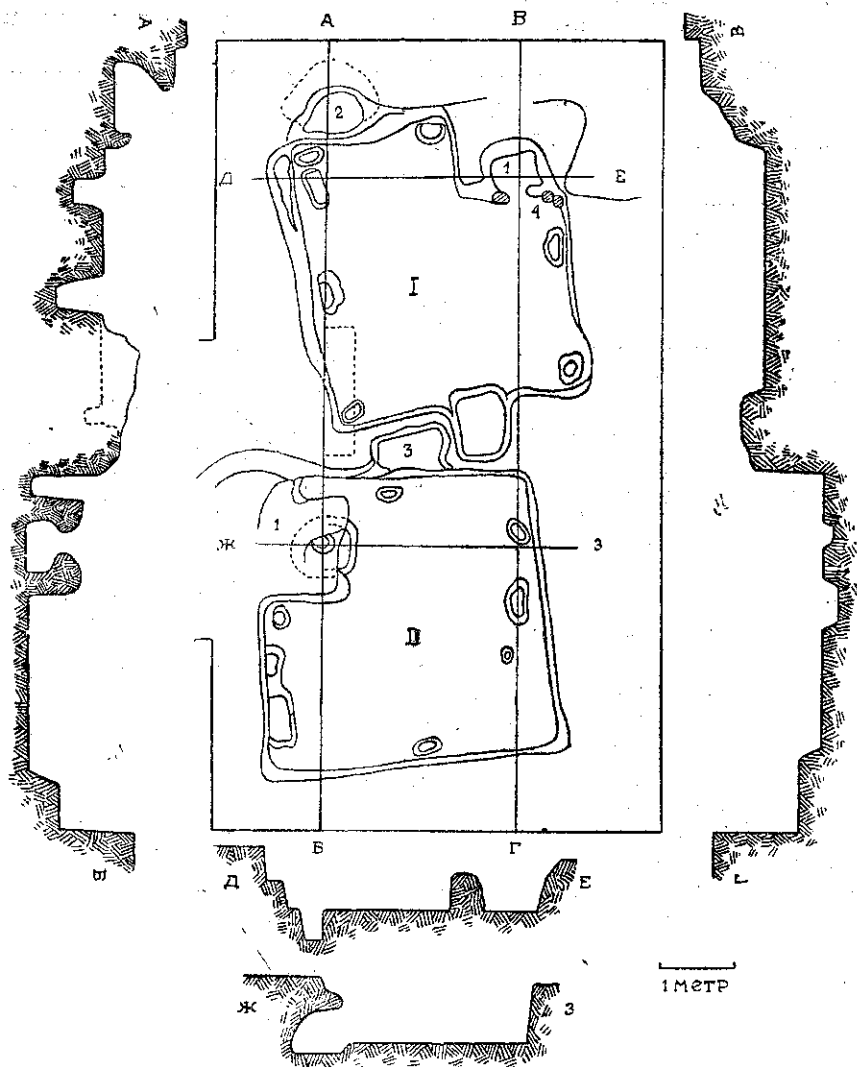

Рис. 2. Землянки на городищі біля с. Петрівське. I, II—землянки. 1—піч, 2—льох, 3—стара піч, 4—каміння.

Fig. 2. Fonds de cabane sur l'enceinte près du v. Petrivs'ke.

із сторонами 1,4×1,34 м, вишиною 0,80 м. В ньому висічено склеписту печероподібну піч в 0,50 м заввишки, в 0,70 м біля чола завширшки і в 0,70 м завглибшки. Черинь лежить на 0,10 м глибше від долівки в землянці. Глина всередині печі сильно випалена. Саме над центром

печі, в її стелі, є круглий наскрізний отвір-димохід діаметром в 0,12 м. Уздовж стін землянки — 7 ям од стовпів.

На долівці землянки в різних місцях знайдено уламки ліпного посуду, прясло, точильний камінь і кістки тварин.

Групу господарських будівель відкрито в західній частині городища і біля площадки, де закладено розкоп розміром в 48 м². Там виявлено 4 льохи і рештки якогось надземного складового приміщення.

Усі 4 льохи в загальних рисах подібні один до одного.

Це були округлі ями, викопані в материку з поперечником у верхній частині від 0,60 до 1,20 м; в напрямі до дна вони розширювалися, набуваючи форми дзвону. Діаметр дна в ямі дорівнював 1,30—1,70 м;

Рис. 3. Землянки на городищі біля с. Петрівське.

Fig. 3. Fonds de cabane sur l'enceinte près du v. Petriv's'ke.

глибина материку — 1,10—1,70 м. Склеписті стіни ям дуже добре зберегли свою давнішу поверхню. Діл ями — рівний, горизонтальний (рис. 4).

У двох льохах не знайдено на дні ніяких решток. У двох інших знайдено численні уламки ліпного посуду, кістки тварин, риб'ячу луску і шкаралупи від яєць. У заповненні всіх чотирьох ям траплялася лише ліпна кераміка.

Поруч льохів виявлено дві неглибокі овальні ями з рівним долом. В одній з них знайдено групу речей, а саме 5 глиняних ліпних посудин, що, як видно, не були ще в ужитку, 38 астрагалів для гри і 4 кістяні вістря. Мабуть, над цими ямами колись був дах, а вся споруда нагадувала невеличку комору.

В культурному шарі городища знайдено у значній кількості ліпну кераміку, прясла, грузила, кістяні вироби, кістки тварин, уламки жорен, точильні камені і ін.

Верхній горизонт культурного шару мав незначний матеріал XI—XII сторіч: кераміку, глиняні, залізні, скляні вироби і кістки тварин. Реш-

ток житла цієї епохи на городищі не виявлено. Знайдено також два жіночі поховання XII сторіччя, що лежать на глибині до 1 м у вигнутому положенні головою на захід. В першому похованні виявлено багате намисто з окремих намистин та медальйонів — срібних і бронзових (рис. 5). У другому — два золоті вискові кільця, вогниво, залізні кільця до поясу.

Як видно, в XI—XII сторіччях на місці городища поселення вже не було, але воно було притулком для розкиданих навколо селищ. В цю епоху на городищі було проведено великі фортифікаційні роботи.

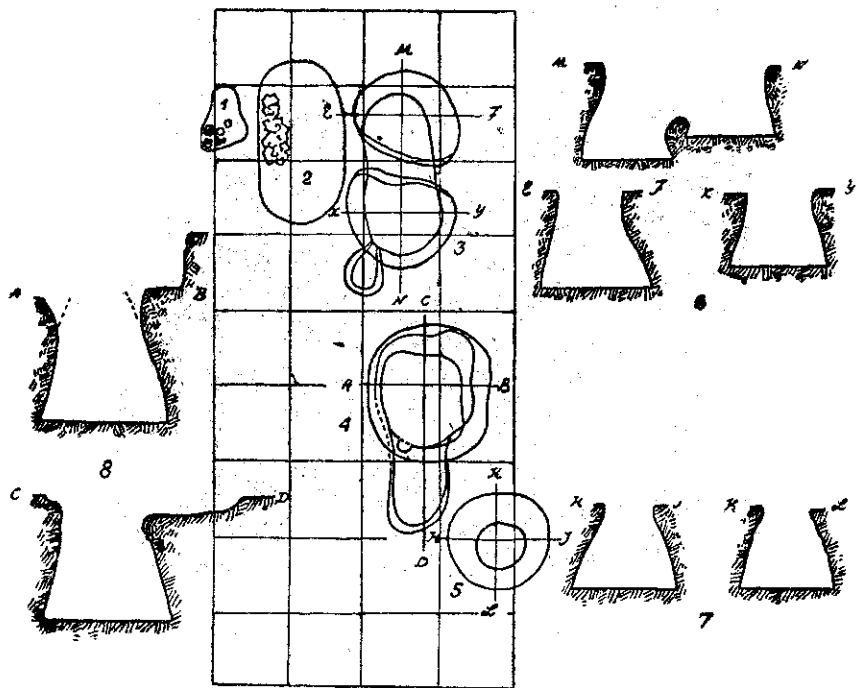

Рис. 4. Ляхи на городищі біля с. Петрівське.
Fig. 4. Caves sur l'enceinte près du v. Petrivske.

Схили мису було спеціально оброблено з метою зробити їх стрімкішими. Ями старих землянок засипано, площадку вирівнено. Сліди цієї роботи добре видно на профілях невеликого яру, що розтинає західний схил городища. Вони показують, що з верхньої частини схилу було знято багато землі і скинуто вниз, внаслідок чого навколо схилу утворилася згадана вище горизонтальна площадка. В похованому ґрунті нижче від площадки знайдено і ліпну і ганчарську кераміку, що й дозволяє визначити дату земляних робіт як XI—XII сторіччя.

Речовий матеріал із землянок, ляхів та основного горизонту культурного шару в Петрівському городищі вражає своєю бідністю і примітивністю. Крім кераміки і кісток тварин, він складається лише з кількох кістяних вістрів, астрагалів для гри, уламків жорна, точильних ка-

менів і, нарешті, кількох глиняних грузил та прясельць з веретен. Під час розкопін не виявлено жодної залізної речі, жодного бронзового виробу.

Бідність речового інвентаря з Петрівського городища не є, проте, винятком. Городища такого ж самого характеру, досліджені М. О. Макаренком в околицях Ромен, що серед них чималі розкопін проведено

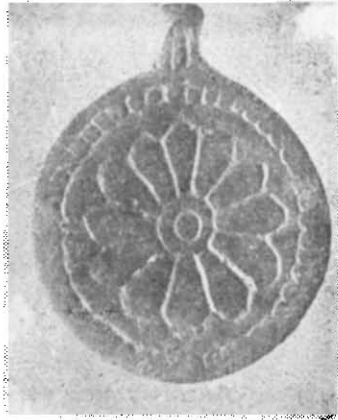
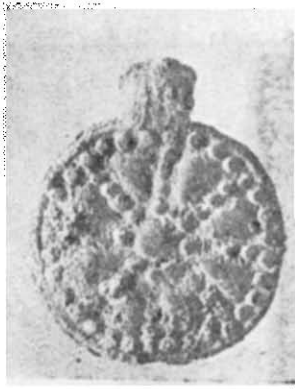

Рис. 5. Медальйони з поховання на городищі біля с. Петрівське.
Fig. 5. Medaillons provenant d'une sépulture découverte sur l'enceinte près du v. Petrivske

на „Манастирищі“, виявили таку ж саму картину. Під час розкопін на Воронезьких городищах так само знайдено дуже мало речових решток. Вироби з металу траплялися там в поодиноких екземплярах, хоча масштаб розкопін був дуже значний. Таку ж картину спостерігаємо на дофеодальних городищах верхньої Наддніпрянщини.

Пояснюється це явище, очевидно, тим, що життя й побут хліборобського населення лісових та лісостепових просторів аж до X—XI сторіч лишалися дуже примітивними, зберігаючи старий патріархальний характер. В X—XI сторіччях разом з розвитком ремесла та обміну, з по-

явою міст, з інтенсивним розпадом патріархальних відносин стан помітно змінюється. Городища й селища цієї епохи дають знахідки, що свідчать про незрівняно більш розвинутий побут.

На якій підставі, проте, можна датувати основний шар Петрівського городища IX—X сторіччями? Ніяких знахідок, які б безпосередньо вказували на дату пам'ятки, у розкопах не зроблено. Але речовий матеріал основного шару дуже близький до того, що дали роз-

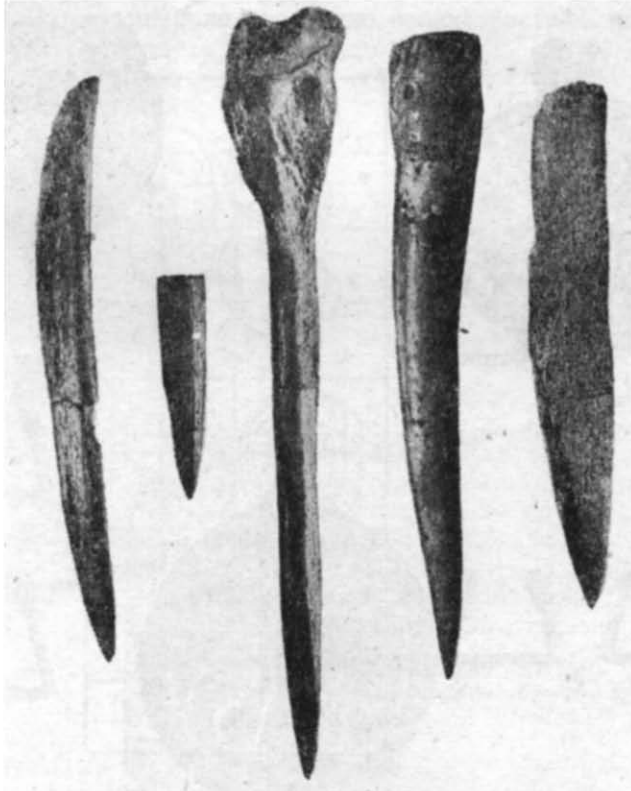

Рис. 6. Кістяні вироби з городища біля с. Петрівське.
Fig. 6. Objets en os trouvés sur l'enceinte près du v. Petrivs'ke.

коинни Воронезьких городищ, де знайдено монети X сторіччя і ряд привезених з півдня речей цього ж таки часу. Основний культурний шар Петрівського городища безпосередньо перекривається шаром з рештками XI—XII сторіч, що так само може допомогти при визначенні його дати. Ідентичність матеріалу з Петрівського городища із знахідками на „Манастирищі“ також не суперечить цій даті.

Вище, описуючи два селища в районі Охтирки, ми згадували, що в основі культурних шарів деяких Воронезьких городищ і Гочівського городища Курської області було знайдено своєрідну кераміку, яку за рядом даних слід, очевидно, датувати VI—VIII сторіччями. На Петрівському городищі такої кераміки не знайдено.

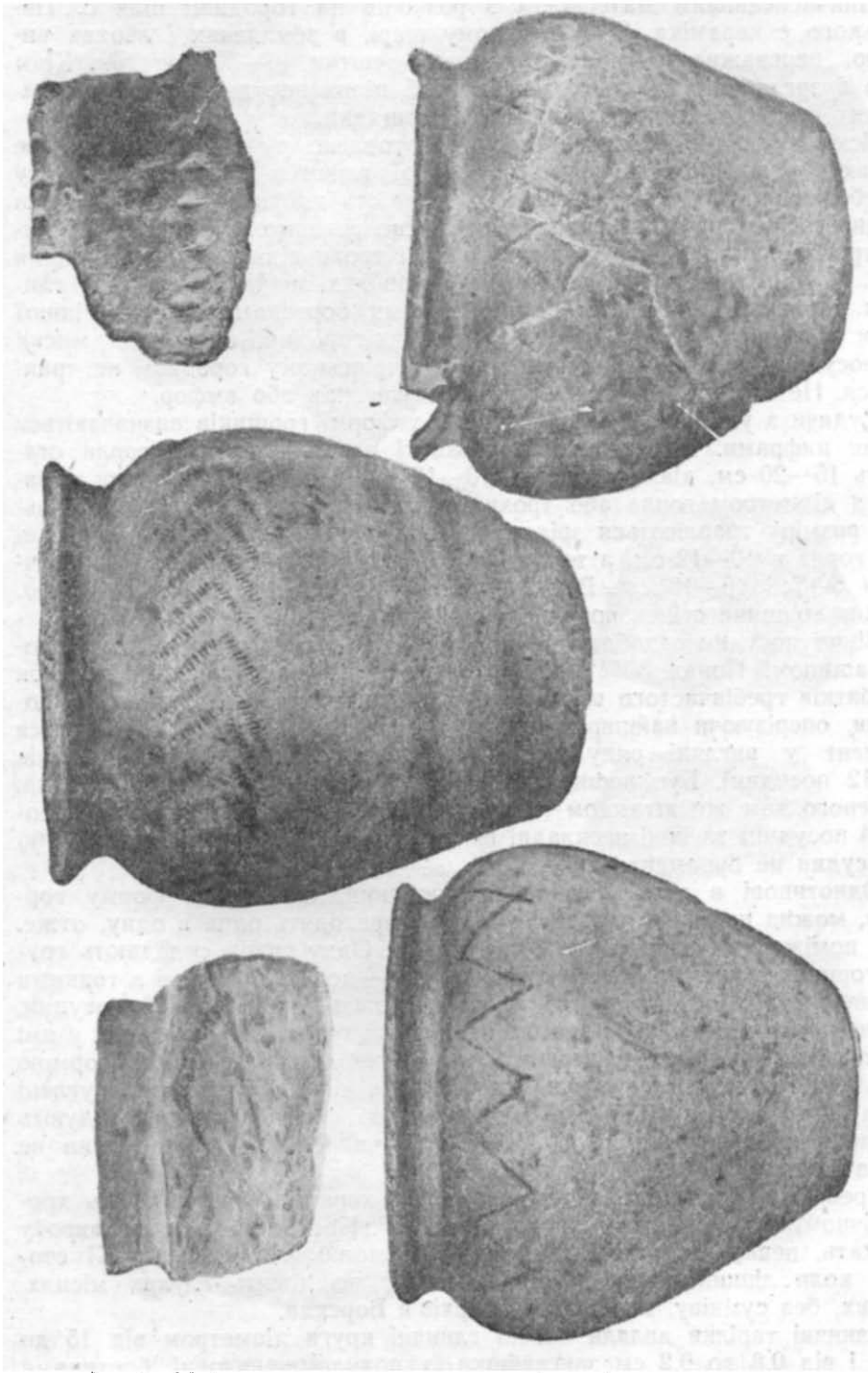

Табл. 1. Керамика с городища біля с. Петрівське.
Pl. 1. Poteries trouvées sur l'enceinte près du v. Petrivske.

Найчисленнішим матеріалом з розкопів на городищі біля с. Петрівського є кераміка. В культурному шарі, в землянках і льохах виявлено, переважно в дрібних уламках, рештки 46—50 посудин. Крім цього в заглибині біля льогу знайдено 5 цілих посудин, як видно, засипаних землею під час планування площадки.

Всю кераміку основного шару виготовлено ручним способом, не вживаючи ганчарського круга, із грубої глини з домішкою шамоту й грубозернистого піску. Переважна кількість посудин — це горщики середнього розміру з плесковатим дном, що розширюються догори і мають трохи опуклі стінки, звужене горло і трохи відігнуті назовні вінця (табл. 1). Крім горщиків, цілих і фрагментованих, знайдено уламки 7 глиняних тарілок з невисокими прямовисними бортиками. Посуд іншої форми, відомий за матеріалами Воронезьких городищ, наприклад, миски або посудини для готування сиру, на Петрівському городищі не трапляється. Не знайдено також уламків од глечиків або амфор.

Судячи з уламків, розміри посудин у формі горщиків визначаються такими цифрами. У переважній кількості посудин діаметр горла становить 15—20 см, діаметр дна — 10—12 см, вишина більш-менш однакова з діаметром горла або трохи більша. Посудини меншого й більшого розміру трапляються зрідка. А втім є уламки горщиків з діаметром горла в 10—12 см, а також 24 і 28 см, і уламки днищ з поперечником 6—7 і 15—16 см. Всю кераміку можна назвати грубостінною. Середня товщина стінок посудин — 0,6—1,0 см, дна — 0,8—1,5 см.

Вінця посудин оздоблені гребінчастими відбитками, а часом і просто зашпиром. Понад 80% мають простенький геометричний візерунок з відбитків гребінчастого штампю. Орнамент робиться завжди вгорі посудини, оперізаючи найширшу частину стінок. Найчастіше трапляється орнамент у вигляді ряду косо розміщених гребінчастих відбитків (10—12 посудин). Був поширений також візерунок у вигляді городка, зробленого тим же штампю (9 посудин), трапляється подвійний городок (4 посудин) та інші нескладні візерунки (табл. 2). Приблизно 10 або 12 посудин не орнаментовані.

Однотипові в загальних рисах посудини, що мають форму горщиків, можна поділити на дві групи, які переходять одна в одну, отже, межу поміж ними накреслити дуже важко. Одну групу складають грубіші горщики з грубшими стінками, другу — досить акуратні з тонкими порівняно стінками. До другої групи належать, окрім 15—20 посудин, репрезентованих окремими уламками, 5 цілих горщиків, знайдених у ямі біля льохів. Від посудин першої групи вони відрізняються й формою профіля. Ці невисокі горщики мають дуже опуклі стіни, заокруглені плічка і дуже вигнуті назовні вінця. Своєю формою вони нагадують посудини, вироблені на крузі. Вище згадувалося, що ці посудини не були в ужитку.

Треба думати, що намічені дві групи кераміки відповідають хронологічному поділові керамічного матеріалу. Посудини кращого виробу належать, певно, до кінця X сторіччя, а може і до початку XI сторіччя, коли ліпний посуд зберігався лише по досить глухих місцях, до яких, без сумніву, належало й верхів'я Ворскла.

Глиняні тарілки являли плоскі глиняні круги діаметром від 15 до 22 см і від 0,8 до 0,2 см завглубшки з похилими назовні бортиками

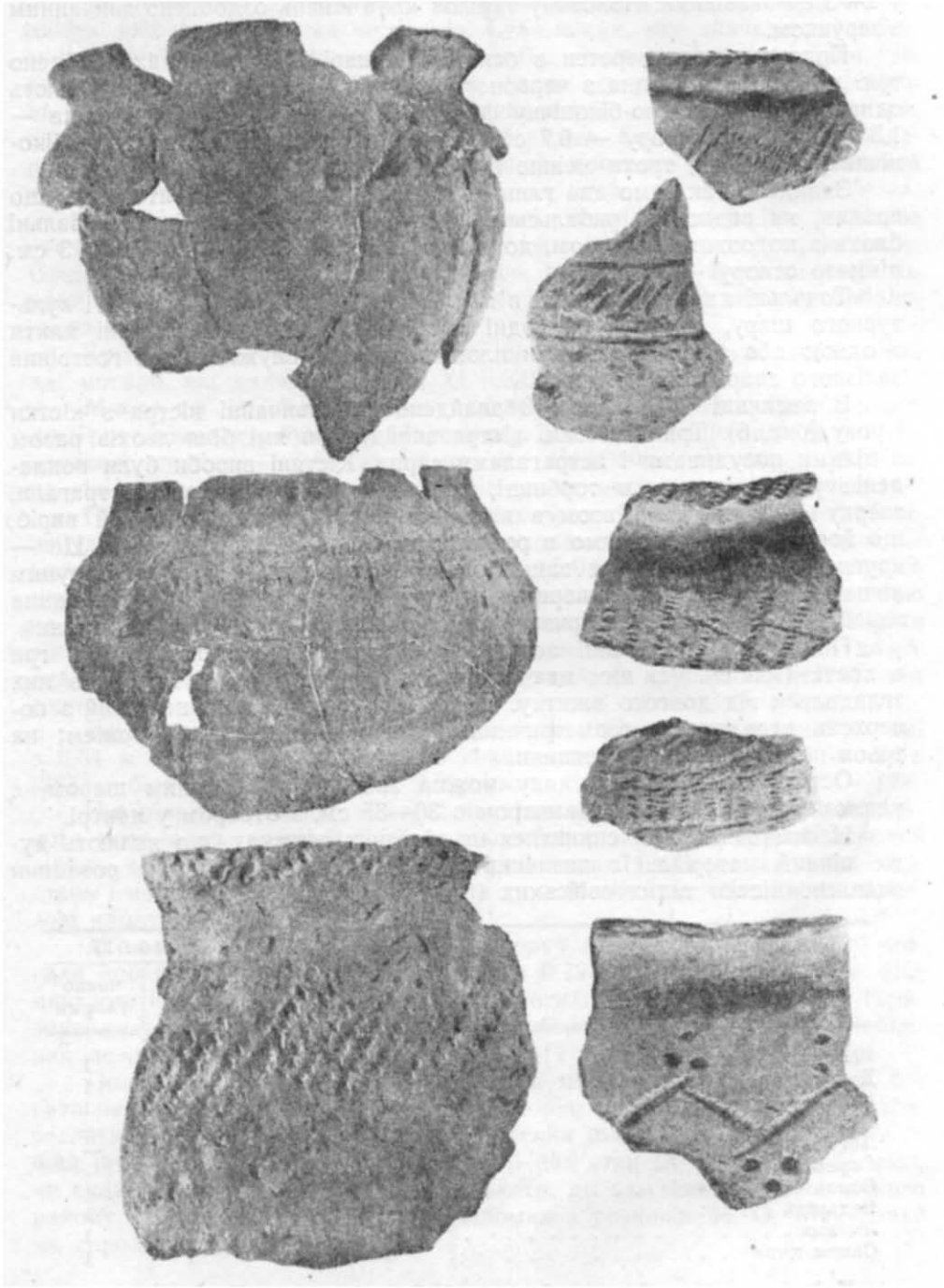

Табл. 2. Орнамент на посуді з городища біля с. Петрівське.
Pl. 2. Spécimens d'ornementation des vases en terre cuite trouvés sur l'enceinte près
du v. Petrivs'ke.

у 2—3 см заввишки. Половину тарілок край вінець оздоблено звичайним візерунком.

Пряसेлець для веретен в основному шарі і в землянках знайдено три: два глиняні і одне з червоного шиферу. Глиняні прясельця мають однакову неправильно-біконічну форму; їх діаметр — 3 см, вишина — 1,8 см, діаметр отвору — 0,7 см. Шиферне прясельце, правильних біконічних окреслень, трохи менше від глиняних.

Знайдено так само два глиняні вироби: цілий і фрагментований, що правив, як видно, за рибальське грузило. Це грубо виліплені овальні блоки з подовжним отвором, довжина їх коло 3,5 см, діаметр — 3 см, діаметр отвору — 0,7 см.

Точильні камені, знайдені в землянках у нижньому горизонті культурного шару, являють природні або трохи оброблені кам'яні плити з одною або з двома рівними площинами, що служили для гостріння залізного знаряддя.

В землянці I і в льосі 3 знайдено три звичайні вістря з кістки і рогу (рис. 6). Три такі самі вістря знайдено в ямі біля льохів разом з цілими посудинами і астрагалами сарни. Кістяні вироби були покладені тут, як видно, в торбинці, при чому внизу лежали астрагали, зверху — інші речі. Разом з вістряма лежав цікавий кістяний виріб, що його часто зустрічаємо в розкопинах пам'яток IX—X сторіч. Це — кругле в перетині, добре зашліфоване, трохи вигнуте вістря з тупим кінцем у вигляді морди тварини і дірочкою для підвішування. Довжина виробу 12,3 см (рис. 6). Призначення таких виробів лишається неясним.

Покладені в торбинці астрагали, без сумніву, служили для гри в кості. Половина з них має отвори для підвішування. Багато з них згладилися від довгого вжитку. Шість астрагалів мають на одній з поверхень нескладний геометричний візерунок, видряпаний ножем; на трьох помітні безладні дряпини.

Останньою знахідкою, яку можна зв'язати з основним шаром, є уламок круглого жорна, діаметром в 30—35 см, з отвором у центрі.

Насамкінець, слід спинитися на кістяних рештках, що являють дуже цінний матеріал. Їх визначив І. Г. Підоплічка. Під час розкопін виявлено кістки таких свійських і диких тварин:

Вид чи рід тварини	Розкоп I		Розкоп II	
	число вісток	число тварин	число вісток	число тварин
Геліка рогата худоба	150	13	2	1
Дрібна рогата худоба	23	6	3	1
Кінь	5	3	2	1
Свиння свійська	19	9	—	—
Лось	7	4	—	—
Сарна	53	26	—	—
Олень благородний	1	1	—	—
Ведмідь	—	—	1	1
Лисиця	—	—	2	1
Свиня дика	4	3	1	1

Крім цього, знайдено кістки птахів, шкаралупи з яєць і рештки риби.

Не зважаючи на незначну кількість кістяних решток, вони дозволяють зробити цілий ряд висновків. Стає ясним, яке значення в економіці відігравали скотарство і мисливство. Роль останнього була, як видно, дуже незначна, а надто, коли взяти під увагу, що кістки сарни на таблиці фігурують не як покидьки після їжі, а як астрагали для гри, що їх спеціально збирали і подовго зберігали. Склад стада, а саме перевага великої рогатої худоби і свиней, говорить про хліборобський характер господарства.

Знахідка в льосі кісток та риб'ячої луски свідчить про важливе значення рибальства. Про глиняні грузила ми вже згадували вище. Слід відзначити ще, що кістяні вістря, знайдені на Петрівському городищі, вживалися, очевидно, як голки для плетіння і ремонту рибальських сіток.

Крім розкопів на городищі біля с. Петрівського, було досліджено дві могили, які дали поховання XI і XII сторіч.

Могила 1. Розташована праворуч від шляху із с. Петрівського до Гростянецького будинку відпочинку. Висота насипу над рівнем похованого ґрунту — 0,80 м, діаметр по лінії північ-південь — 6,50 м, по лінії захід-схід — 7 м. Форма півкругла, навколо видно рівчак.

Під насипом у могильних ямах, викопаних в чорноземі, без скільки-небудь помітних меж, знайдено три поховання. Одне — центральне — чоловіче; небіжчика покладено на глибині 0,64 м від рівня похованого ґрунту. Це кістяк дорослого чоловіка, що лежить на спині, головою на захід (280°), з руками, складеними у верхній частині грудей. Кістки збереглися погано. В головах і в ногах видно сліди дерев'яної домовини. В ногах знайдено перстень і хрусталеву круглу намистину, під головою — другу намистину.

На віддалі 1 м на південь виявлено жіноче поховання в ямі в 0,54 м завглибшки. Небіжчицю поховано на спині, головою на захід (285°); біля голови знайдено 2 бронзові каблучки, на грудях — ніж.

Під північною полою могили, на віддалі 1,50—1,60 м від центрального поховання, в ямі в 0,60 м завглибшки знайдено другий жіночий кістяк, орієнтований на захід (270°). В ногах знайдено ажурний перстень і шматок бронзового дроту, на грудях ніж, під черепом дві бронзові каблучки.

Могила 2. Лежить у лісі, ліворуч від шляху біля великої могили, що стоїть у центрі групи. Висота 0,79 м, діаметр — 6,10 м. Під центром насипу, складеного, як і в могилі 1, з чорнозему, на горизонті виявлене чоловіче поховання, що збереглося дуже погано. Небіжчик лежить на спині, головою на захід (270°). Речей не знайдено.

Польові роботи 1938 року показали, що верхня течія Ворскла багата на слов'янські пам'ятки IX—XII сторіч; більшість з них добре збереглася і цілком придатна до дослідження шляхом розкопів. Найбільший інтерес являють городища та інші пам'ятки IX—X сторіч, близькі, як судити з розкопів біля с. Петрівського, до пам'яток більш північного району, а саме басейну р. Сули, відомих з розкопів М. О. Макаренка на городищі „Манастириці“.

ENCEINTES SLAVES DANS LA RÉGION DE HAUT VORSKLO

En été 1938 l'Institut d'Archéologie de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine effectuait des recherches archéologiques le long de haut Vorsklo (le département de Sumy). On a étudié quinze monuments slaves de la fin du I millénaire et du commencement du II millénaire de notre ère.

Les anciens villages et les enceintes découvertes dans cette région forment quatre groupes isolés. Une telle concentration de villages et de remparts par groupes correspond à certaines relations sociales propres à la société patriarcale.

Le premier groupe situé sur la rive droite du Vorsklo près du village Petrivs'ke dans l'arrondissement Trostjanec' est composé d'une enceinte, de restes d'habitations qui l'entouraient et d'un groupe de tumuli (à peu près 40 tertres) distants à l'ouest de l'enceinte de 400—450 m.

Des fouilles pratiquées dans l'enceinte ont découvert les restes de deux fonds de cabane et un groupe de bâtiments de ménage du IX—X siècle. Les deux fonds de cabane sont disposés parallèlement à 0,80—1 m. l'un de l'autre et ont été réunis probablement par un passage. Ils ont une forme rectangulaire et sont creusés dans la terre forte. Les deux fonds de cabane avaient des foyers creusés aussi dans loess. Le long des parois des fonds de cabane on a mis à jour des fossés de pieux. Dans la partie occidentale de l'enceinte on a découvert un groupe de bâtiments de ménage: quatre caves en forme de cloche et un entrepôt souterrain. A côté de ces caves ont été découvertes deux fosses ovales peu profondes; dans une de ces cachettes on a recueilli 5 vases de terre cuite, 38 astragales et 4 pointes en os.

Le mobilier trouvé dans l'enceinte près du village Petrivs'ke est extrêmement primitif. Il se compose de poteries grossières, d'ossements d'animaux, quelques pointes en os, d'astragales au jeu, de débris d'une meule, pierres à aiguiser, quelques fusaïoles et de poids en argile.

La céramique de l'enceinte est représentée principalement par des pots faits à la main en pâte mélangée de la chamotte et du sable.

Le décor couvre la partie supérieure du pot. Les ossements recueillis dans l'enceinte appartiennent pour la plupart aux animaux domestiques parmi lesquels la première place occupe le gros bétail.

РОЗКОПИ В КИЄВІ НА ГОРІ КИСІЛІВЦІ В 1940 р.

(З матеріалів наукового архіву Інституту археології АН УРСР).

Гора Кисілівка (вона ж Замкова або Флорівська), на якій влітку 1940 р. було проведено археологічні розкопи, лежить в Подільському районі м. Києва. Вона височить над плоскою частиною міста — Подолом і має вигляд ізольованої гори. Під нею, на північ, послався Житній базарний майдан і Нижній Вал, на схід — Андріївський узвіз, а на захід — Ганчари. Гора ця, за визначенням геологів, належить до типу столових гір і являє останець, відокремлений стародавнім розмивом від місцевого плато. Вік цього розмиву четвертинний і приблизно відповідає періоду утворення II тераси Дніпра. Розміри гори, що має напрям приблизно з півночі на південь, 450×210 м. Найвищий пункт її підноситься над рівнем Дніпра на 80 м.

Завдяки своїй ізольованості гора Кисілівка була досить зручним місцем для більш або менш безпечного існування. З Кисілівки відкриваються широкі горизонти на навколишню місцевість; разом з цим стрімкі, майже прямовисні схили її робили цю гору неприступною. Тому вона й була з найдавніших часів заселена, про що свідчить виявлений на ній археологічний матеріал.

З письмових джерел відомо, що в XV сторіччі тут був дерев'яний замок, що дуже потерпів в тому ж таки віці під час здобуття Києва Менглі Гіреєм. Замок було відбудовано в XVI сторіччі. Детальний опис його є в люстрації 1552 р. Під горою вже в XVI сторіччі був монастир. В XVII сторіччі в замку жив київський воевода Адам Кисіль, за прізвиськом якого гора і дістала назви „Кисілівки“. Її називали ще „Замковою горою“ від замку, що стояв на ній, і „Флорівською“ від назви монастиря, розташованого тоді біля її підгір'я. В середині XVII сторіччя замок був спалений, гора деякий час лишалася незаселеною, і на ній найближчі мешканці почали розводити городи та баштани. Десь у середині XIX сторіччя гору приділено під кладовище, що зайняло значну частину її площі. Вільна від цього була тільки південна частина гори.

Історичне минуле гори Кисілівки вже давно привертало до себе увагу археологів. Ще наприкінці XIX сторіччя тут провадили розвідки і розкопи розвідувального характеру М. Ф. Біляшівський (у 80-х рр.) і В. В. Хвойка (в 90-х рр.). Про наслідки цих розвідок не збереглося ніяких відомостей, крім глухих натяків в деяких літературних і архівних замітках. Тоді було зібрано чималу кількість речового матеріалу, майже виключно з XII—XIII сторіччя¹.

Наукове дослідження території цієї гори розпочате з часів радянської влади. В 1932 — 1933 рр. Київський історичний музей провадив

¹ Зберігається у фондах Київського історичного музею.

розкопи на північно-західному уступі гори. Тут, на схилі гори (над вул. Ладо Кецовелі, кол. Воздвиженська), є здавна відслонений масив культурних шарів (понад 4,0 м завтовшки), на який ще наприкінці ХІХ ст. звернув увагу М. Ф. Біляшівський. Частину цього масиву було зрізано розкопами 1932 р. до материкової глини. Ці розкопи дали цікавий керамічний матеріал, але складна стратиграфія гори лишилася не з'ясованою: цю пам'ятку поясняли, як величезне звалище покидів, на якому ніяких слідів від будівель сподіватися було не можна. В 1933 р. було розкопано також і невелику площу на поверхні північно-західного схилу гори, де виявлено рештки майстерень кістяних і металічних виробів з кінця ХІ—ХІІ сторіччя.

В 1939 р. Київський історичний музей провів розкопани в інших пунктах північно-західного схилу гори Кисілівки. Було виявлено рештки напівзотлілих соснових балок і дуже перемішаний культурний шар. В одному місці виявлено скинуті на звалище обрізки мідяних листів у вигляді вузьких смуг та інші покидьки металічного виробництва.

Завданням, що стояло перед розкопами 1940 р., проведеними Інститутом археології АН УРСР разом з Київським Історичним музеєм, було дослідження стратиграфічної структури кисілівського масиву культурних шарів і визначення характеру пам'ятки. Це давало змогу перевірити також і дуже розпливчасті дані розкопів 1932 р. Крім того, малося на меті простежити залягання фрагментів старослов'янської кераміки, виявленої розкопами 1932 р. в цьому, як тоді гадали, величезному звалищі покиді.

Виходячи з цих завдань, місцем розкопів 1940 р. було обрано частину культурного масиву, що безпосередньо прилягав до місця розкопів 1932 р. з південного його боку. Площа, призначена до розкопів, дорівнювала 96 м². Розкопи 1940 р. дали несподівані наслідки, що яскраво висвітлили цю складну і надзвичайно цікаву археологічну пам'ятку.

Зважаючи на значний схил гори, на якій провадилися розкопи, та на багатоскладовість досліджуваної пам'ятки, розкопи провадилися терасами. Цим досягалось того, що розрізами стінок терас (через 6—4 м) контролювалась послідовність нашарувань. Кожна східна стінка тераси повторювала порядок нашарувань в розрізах усіх інших східних стінок. Розріз північної стінки дав яскраву стратиграфічну послідовність культурних шарів по лінії схилу гори. З трьох розкопаних терас до кінця, тобто до материкової глини, було доведено тільки одну нижню терасу, що безпосередньо прилягала до місця розкопів 1932 р.²

Виходячи з неточних даних 1932 р., спершу почали знімати землю за штихами. Незабаром, як тільки було встановлено культурні шари, цей спосіб був замінений зніманням кожного культурного шару зокрема. За цими ж культурними шарами фіксовано здобуваний розкопами матеріал.

Розкопами 1940 р. встановлено, що потужний культурний шар на північно-західному схилі гори Кисілівки — не величезне звалище покиді, як гадали раніше, а послідовна зміна культурних нашарувань, стратиграфічний запис майже безперервного заселення цієї території Києва

² Нижню терасу доведено до глибини 4,50—4,80 м; середню — до 2,65 м; верхню — до 1 м. *

на протязі багатьох сотень років, аж до Литовського часу від епохи бронзи.

I. Найпотужнішим культурним шаром виявився шар XI—XII сторіччя. Завтовшки він доходив до 2,50 м. Безпосередньо на цьому був негустий рослинний покрив, що не утворив ніяких гумусових відкладів на поверхні ґрунту. В цьому культурному шарі було чимало розколотих кісток переважно великої рогатої худоби; знайдено також кілька кісток коня. Кістки диких тварин були показані кістками й рогами оленя і сарни і кістками бобра, вовка, лисиці. Крім того, знайдено кілька пташиних кісток³.

Не менш численні були також і фрагменти глиняних посудин, вироблених на ганчарському крузі. Череп'я належало посуду, що мав здебільшого форму горшків з одним невеличким вушком і з загнутими у зворотний бік вінцями, що служили опорою для покришки. Під шийкою цей посуд був оздоблений глибоко врізаним орнаментом, у вигляді прямих і однієї хвилястої ліній, але частіше бував орнамент у вигляді ряду окремих глибоких місяцеподібних ямок. Нерідко траплялися фрагменти і неорнаментованого посуду. Тавра на денцях посудин не відзначалися складністю — здебільшого це були перехреснені рельєфні лінії, замкнуті в коло. Знайдено було також уламки великих корчаг з видряпаними знаками власності. З речей іншого призначення й характеру, знайдених тут в далеко меншій кількості, треба відмітити уламок матриці із сланцю ясного кольору для виливання якоїсь металевої речі; на ньому збереглися чітко вирізані уставом XI—XII сторіччя літери НТ/ИТ, як видно, ініціали майстра. Крім того, слід відзначити фрагменти скляних покручених і гладких браслетів різної барви (один оздоблений візерунком, викладений емалевою жовтуватою масою), уламки кольорових скляних каблучок, кістяні орнаментовані гудзики і уламки кістяних накладок, шиферні прясельця, скляні намистини та інші речі характерні для того часу. Слідів монументальних пам'яток, як от рештки жител або майстерень, тут не виявлено. Траплялись окремі уламки цеглин XI—XII сторіччя, деякі з них з прилиплою до них цем'яною.

Весь цей речовий матеріал нічим не відрізнявся від такого ж матеріалу, знайденого на інших ділянках стародавнього Києва тих самих часів. Деякі речі із знайдених під час розкопів 1940 р., наприклад, вироби з кісток, деякі металеві прикраси могли бути вироблені в майстернях, що містилися в той час на самій же горі Кисілівці.

Знахідки окремих плиткових цеглин квадратної форми, іноді з рештками прилиплої до них цем'янки, дають підстави думати, що в XI—XII сторіччях на території Кисілівки існувала якась кам'яна будівля, може, церква, від якої не лишилося жодного сліду. Такі цеглини особливо часто траплялися під час розкопування могил на плато гори⁴.

II. Культурний шар XI—XII сторіччя був порізаний рештками соснових балок і в деяких місцях слідами від паколів, що лишилися від дерев'яних споруд, будованих тут з фортифікаційною метою в XV—XVI

³ Osteологічний матеріал визначив І. Г. Підоплічка. Оброблення цього матеріалу ще не закінчено.

⁴ Ник. Беляшевский. Следы великокняжеской эпохи на горе Кисилевке. „Киев. старина“. 1888, кн. 8, с. 54.

сторіччях. Рештки балок заглиблювалися до 2,20—2,50 м. Подекуди за балки правили стовбури соснових дерев із здертою корою та обрубаними гілками, від яких лишились короткі оцупки. Від таких балок в землі збереглися гнізда з бічними заглибинами. Більшість балок лежала під прямим кутом. В одному місці виявлено рештки дерев'яного помосту, покладеного на соснових лежнях. Від них збереглися глибокі гнізда. Сліди цього помосту можна було простежити, і в суміжних квадратах на північ від виявленого помосту. Біля деяких балок виявлено тонкі пошарки жовтої глини, що були, можливо, рештками глиняної обмазки стін. В одному місці виявлено невелику купу вапняної стінної обмазки з гладкою білястою зовнішньою поверхнею, що колись покривала, як видно, стіни іззовні.

Ці рештки дерев'яних будівель належать до литовського замку, що стояв на цій горі. Замок, як ми дізнаємося з люстрацій 1552 р., мав високі міцні стіни з соснових балок. Стіни ці до половини були зовні обмазані грубим шаром глини. На цих стінах покладено було широкі помости у вигляді плоских дахів, де ходила варта, де складалося каміння й кілля, уживане для захисту поряд вогнепальної зброї. Над стінами височило 15 веж з невеличкими віконцями, з яких стріляли з гармат. Зсередини до цих стін прилягали спеціальні приміщення, так звані городні. В них під час небезпеки врятовувалось з рідинами і майном київське населення Подолу. На території, охопленій замковими стінами, були густо розташовані невеликі будівлі. Замок мав два в'їзди з брамами. Біля головного в'їзду був підймальний міст, перекинутий через рів. В разі небезпеки міст підіймали з допомогою залізних ланцюгів. Другий в'їзд був біля північного схилу Кисілівки проти гори Щекавиці.

Виявлені розкопами рештки дерев'яних споруд були, найпевніше, рештками згаданих вище городень біля північного в'їзду до замку. З рештками замку пов'язуються і фрагменти випалених посудин, виконаних на ганчарському крузі. Ці посудини, звичайно, вироблялися з білої глини. Більша частина їх була вкрита блискучою жовтою або більш тьмяною зеленою поливою. Форма їх була різноманітна. Серед них були грубостінні миски, вкриті поливою зсередини, де вони були оздоблені хвилястою стьожкою, виробленою гребенем, що підвищувалася між двома хвилястими смугами, проведеними гребенястим інструментом; чайники з короткими похило поставленими носиками; банкоподібні посудини з хвилястою поверхнею, оздобленою на хвилях смугами втисненого орнаменту. Такі посудини були зовні нерівномірно вкриті дуже тонким переривчастим шаром темнозеленої тьмяної поливи; дуже поширені також банкоподібні посудини з білої глини без поливи з фігурно вигнутими і рівно обрізаними вінцями, поцяткованими тонкими подовжніми смугами. З речей іншого призначення тут знайдено уламки грубих вузьких цеглин з подовжніми жолобками на верхньому боці, залізні ковані гвіздки з великими масивними головками. До XIV—XV сторіч треба віднести і два залізні наконечники стріл, знайдені у верхніх шарах. Ці наконечники мали масивне чотиригранне вістря і досить короткий і тонкий насад.

Археологічний матеріал Литовського часу, знайдений на території УРСР, нечисленний і мало вивчений. Отже, аналогічний речовий ма-

теріал з кислівських розкопів 1940 р. являє певний інтерес, особливо для вивчення кераміки XIV—XVI сторіч.

Під згаданими двома верхніми культурними шарами залягав прошарок щільної буруватої землі. Знахідок в ньому майже не траплялося. Цей прошарок був неоднаковий завтовшки (місцями сягав до 30 см) і показував, очевидно, певну перерву в заселенні цієї частини території Кисілівки між кінцем X і початком XI сторіччя.

Всі нижчі культурні шари містилися в землі, яка щільно злежалася і яку через те було дуже важко розроблювати під час розкопін.

III. Культурний шар під згаданим вище прошарком щільної буруватої землі складався із шматочків деревного вугілля, чималої кількості фрагментів глиняного посуду IX—X сторіччя та численних кісток тварин. Він доходив до глибини 3,70 м. Тут виявлено рештки двох жител. З них до кінця досліджено тільки нижнє по схилу гори житло. Воно, як показали розкопи, існувало досить довгий час, можливо, з кінця IX сторіччя і було перебудовано в X сторіччі. Тоді ж таки в ньому було споруджено і масивну піч. Ця піч була висічена в шарі навмисно нанесеної і добре втрамбованої жовтої глини. Склепіння печі випілене з глини з домішкою соломи, а черинь був з добре вигладженої глини. Всередині піч випалено до червоного. Вона стояла, як видно, в північно-західному кутку житла. За нею виявлено рештки дерев'яних балок — підвалин від стін, що сполучалися, якщо судити по залишених ними гніздах, під прямим кутом. Частина глиняного шару між стінами житла і задньою поверхнею печі (коло 1,0×2,0 м) була, певно, лежанкою. Межі цього житла можна було простежити тільки зі східного і почасти з північного напрямів, в інших своїх частинах воно знищене урвищем, на самому краї якого виявлено рештки цього житла. Приблизно у віддалі 2 м на південний схід від печі було 4 гнізда від дерев'яних стовпів, що з них 2 мали нахил (45°) до печі. Навколо решток житла виявлено сліди плетениці з тонких порівняно широких дерев'яних смуг, частенько двошарових із земляним прошарком. Можливо, що ця плетениця була рештками стінок житла. Таку ж плетеницю виявлено і в рештках нижнього, старішого житла; частина її заходила під глиняний шар з піччю новішої будівлі. В цьому ж місці, в шарі старішої будівлі виявлено багато риб'ячої луски що лежала широкою смугою. Трохи збоку було два гнізда від нижніх частин дерев'яних кілків.

Переходячи тепер до короткого огляду речового матеріалу, знайденого в цьому культурному шарі, треба відмітити, що знахідки із старішої і з нової будівлі X сторіччя були цілком аналогічні. Такі ж речі знайдено і в рештках дуже зруйнованого житла, розташованого вище по схилу гори. Це житло лежало майже безпосередньо під пізнішими культурними шарами XI—XII сторіч.

У рештках усіх згаданих жител і біля них знайдено велику кількість кісток тварин як свійських, так і диких. З південного боку нижнього житла знайдено нижню щелепу старого лося великих розмірів. Біля верхнього житла знайдено два уламки трубочастої людської кістки із слідами дії вогню.

Кераміка з усього цього культурного шару (а також і з печі) одноманітна і типова для тих часів. Це уламки горщиків без вушок, здебільшого вироблених на ганчарському крузі й оздоблених неглибоким

орнаментом, що вкриває звичайно мало не всю поверхню посудини. Незначна кількість фрагментів ліпної кераміки належала, як видно, неорнаментованим посудинам. Зіставляючи цю кераміку з посудинами, виявленими в київських похованнях X сторіччя, датованими арабськими привізними речами, або з керамікою Шестовицького (біля Чернігова), Гнездовського (біля Смоленська) та інших могильників X сторіччя, можна констатувати тут цілковиту схожість. Серед речей іншого характеру, добутих з цього культурного шару, треба відзначити кістяні проколки у вигляді розколотих кісток із загостреним кінцем, уламок кістяного одностороннього гребінця, складеного з пластинок, скріплених залізними гвіздками (знайдено коло печі). Гребінець був орнаментований трьома поперечними смужками з нарізних ліній. Тут же знайдено кістяну річ у вигляді плоскої розколотої вповдовж кістки з глибокими виїмками на кінцях (один кінець наполовину обламаний). Ця річ могла служити для плетіння рибальських сіток; вона знайдена біля решток старішого житла. З металевих речей знайдено невелику (15 см завдовжки) залізну сокиру з виїмкою та відбитою борідкою. Біля печі піднято шматок залізної жужелі з краплиною застиглою на ній міді. Дві невеличкі грудки такої ж залізної жужелі знайдено в завалі печі.

Отже, розкопинами тут відкрито рештки слов'янського поселення, розкинутого в IX—X сторіччях на північно-західному схилі гори Кисілівки, близько лісового струмка Киянки, що впадав недалеко від цього місця в лісову річку Глубочицю, притоку р. Почайни. Нині від цього селища, очевидно, лишилася дуже незначна ділянка; більша ж частина його знищена виїмкою, вирізаною в цьому місці гори, як видно, в XIV сторіччі для північного в'їзду до замку. В цьому селищі мешкало бідне населення, що жило поряд хліборобства з рибальства й мисливства. Це єдине покищо місце поселення IX—X сторіч, зафіксоване археологічними розкопками на цій горі. Але, знахідка під час розкопів 1939 р. у верхній частині гори саманідського срібного диргема 943 р., а також знахідка в 1908 р. скарбу, що складався з херсонських монет другої половини IX сторіччя і кінця X сторіччя⁵, промовляє про ширше заселення в той час території цієї гори, а також про те, що там так само жили й представники заможнішого прошарку населення. Знайдена В. В. Хвойкою в кінці XIX віку половина глиняної формочки для виливання привісків, що імітували диргеми, говорить за існування тоді на Кисілівці майстерні, яка вироблювала прикраси широкого вжитку.

На цій горі не знайдено жодного стародавнього поховання. Кисілівське населення IX—X сторіч ховало своїх небіжчиків десь за межами цієї гори.

Безпосередньо під шаром X сторіччя був прошарок жовтуватого суглинку, який лежав похило і потроху звужувався⁶. В ньому знахідок не траплялось. За визначенням геологів, які обізналися на місці з геологічною будовою ділянки розкопів, — цей шар суглинку природного походження і є наносом на стародавній похований ґрунт характеру

⁵ Скарб складався з таких монет: Василя I (867—886 рр.) — 28, Василя I і Константина (867—870 рр.), — 2, Романа I Лекалена (920—944 рр.) — 5, Романа II (959—968 рр.) — 1, Нікіфора Фоки (963—969 рр.) — 1.

⁶ Товщина цього прошарку — 0,45, 0,25 та 0,10 м.

чорнозему. Глибше цей похований ґрунт потроху переходить в материкову породу — в лесоподібний суглинок.

IV. На поверхні стародавнього ґрунту і почасти в ньому виявлено давніший слов'янський культурний шар. За характером кераміки його треба датувати VI—VII сторіччями. Проти верхніх культурних нашарувань цей шар був менше насичений культурними рештками. Він склався з найдрібніших шматочків вугілля, нерівномірно розкиданих у верхній частині похованого ґрунту. Тут же і трохи глибше (до 4,10 м завглибшки) трапилися фрагменти глиняних посудин і невелика кількість кісток тварин. Серед останніх, за визначенням І. Г. Підоплічки, був ріг степової кози — сайгака.

Кераміка цього культурного шару різко відрізняється від кераміки верхнього шару IX—X сторіч. Вона ліпного виробу, двох видів. До першого виду належать уламки досить великих посудин з легко профільованими вичеревками, що наближаються формою до банкоподібних посудин. Вінця або злегка відігнуті, або майже прямі. Ці посудини, очевидно з усього, вичеревкові, були оздоблені смугами хвилястих або прямих ліній, зроблених гребенястим інструментом, або рядами поодиноких, найчастіше хвилястих ліній. В одному з таких фрагментів орнамент має вигляд злитих в одну лінію півкіл. Другий вид кераміки з цього культурного шару — товстостінне череп'я неорнаментованих посудин грубого виробу. Серед посуду цього виду часто трапляються грубі тарілки з дуже низьким краєм. Цей ґатунок кераміки близький до ліпної кераміки VIII сторіччя і самого початку IX сторіччя, знайденої під час розкопін останніх років у Києві на території стародавнього до-володимирівського міста. Проте, виявлення його разом з першим видом стародавньої слов'янської кераміки відсуває датування на VI—VII сторіччя. Цей вид кераміки довго лишався в побуті стародавнього населення і зустрічався ще й пізніше вже поруч з керамікою, виробленою на крузі (наприклад, в Буромському городищі на Чернигівщині IX—X сторіч і в Райках на Бердичівщині XII—XIII сторіч).

Цей культурний шар треба пов'язати з тим слов'янським племінним союзом, який перебував в VI—VII сторіччях на території середньої Наддніпрянщини, а в той час тут могли бути тільки анти. Таке датування підкріплюється ще знахідками на території Кисілівки мідяних візантійських фолісів імператорів Анастасія I (498—518 рр.) та Юстиніана I (527—565 рр.), що показують на заселення цієї гори в той час. Обидві ці дати збігаються з двома періодами вторгнень слов'ян на Балканський півострів.

На поверхні згаданого стародавнього ґрунту, в культурному шарі VI—VII сторіч, виявлене невелике вогнище (0,70×0,90 м). Воно складалося з незначної кількості білястого сухого попелу, де, крім невеликого числа дрібних вуглинок і кількох шматочків перегорілої кераміки другого виду, нічого не знайшлося. Такий попіл міг утворитися тільки від перегорання легкого, швидкозаймистого матеріалу, як от: сухий хмиз або висохлі стеблини рослин.

Дальші нижчі культурні шари не мали в собі ні вкраплення дрібного вугілля, ні кісток тварин, як спостерігалось у вищому, антському, культурному шарі. Це були місця, більш або менш насичені тільки фрагментами глиняних посудин.

Тут виявлено два культурні прошарки, що залягали у змішаному ґрунті, перехідному від стародавнього похованого ґрунту до материкових відкладів.

У вищому прошарку знайдено фрагменти посудин культури так званих „полів поховань“. Виявлена тут кераміка „полів поховань“ належить до двох періодів розвитку цієї культури — раннього і пізнього. З пізнішого часу III—IV сторіч нашої ери — збереглися тільки 5 невеликих фрагментів зроблених на крузі тонкостінних посудин. З них 4 черепки належать, як видно, одній посудині темносірого кольору; уламком іншої посудини є черепок ясносірий, оздоблений по матовому тлі зубчастою виглянсованою лінією. Всі ці фрагменти посуду виявлено в одному місці північно-східного боку розроблюваної площі нижньої тераси розкопів на глибині 3,60—4,20 м.

До давнішого періоду культури „полів поховань“ належать знаходжані тут на глибині 4,0—4,4 м досить численні фрагменти глиняних посудин так званого Зарубінецько-Корчоватського типу. Всі вони ліпного виробу. Поверхня їх гляncована, чорного або темnobрунатного нерівного кольору з чорними плямами. Профіль більшості цих посудин різко виявлений кутувий.

Серед уламків цієї кераміки виявлено великий фрагмент зовсім плоскої грубостінної тарілки без загнутих країв. Поверхня її вигладжена і в деяких місцях мала невеликі ямки, пороблені зашпоном пальців.

Базуючись на цілковитій аналогії цього череп'я з керамікою могильника ранніх „полів поховань“, виявленого біля с. Корчоватого (околиці Києва), згадану кисілівську кераміку треба датувати часом від II сторіччя до нашої ери до I сторіччя нашої ери. До того ж часу належать і два фрагменти римської амфори з роздвоєними ручками, знайдені на тій же глибині.

Можливо, згадані щойно рештки мають зв'язок з поселенням, що було тут колись. Проти поховань говорить самий факт знахідки досить численного череп'я від посуду (а не більш або менш цілих урн), уламок глиняної тарілки, відсутність кальцинованих кісток. Відсутність характерного для решток поселень культурного шару можна було б пояснити тим, що тут виявлено тільки незначну частину околиці цього поселення.

Слід відзначити ще одну знахідку, що має, без сумніву, великий інтерес. Це фрагмент глиняної посудини досить грубостінної, очевидно, кратероподібної форми, добре зробленої на крузі. Майже пряма шийка її ззовні оздоблена по матовому тлі рядками косо спрямованих вузьких виглянсованих смужок. На вичеревку ця посудина під самою шийкою була оздоблена рядками відбитків гребенястого штампу, розташованих „ялинкою“. В цій посудині, очевидно, поєднувалися старі традиції оздоблення кераміки гляncуванням та висока техніка, з одного боку, і орнаментальні елементи — відбитки гребенястого штампу, що пізніше, в IX—X сторіччях, були дуже поширені в слов'янській кераміці типу так званих роменських городищ. Другий, цілком аналогічний до цього фрагмент посудини знайдено під час кисілівських розкопів 1932 р. Різниця між цими фрагментами полягає в сполученні відбитків гребенястого штампу — на цьому черепку вони розміщені в шаховому порядку.

Маючи на увазі сказане вище про перший черепок, можна було б датувати його часом, не пізніше від V сторіччя до нашої ери.

Другий, найбільш заглиблений, і останній культурний прошарок являв розкидані фрагменти стародавніх посудин часів пізньої бронзи. Цей прошарок окремими черепками доходив до глибини 4,80 м, тобто до шару материкового суглинку. Тут також було два види кераміки — обидва багато орнаментовані. До одного виду належать посудини, поспіль укриті врізаними або тонкими лініями, різноманітними сполученнями відбитків гребенястих і гладких штампів. Трохи збоку від них на тій самій глибині знайдено невеличку посудинку майже банкородібною форми, багато оздоблену на поверхні місяцеподібними відбитками від зазубленої черепашки виду *Unio*.

Другий вид кераміки — фрагменти посудин, оздоблених на поверхні різноманітними сполученнями рельєфних смужок. Ці смуги були або наліплені на поверхні посудини, або ж вироблені з товщі стін посудини. Іноді на тій самій посудині обидва ці види смужок сполучалися. Деякі смужки переривалися ямками, витисненими кінцем пальця. Глина без помітної домішки. Поверхня цих посудин згладжена.

Крім згаданого керамічного матеріалу, в цьому культурному шарі знайдено дві кам'яні кульки з відбитими частинами, можливо, верхняки зернотерок.

Майже повну аналогію до кислівської кераміки часів бронзи можна знайти в кераміці з нижніх культурних шарів „Княжої гори“ під Каневом.

Г. В. Підгаецький у доповіді про зв'язок Лівобережжя і Правобережжя Дніпра в епоху бронзи на території УРСР, зачитаній на IV науковій конференції Інституту археології АН УРСР на початку лютого 1941 р., цей тип кераміки схарактеризував як окремий варіант катакомбної культури. Він умовно назвав його середньодонським варіантом і накреслив широкі межі його поширення. Ця середньодонська катакомбна культура, як доводив Г. В. Підгаецький, була пов'язана з пізньотрипільською.

Нижче від цього культурного шару з череп'ям часів пізньої бронзи йшов материк — лесоподібний суглинок.

Треба зауважити, що всі виявлені на Кисілівці культурні шари не були ізольовані один від одного. Тому нерідко окремі фрагменти посудин з нижніх шарів лежали у верхніх, і навпаки. Найчастіше траплялося це в нижніх, неначе збитих культурних шарах. Проте глиняна маса керамічного матеріалу в кожному культурному шарі не піднімалася вище і спускалася нижче свого шару. З огляду на те, тут не можна говорити про істотні зміщення шарів.

Підсумки кислівських розкопів 1940 р. можна формулювати так.

Крім фіксації перебування антів на території майбутнього Києва, факту, що являє значний інтерес для уточнення меж розселення антів і характеру антського речового матеріалу, тут репрезентовано багатовіковий стратиграфічний запис, що переконливо говорить про довгочасне заселення цього пункту території Києва. Тут виявлено майже безперервне існування автохтонного населення, починаючи з часів найдавніших „полів поховань“, близьких до самого початку нашого літочислення (II сторіччя до нашої ери — II сторіччя нашої ери), далі через культуру пізніших „полів поховань“ (III—IV сторіччя), через антів (VI—VII сторіччя) — до

дофеодалних часів, потім до часів Київської Русі в епоху її розквіту і занепаду (IX—X, XI—XII сторіччя) і, нарешті, до тих часів, коли Київ перебував під владою спочатку Литви, а тоді Польщі (XIV—XVI сторіччя), тобто на протязі майже 2000 років, охоплюючи і мало висвітлені історією часи.

LES FOUILLES A KYJIV SUR LA COLLINE KYSILIVKA EN 1940

La colline Kysilivka (autrement aussi Zamkova ou Florivska Hora) se trouve à Kyjiv dans le quartier Podil. Elle présente le reste d'une hauteur de la rive droite du Dnipro aux versants raides mesurant 450×210 m., 80 m au-dessus du niveau de la rivière.

Le nom de Zamkova provient du chateau (zámok) qui existait ici au XV—XVII siècles. Au XVII s. dans ce chateau habitait Adam Kysil, vůvoda de Kyjiv.

L'exploration archéologique de Kysilivka a été commencée dans les années 80—90 du siècle dernier par N. Biljašivsky et V. Chvojka.

En 1940 l'Institut d'Archéologie de l'Académie des Sciences de la R. S. S. d'Ukraine et le musée historique de Kyjiv ont exécuté les fouilles dans le versant nord-ouest de la colline. On a établi que la couche archéologique, très épaisse ici, présente une juxtaposition de couches archéologiques — l'enregistrement stratigraphique presque continu de la vie pré-historique sur ce territoire de Kyjiv depuis l'âge du bronze jusqu'à l'époque cosaque.

I. La couche archéologique la plus récente remonte au XV—XVI ss. Elle est composée de restes des constructions en bois du château.

II. La couche la plus épaisse était celle de XI—XII ss. Elle contenait une grande quantité d'os d'animaux brisés (principalement du bétail), les débris de vases en terre cuite, faits au tour, pour la plupart des vases à une anse, fragments de bracelets en verre, des perles en verre, des boutons en os, des fusaioles de chiste etc.

III. Le déblayement de la couche de IX—X ss. révélait les nombreux débris d'ossements d'animaux et des fragments céramiques, pour la plupart des vases fabriqués au tour sans anse et à décor incisé; on a trouvé ici des perçoirs en os, un fragment de peigne en os, une petite hache de fer etc.

Dans cette couche on a découvert les restes de deux habitations avec un poêle massif dans le coin, bâti d'argile. Les murs de ces habitations ont été construits probablement ayant pour le carcasse des branchages entrelacés.

IV. Sous la couche stérile de terre argileuse, sur la surface de l'ancien sol et en partie en dessous, était découverte la troisième couche archéologique slave, plus ancienne encore, celle de VI—VII ss. Dans cette couche se rencontraient exclusivement les débris de la céramique faite à la main—récipients assez grands en forme de pots, à décor exécuté en lignes onduleuses, et des vases grossiers, aux parois épais sans ornements.

Plus bas se trouvaient deux couches archéologiques qui ne contenaient que de petits fragments de céramique. La couche supérieure appartient à la culture des champs d'urnes funéraires de deux périodes : II—I ss. avant notre ère et III—IV ss. de notre ère. La couche inférieure se caractérise par les fragments de vases de l'âge du bronze tardif.

В. БЛАВАТСЬКИЙ
(Москва)

ПОЛІХРОМНА ОЙНОХОЯ З ОЛЬВІЇ

В Державному музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна (Москва) зберігається дуже фрагментована ойнохоя інв. № 371, знайдена в Ольвії під час розкопів Б. В. Фармаковського в 1904 р. в могилі № 49¹; в розкопувальному опису ойнохоя записана під № 714.

До нас дійшла лише верхня частина посудини — приблизно до середини вичеревка. Висота частини, що збереглася, — 0,152 м. Посудина має горло, що розходитьсь трьома розтрубами, при чому середній розтруб значно перевищує своїми розмірами обидва бокові. Краї бокових розтрубів сильно загинаються вниз, середні ж розташовані майже горизонтально. Шийка досить широка й витягнута, має трохи угнуті бокові стінки, які безпосередньо переходять в круті, округлі плечі, що, в свою чергу, становлять ніби єдине ціле з трохи опуклими, поступово звуженими донизу боковими стінками вичеревка. Неширока, досить товста ручка у верхній частині округло зігнута, нижній кінець її впирається в плечі посудини, верхній — у невеликий виступ між боковими розтрубами горла.

Ойнохоя зроблена з оранжуватокоричневуватої глини, в якій є дрібні краплини білого кольору. Зовні посудина вся вкрита білим обличкуванням, що має шершаву поверхню. Розпис вази виконаний червоною (пурпуровою), блакитною, темносірою і білою (по червоному ґрунту) фарбами. По краю внутрішньої поверхні розтруба горла проходить досить широкий пояс червоної фарби, накладений безпосередньо на глину; решту розпису зроблено по білому обличкуванню. На плечах лицевої і бокових поверхень посудини проходить дуже широка пурпурова смуга з закругленими кінцями. Краї цієї смуги облямовує вузька блакитна смужка, вздовж останньої по пурпуру тягнеться ланцюжок білих крапок. Смуга прикрашена орнаментом, зробленим білою і почасти блакитною фарбами. Орнамент складається з трьох пальмет, між якими є сильно стилізовані рослинні мотиви, облямовані волотоподібними вусиками. На шийці — розпис, що погано зберігся; складається він з рослинних мотивів: посередині зроблені червоною фарбою плоди, по боках темносірі листки на червоних стеблінках. Такі ж темносірі листки на червоних стеблінках були і на бокових поверхнях середньої частини вичеревка під широкою пурпуровою смугою. Значна частина цих орнаментів, як і решта розпису цієї частини посудини, не збереглася. На зворотній по-

¹ Крім розглядуваної нами ойнохої, в підбійній могилі № 49 (розкопів 1904 р.) знайдено ще сім гостродонних амфор (три з них цілих і чотири у фрагментах), якими підбій був закладений. Встановити, де тепер зберігаються ці амфори, нам, на жаль, не вдалося.

верхні шийки плечей і вичеревка вміщені зображення шнурів, які ніби підтримують широку пурпурову смугу і пов'язані над ручкою складним бантом.

Рис. 1. Ойнохоа з Ольвії.
Fig. 1. Oinochoe d'Olbia.

Посудина збереглася погано. Нижня частина ойнохої, як ми вже казали, втрачена. Посудина розбита на багато частин і склеєна. Дуже пошкоджені обличкування і розпис, надто на шийці посудини. Найкраще збереглася червона фарба; блакитна і сіра фарби пошкоджені більше.

Зроблений нами опис ольвійської ойнохої явно свідчить, що ця посудина належить до особливої групи в античній кераміці, яка не має, судячи з доступного нам матеріалу, аналогій серед ваз грецької метро-

поліі і яка досі належно не висвітлена в спеціальній літературі. Тому насамперед спинимось на вазах, аналогічних до нашої за технікою виконання.

Нам відомі тільки дві, правда, скромніші пам'ятки, виконані в такій самій техніці, при чому одна з них досить точно датується спільною знахідкою. Обидві ці вази за формою — ойнохої. Першу² з них знайшов у 1869 р. Тізенгаузен в широко відомому похованні однієї з таманських могил, розташованої недалеко від станції Сінної, з якої походять фігурні вази з зображенням сфінкса, Афродіти і сирени. Тепер ця ваза поряд з іншими знахідками із згаданого поховання зберігається в Державному Ермітажі (під інвентарним № 379 а).

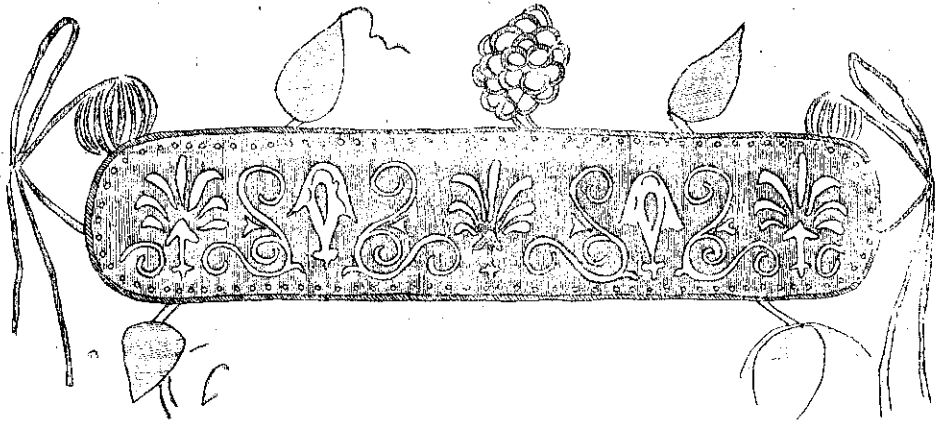

Рис. 2. Реконструкція малювання на Ольвійській ойнохої. Простовисне штрихування—червона фарба, скісне штрихування—блакитна, поземе—сіра фарба.
Fig. 2. Restitution de décor sur l'oinchoé d'Olbia. Les traits verticaux—rouge, traits obliques—bleu, traits horizontaux—gris.

За розмірами ця ойнохоя значно менша, ніж московська (вишина посудини — 0,12 м, діаметр ніжки — 0,056 м, діаметр вичеревка — 0,09 м), посудина збереглася добре, але розпис її, виконаний у тій самій техніці і по такому ж обличчуванню, як і на нашій вазі, майже цілком втрачений. Рештки білого обличчування збереглися на вичеревку, шийці і зовнішній поверхні розтруба горла. Сліди малювання видно на середній частині вичеревка: вони являють рештки розташованих у різних напрямках темних зеленуватокоричневих смуг на жовтуватозеленуватому фоні.

Погана збереженість цієї вази не дозволяє нам прийти до якихось посутніх висновків при порівнянні її розпису з ойнохоєю з Ольвії, але в усякому разі знайдена Тізенгаузенем ойнохоя вказує на існування техніки поліхромного розпису по білому обличчуванню в епоху не пізнішу, ніж перші десятиріччя IV віку до нашої ери³.

² О. А. К., 1869, с. VII; Б. В. Фармаковский, Три полихромные вазы в форме статуэток, найденные в Фанагории, Записки Рос. акад. ист. мат. культ., том I, с. 5, прим. 21.

³ Б. В. Фармаковский (Ibid., 16 і далі 28, 36) датує спільні з згаданою ойнохоєю знахідки часом приблизно від 415 до 377 рр.

Другу ойнохою (Державний Ермітаж № 330с) знайдено в 1858 р., правдоподібно, в Керчі⁴. Розпис її досить близький до ольвійської ойнохої. Але з огляду на те, що точних даних про обставини цієї знахідки у нас немає, не зважаючи на значно кращу збереженість розпису, ніж у згаданій вище таманської ойнохої, вона ніяк не допомагає визначенню московської вази, бо сама потребує дослідження, яке можна провести лише на підставі її стилю і техніки виконання.

Три названі нами ойнохої належать до однієї групи ваз, пов'язаних з північним Причорномор'ям. Крім них, у приступному нам матеріалі немає більше ні цікавих посудин, навіть фрагментів, аналогічних за технікою розпису. Це свідчить про нечисленність ваз даної групи, хоч звичайно, не виключає можливість, що, в наслідок нетривкого розпису і обличкування, деякі фрагменти таких поліхромних ваз могли втратити свою обробку і тому були зареєстровані при розкопках як уламки звичайних тонкостінних посудин.

Описані нами дві ойнохої Державного Ермітажу мало допомагають визначенню московської вази, тому звернімося до розгляду останньої. Загальна схема розпису мало що дає для його датування. Не кажучи вже, що до нас не дійшла вся нижня частина посудини, ми не можемо дійти будь-яких певних висновків про час вироблення ольвійської ойнохої, базуючися лише на тому, що розпис зосереджений переважно на плечах і верхній частині вичеревка, бо такий розподіл орнаменту, властивий найбільше вазам елліністичного часу⁵, трапляється⁶ і на посудині класичного періоду і навіть епохи архаїки.

Більше даних для міркування про час вироблення ольвійської ойнохої може дати дослідження мотивів і стилю орнаменту, зокрема зробленого білою фарбою фризу на широкій пурпуровій смузі. Як ми вже зазначали, орнаментика фризу складається з пальмет, вусиків і стилізованих рослинних мотивів (найшвидше аканта).

Спінимося насамперед на розгляді пальмет. Вони являють досить своєрідний і рідкий варіант цього виду орнаменту — дуже прості за загальним характером розміщення, вони визначаються трохи вигадливою зігнутістю пелюсток, при чому зовнішні краї останніх трохи загострені. Досить своєрідне також виконання і кореня пальмет у вигляді зверненого верхком угору прямого кута; в куті є досить довга бісектриса із стрижнем, який має внизу невелике перехрестя.

⁴ Ця ойнохою, за формою і розмірами близька до таманської вази, має вишину 0,115 м. діаметр ніжки її дорівнює 0,054 м. діаметр вичеревка—0,087 м. зовнішня бокова поверхня ойнохої вкрита багатим поліхромним розписом, зробленим на білому обличкуванні жовтою, червоною (пурпуровою) та білою фарбами, при чому біла фарба покладена поверх червоної. Плечі, а також верхня частина вичеревка лицевої і бокової поверхні ойнохої вкриті широкою смугою червоної фарби. Краї цієї смуги закруглені. Всередині смуги є орнамент, недбало зроблений білою фарбою; він складається з вертикально поставлених пальмет і вузьких овалів (стилізованих бутонів?). Цей орнамент облямований з усіх боків рядом білих крапочок недалеко від краю червоної смуги. Над червоною смугою (на шийці) і під нею (на нижній частині вичеревка) є групи жовтих крапок.

⁵ E. Pfuhl. *Malerei und Zeichnung der Griechen*, München, 1923, III, 347, Abb. 756; 348, Abb. 760.

⁶ Древности Боспора Киммерийского, СПб, 1854. табл. LX; Pottier, *Vases antiques du Louvre, 3-me série*, Paris, 1922, pl. 126, g. 177, g. 179; pl. 129, g. 201. W. Blawatsky. *Aus der Vasensammlung des Museums für bildende Kunst in Moskau*. Arch. anz. 1927, 2/3, 315, Abb. 16—17.

Близькі аналогії до такої загальної побудови пальмети ми можемо відзначити на пам'ятках вазопису, які належать ще до V сторіччя⁷. Не рідкі приклади в тій чи іншій мірі близьких за конструкцією пальмет чи схожих за формою пелюсток і на вазах пізнішого часу⁸.

За межами вазопису найближчі аналогії до пальмет ольвійської ойнохої можна вказати на пам'ятках IV сторіччя. Так, дуже близьку пальмету ми знаходимо серед прикрас грецької золотої фібули нью-йоркського Metropolitan Museum of Art, яка датується IV сторіччям⁹. До того ж часу належать античні надгробки з найближчими зображеннями пальмет; прикладом може служити опублікований Міхаелісом і Конце надгробок дівчини¹⁰, де, крім того, вусики, що облямовують пальмету, мають форму, дуже близьку до вусиків на московській ойнохої.

Отже, форма пальмет примушує нас орієнтовно відзначити IV сторіччя, як час вироблення описуваної вази. В усякому разі немає підстав відносити ольвійську ойнохою до пізньюелліністичного часу (згідно з традиційною думкою про нашу вазу). Елліністичні пальмети відзначаються більш витонченою вигадливою формою з дуже зігнутими загостреними пелюстками. Щоб не обтяжувати роботу прикладами, згадаю дві пам'ятки з зображенням пальмет: діадему, що має багаті рельєфні прикраси, видану Конце¹¹, і знайдену в 1903 р. мозаїку¹² долівки елліністичного будинку в Ольвії. Остання, через те, що походить з північного Причорномор'я, заслуговує на особливу увагу.

Другий мотив — вусики з волютоподібними закрутками і паростками у вигляді гачків у сполученні з пальметами, досить близькими за формою до пальмет на ольвійській ойнохої, в дуже близькій схемі можна відзначити на вазах кінця V і особливо IV сторіччя¹³. До того ж часу належать дуже близькі за формою волютоподібні закрутки і гачкоподібні виступи вусиків¹⁴ на численних аттичних і італійських вазових розписах. Орнамент, аналогічний за структурою волют в сполученні з пальметами і іншими рослинними мотивами, ми можемо відзначити також на тканині¹⁵ з поховання IV сторіччя до нашої ери, знайдений в Павливській могилі.

Нам лишається згадати ще про один орнаментальний мотив, мабуть, стилізованого аканта, як показує порівняння з детальніше проробленим

⁷ P. Jacobstahl, *Ornamente Griechischer Vasen*, Berlin, 1927, Taf. 109a.

⁸ *Corpus vasorum antiquorum*. France (Fasc. 3). Musée de Compiègne (Fasc. unique) IV. D. b. 17, pl. 23, NN 5, 12; W. Amelung. *Bronzener Ephebe aus Pompei*. Jahrb. Deutsch. Arch. Inst. XLII, 141, Abb. 5; Госуд. Музей Изобраз. Искусств им. А. С. Пушкина, инв. № II, I, 6, 623.

⁹ Richter, *The Metropolitan Museum of Art. Handbook of the classical Collection*. New-York, 1930, с. 330 дд. Fig. 235.

¹⁰ M. Michaelis. *Ancient Marbles in Great Britain*. J. H. S. V. 1888, p. 150, N 9. A. Conze. *Die Attische Grabreliefs*, Berlin 1900, Band II, 183, 184, N 864. Див. також A. Conze, *ibid.* Taf. CXCIX N 1021, Taf. CCXCIV, N 1439.

¹¹ A. Conze. *Goldschmuck Kleinasiatischer Fundorte*, Arch. Zeit. XLII, 1884, Taf. № 1, S. 89 u. 94.

¹² O. A. K. 1903, с. 9, рис. 8.

¹³ P. Jakobstahl, *ibid.* Taf. Taf. 106^b—117^{cd}, 122^{ab}, 127^{abc}, 129.

¹⁴ P. Jakobstahl, *ibid.* Taf. Taf. 57^{cd}, 116^{ab}, 125^b, 131^b.

¹⁵ O. A. K. 1878—1879, с. 112, табл. 111, №№ 1—3, М. И. Ростовцев, *Скифия и Востор.* 1925, стр. 193—195.

близьким варіантом того ж мотиву на одному аттичному надгробку¹⁶. Для визначення часу московської ойнохої цей мотив не дає нічого нового, являючи лише деяке підтвердження наміченого нами датування¹⁷.

Взагалі розпис московської ойнохої, який складається із зображення прикрашеної орнаментами пов'язки і рослинних мотивів, за загальним характером цілком відрізняється від розписів ваз V і першої половини IV сторіччя до нашої ери, наближаючись до виконаних, щоправда в іншій техніці, але близьких за поданими на них мотивами, ваз стилю *Cinathia*¹⁸, часом існування яких буде епоха раннього еллінізму¹⁹.

Нарешті, справу датування розглядуваної нами ойнохої цілком розв'язують розписи двох склепів: могили „Большой Близниці“ і Керченського склепу 1908 р. Перший з цих склепів, який датується²⁰ кінцем IV сторіччя (чи, можливо, початком III сторіччя до нашої ери) має в розписі смугу орнаменту, що її загальна конструкція, як і фарбування, дуже близькі до орнаменту на пурпуровій смугі московської вази. Саме згаданий нами розпис могили „Большой Близниці“, зроблений по червоному тлу і складається з білих і синіх (з невеликим застосуванням червоної фарби) рослинних мотивів, сполучених білими волютами.

Керченський склеп 1908 р. датується останніми десятиріччями IV сторіччя чи першими роками III сторіччя²¹; розпис фризу цього склепу містить зображення, з допомогою яких можна витлумачити орнаментування опублікованої нами вази. Ми вже відзначили вище, що розпис московської ойнохої складається, найбільше, з прикрашеної орнаментами широкої пурпурової смуги, нби накладеної на плечі вази і прив'язаної до останньої з допомогою двох пасок, стягнутих бантом над ручкою. Зображення таких досить широких орнаментованих червоних пов'язок ми знаходимо в розписі фризу керченського склепу 1908 р.²² Вони являють пурпурові тверді діадеми з закругленими кінцями, заткані узором з пальмет (які чергуються між собою) двох типів і облямовані пунктиром по краях. Пальмети і пунктир зроблені лілуватобілою фарбою, що примушує зробити припущення про передачу увітканих срібних²³ ниток. Як можна гадати, маючи в розпорядженні тільки дуже невелику за розмірами репродукцію, деякі з пальмет, що прикрашають згадані діадеми, близькі

¹⁶ A. Conze. Die Attische Grabreliefs. III Band. Text 352. № 1657.

¹⁷ Поп. Р. Jakobstahl, *ibid.* Taf. 130, 132.

¹⁸ Corpus vasorum antiquorum. Great Britain (Fasc. 1) British Museum. (Fasc. 1), London 1925, IV, D. c. pl. 1: №№ 1, 4, 6, 8, 16; pl. 2: №№ 3, 4, 6; pl. 4: №№ 13, 15, 20; pl. 5: №№ 3, 5, 12, 19, 21; pl. 6: № 5; pl. 7: № 18; pl. 8: № 6; Belgique (Fasc. 1) Bruxelles, Musées royaux de Cinquantenaire. Paris, 1926, IV, D. c. pl. 1, №№ 1, 4; pl. 2, №№ 8, 16—19.

¹⁹ E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen*. II, 719, § 783, O. Вальдгауер, Императорский Эрмитаж. Краткое описание собрания античных расписных ваз. СПб., 1914, 30, дд. 36, дд.

²⁰ М. Ростовцев, *Античная декоративная живопись на юге России*, СПб, 1914, с. 20 і далі, табл. VII, № 3.

²¹ М. Ростовцев, *Ibid.*, 18, с. 74.

²² М. Ростовцев, *Ibid.*, с. 17 і далі, табл. XXVII, № 5. Про призначення цих діадем див. М. И. Ростовцев, *Эллинизм и иранство на юге России*, П. 1918, с. 97—98, табл. XI, № 4.

²³ Цікаво, що на московській ойнохої узор зроблений білою і блакитною фарбами, які, очевидно, теж передають увіткані срібні нитки.

до пальмет ойнохої Ермітажу — інв. № 330с, інші найближаються до пальмет московської вази.

Загальна побудова орнаменту (пальмети, волоти та ін.) на пурпурових пов'язках, представлених на московській ойнохої і на фризі керченського склепу 1908 р., нагадує штамповані орнаменти на стленгідах і золотих смугах, що являють частини жіночих уборів, знайдених у скіфських могилах класичної і ранньоелліністичної епохи ²⁴.

Слід сказати ще кілька слів з приводу форми посудини. Цілком точних аналогій до останньої в приступному нам матеріалі ми вказати не можемо, найближчі ж пам'ятки за формою горла, шийки, плечей і верхньої частини вичеревка датуються IV сторіччям. Як приклад відзначимо три глиняні ойнохої, знайдені на Боспорі ²⁵. Близькою за формою, скільки можна судити на підставі не зовсім вдалої рєпродукції, є знайдена в районі Києва бронзова ойнохоля ²⁶, яку за супровідними знахідками треба датувати IV сторіччям ²⁷.

Підсумовуючи зіставлення московської ойнохої з іншими пам'ятками, можна вважати за встановлене, що вона датується приблизно кінцем IV сторіччя до нашої ери. Спинімося тепер на місці її вироблення. Наявність аналогічних знахідок на самому лише північному Причорномор'ї і тісний зв'язок її орнаментациї з деякими мотивами в стінних розписах Боспора дозволяють вважати московську ойнохою виробом місцевої майстерні. Характер глини дає змогу припустити, що ойнохою зроблено в Ольвії. Близьку, по всьому, глину, правда, здебільшого гірше відмучену ми знаходимо в ольвійському місцевому кухонному посуді, що має форму української риночки з порожньою ручкою-руркою. Фрагменти цього посуду, звичайно, покритого зовні товстим шаром кіптю; часто трапляються в культурних шарах Ольвійського городища. Матеріалом для цього посуду, як і для нашої ойнохої, служила, мабуть, так звана глина-білоглазка з домішкою септаріїв, потужні поклади якої лежать у районі Ольвії вздовж Бузького лиману. Відзначимо, що й фарби, якими зроблено розпис розглядуваної ойнохої, цілком відповідають своїм кольором фарбам ольвійської штукатурки, і при тому в обох випадках червона фарба виявляється значно міцнішою, ніж інші. Якщо припущене нами визначення московської ойнохої правильне, то поява місцевої розписної кераміки в Ольвії може бути поставлена в якийсь зв'язок з подіями, які відбувались наприкінці IV сторіччя.

Б. В. Фармаковський ²⁸ вказав, що похід полководця Олександра Зопіріона проти ольвіополітів безперечно повинен був підірвати значення

²⁴ М. Ростовцев, Эллино-скифский головной убор, И. А. К. вып. 63, с. 73 і далі, табл. VI, № 3, VII, VIII. Див. ще И. Р. А. И. М. К., т. I, с. 169 і далі.

²⁵ Древности Боспора Киммерийского, табл. LX; О. А. К., 1906, с. 145, 151 (№ 37), табл. II, № 4, 5; О. А. К., 1913—15, с. 94—95, № 13, рис. 155; див. також О. А. К., 1904, с. 76, рис. 117, с. 77, рис. 118.

²⁶ И. Фундуклей, Обзорные могил, валов и городищ Киевской губ., К. 1848, с. 71, табл. XI.

²⁷ Б. М. Граков звернув мою увагу на групу бронзових ойнохої, що походять з Причорномор'я, які можна поставити у певний зв'язок з розглядуваними нами пам'ятками (О. А. К., 1877, с. 221, табл. III, № 1—3, О. А. К., 1899, с. 49, рис. 92—93; О. А. К., 1902, с. 71, рис. 177 а, б).

²⁸ Мраморная головка Диониса из Ольвии. Сообщения ГАИМК, I, 1926, с. 198 і далі.

Афін в північно-західному Причорномор'ї. Зникнення на ольвійському ринку головного до цього часу поставщика художньої кераміки — Афін, могло привести до виникнення місцевої продукції розписних ваз, представником якої є описана нами пам'ятка. Ймовірність цього припущення можна підперти вказівкою на аналогічне явище, що мало, проте, далеко більше значення для історії античної кераміки. Після того, як Аттика, внаслідок Пелопонеської війни, втратила італійські ринки збуту кераміки, які інтенсивно використовувались протягом VI—V сторіч, в Великій Греції спостерігаємо значний розвиток місцевого керамічного виробництва.

V. BLAVATSKIJ

L'OENOCHOE D'OLBIA

Le Musée des beaux arts à Moscou possède une oenochoé fragmentée provenant des fouilles de B. Farmakovskij à Olbia en 1904 (tombeau 49).

L'oenochoé en question est faite de terre glaise d'une teinte orange-brunâtre engobée en dehors de blanc. Le décor peint en pourpre, bleu, gris-foncé et blanc est très endommagé. Par sa technique l'oenochoé d'Olbia appartient à un groupe particulier qui n'a pas d'analogies correspondantes parmi les produits céramiques de la métropole et jusqu'à ce temps n'est étudié que très peu.

Nous avons seulement deux trouvailles analogues provenant de littoral de la Mer Noire: l'oenochoé découverte par M. Tiesenhausen en 1869 dans une des tombes aux environs de Sennaja à Taman' et l'oenochoé trouvée probablement à Kerč en 1858.

L'analyse des principes de la composition du décor sur le vase d'Olbia et des motifs ornementaux (des palmettes, des vrilles enroulés en volutes, l'acanthé stylisé) porte l'auteur à croire que la décoration d'oenochoé d'Olbia diffère résolument du décor des vases peints du V-me et de la première moitié du IV-me siècle et s'approche des vases de style Cinathia, qui nous sont connus au début d'hellénisme. En se basant sur les données de la peinture de deux cryptes: la crypte du tombeau „Bolšaja Blisnica“ datant de la fin du IV siècle et celle découverte à Kerč en 1908 qui date du même temps (la fin du IV siècle — le début du III siècle) on peut dater l'oenochoé d'Olbia de la fin du IV siècle.

C'est un atelier céramique d'Olbia d'où provient probablement notre oenochoé comme ce prouve sa pâte de terre glaise locale mélangée de grains blancs. En temps et lieu B. Farmakovskij a arrêté l'attention sur les conséquences de la marche d'Alexandre Zopirion contre olbiopolites. La disparition au marché d'Olbia des produits de l'art céramique d'Athènes a stimulé la confection des vases peintes locale. Il est possible que l'oenochoé d'Olbia nous présente un spécimen de cet art de potiers olbiens.

Ф. ШТИТЕЛЬМАН
(Київ)

ДВІ ЛИВАРНІ ФОРМИ ДЛЯ БРОНЗОВИХ НАКОНЕЧНИКІВ СТРІЛ ІЗ ЗБІРКИ КИЇВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В збірці Київського історичного музею переховуються дві частини бронзового приладу для відливання тригранних бронзових наконечників стріл. Вони поступили до Київського історичного музею на початку цього сторіччя (приблизно, в 1906 р.) в дарунок від Б. І. Ханенка і були зареєстровані за №№ 11763—11764. За даними інвентарної книги, їх знайдено біля с. Букрин Канівського повіту Київської губернії¹. Докладніших відомостей про обставини знахідки немає.

Весь прилад, очевидно, складався з трьох бронзових стулок, які скріплялись бронзовим стрижнем з шилами. В музей поступила лише одна стулка та стрижень².

Стулка (рис. 1,1) складала одну з трьох частин бронзової циліндричної форми. На внутрішній поверхні стулки є заглиблений витиск однієї частини тригранного наконечника стріли. В верхній частині форми — лійкувате заглиблення, через яке вливався розтоплений метал. В нижньому кінці форми, біля шийки стріли, на краю форми, видно невелику поперечну нарізку, а трохи нижче на шийці втулки — наскрізний круглий отвір, що має певне робоче призначення. Поверхня стулки вкрита темнозеленою патиною і місцями (особливо ззовні) пошкоджена широкими пошкрябаними. Довжина стулки — 7,3 см, найбільша ширина — 1,5 см.

Друга частина приладу — це бронзовий стрижень в формі циліндричної палички з загостреним кінцем, подібний до загостреного олівця. На середній частині стрижня є невелике потовщення, яке в одному місці переходить в пластинку, що перпендикулярно відходить від стрижня. Вона підтримувала складові частини форми під час виливання наконечників. Довжина її — 0,2 см, ширина — 0,3 см. Потовщена частина стрижня ледве помітно ділиться на три грані. Від середини кожної з них відходить по одному шипу, закругленому зверху, довжиною 0,4 см, шириною 0,25 см. Два шипи розміщені на одному рівні, третій шип лежить нижче. Шипи, очевидно, вкладалися в отвір на кінцях стулок форми, в наслідок чого всі три частини форми були непорушно з'єднані (рис. 1, 2). Загострений кінець стрижня проходив трохи глибше від рівня граней наконечника і був призначений для виливання його втулки.

¹ Тепер Ржищівського району Київської області.

² Інвентарні номери музею АС — 10022 і АС — 24832.

Отже стрижень мав подвійне призначення: він повинен був служити, по-перше, для утворення втулки наконечника під час його виливання, а по-друге, для скріплення стулок форми (рис. 1,3).

Коли наконечник був готовий, форма розбиралася: з шипів стрижня знімалися всі три стулки, а вістря стрижня виймалося з втулки виготовленого наконечника.

Крім Букринської, в Музеї зберігається ще одна стулка подібної бронзової форми, яку передано до Музею вже в післяреволюційні роки в складі колекції О. О. Бобринського. Місце знахідки її невідомо; правдоподібно, що вона, як і інші речі цієї колекції, походить з середньої Наддніпрянщини, можливо з околиць м. Сміли³ (рис. 1, 4).

Стулка в колекції О. О. Бобринського аналогічна стулці Букринської форми, але гіршої збереженості: на ній видно сліди більшої спрацьованості. Отвір для шипа на стрижні забито ззовні металом. Стулка рівномірно вкрита блідозеленою патиною. Спосіб вживання цих стулок був тотожній.

Число відомих ливарних форм для бронзових наконечників стріл невелике. Подібні наконечники стріл знайдені, між іншим, в Пастерській могилі „в 70 м від дороги“⁴.

Разом з ними були знайдені: бронзовий грецький шолом, срібна посудина місцевої роботи та чорнолаковий скіфос⁵. М. І. Ростовцев датує цей курган IV—III сторіччями до нашої ери⁶.

В скіфських могилах знайдено значну кількість наконечників стріл, своєю формою аналогічних до відбитка, який дає Букринська форма.

В 1930 р. Б. М. Граков опублікував форми для виливання бронзових наконечників стріл, знайдені на стоянках біля озер Іртяш та Ісеть⁷ в кол. Пермській губернії. В зв'язку з ними там же згадуються: глиняна форма (з колекції Білослюдових), знайдена біля Семіпалатинська; опублікована А. М. Тальгренем форма для плоских шиповидних стріл з Передньої Азії; бронзова форма для відливання наконечників тригранних стріл, знайдена біля с. Стайки кол. Київської губернії з колекції Ханенка⁸.

В цитованій праці Б. М. Граков повідомляє про знахідку в Ольвії форми для виливання наконечників стріл, але даних про матеріал, з якого вона зроблена, про її конструкцію, на жаль, не наводить.

В 1940 р. під час розкопки в Ольвії знайдено бронзовий стрижень від ливарного приладу, подібний до описуваного нами⁹. Разом з ним знайдені: ливарна форма для виливання браслета¹⁰, свинцові важки¹¹,

³ Інвентарний № музею 10023 (23761).

⁴ В збірці Київ. Істор. Музею інвентарний № 11999.

⁵ Ханенко, „Древности Приднепровья“, в. II, с. 10—11; М. И. Ростовцев, „Скифия и Боспор“, с. 478.

⁶ Ростовцев, там же, с. 478.

⁷ Б. Н. Граков, „О технике изготовления наконечников стрел“. Збірник „Техника обработки металла и дерева“, РАНИОН, 1930, с. 77.

⁸ Ханенко, там же, в. III, прим. на с. 7. Що сталося з цією формою, невідомо. В збірку Київ. Істор. Музею вона не поступила.

⁹ 0/40—441. Розкоп „И“ кв. кв. 47—48—48а—49, глин. зольний шар на глибині 0,60—3,75 м.

¹⁰ 0/40—426.

¹¹ 0/40—446—447.

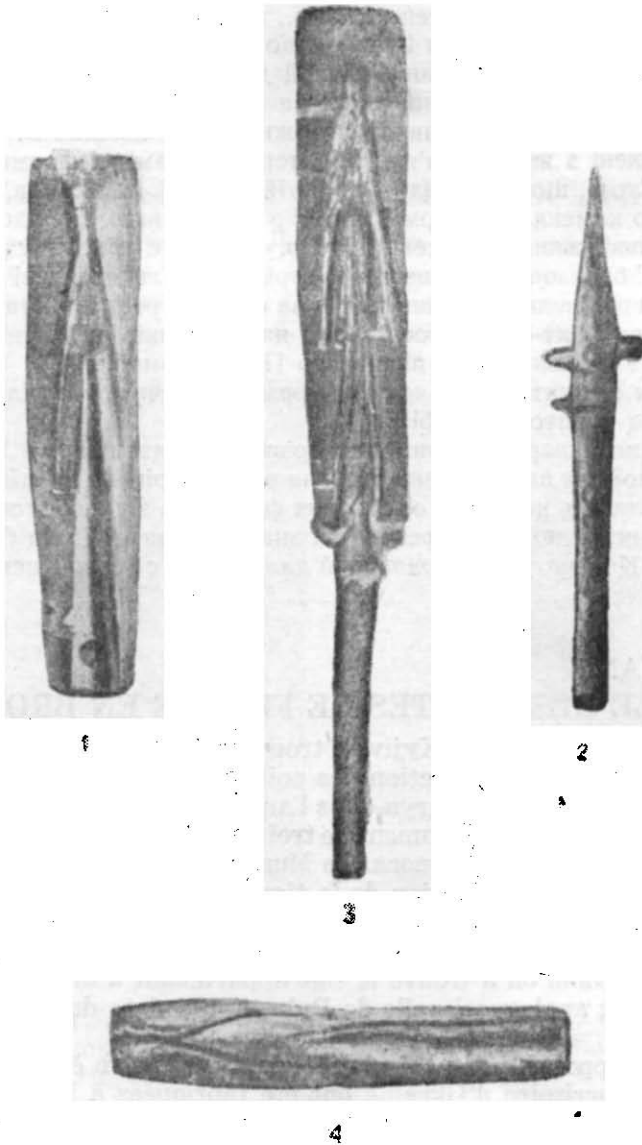

Рис. 1. 1. Одна з складових частин форми до виливання бронзових вістрів на стріли (с. Букрин на Іканивщині). 2. Стрижень з тої ж форми. 3. Стрижень складений з частиною форми. 4. Частина форми з колекції О. Бобринського. Нат. вел.
 Fig. 1. 1. Partie d'un moule en bronze des pointes de flèches triédres scythes. (Bukryn, arrond. Kaniv, départ. de Kyjiv), 2. Tige de ce moule. 3. Tige dans la partie de moule, 4. Partie d'un moule de pointes de flèches triédres de la collection de A. Bobrinskij. Gr. nat.

клеймена сінопська черепиця IV сторіччя до нашої ери¹², та 8 монет, що належать, за визначенням О. М. Зографа, до 330—225 рр. до нашої ери¹³.

Отже, ольвійський стрижень 1940 р., на підставі матеріалу, що його супроводить, можна датувати III віком до нашої ери.

Стрижень цей повністю аналогічний до Букринського.

На відзнаку від форм, знайдених на Україні, Іртяшська та Ісетська форми не мали отвору для шипів; стрижні їх, як вважає Б. М. Граков, були виготовлені з якогось м'якого матеріалу. Самі ці форми, як і інші знайдені на Сході, що їх наводить в своїй праці Б. М. Граков, були зроблені з м'якого каменя. Всі форми, відомі з українських знахідок, зроблені з металу. Ольвійський стрижень 1940 р. дозволяє гадати, що в Ольвії у виробництві бронзових наконечників стріл уживали металеві форми.

Говорячи про великий вплив скіфів на сусідні грецькі міста, Б. М. Граков підкреслює факт однаковості форм наконечників стріл скіфо-сарматського степу і грецьких міст північного Причорномор'я¹⁴.

Про те ж свідчить і однаковість форм наконечників стріл, знайдених в Ольвії і на території Скіфії.

Порівняння ливарного приладдя дозволяє гадати, що в IV—III сторіччях до нашої ери наконечники стріл на всій теперішній українській території виготовлялись не тільки однакових форм, а й з допомогою приладдя однакових конструкцій, поширеного на значній території, від берегів Чорного моря до Канівщини, а можливо, й далі, аж до самого Києва (Стайки).

F. ŠTITELMAN

MOULE DES POINTES DE FLECHE EN BRONZE

Au Musée historique de Kyjiv se trouvent deux parties d'un moule en bronze qui servait à la fabrication des pointes de flèches trièdres scythes, recueillies près du village Bukryn dans l'arrond. Kaniv (départ. de Kyjiv). Le moule se composait évidemment de trois parties en bronze, reliées entre elles au moyen d'une tige à tenons. Le Musée ne possède que l'une de trois parties et la tige. La destination de la tige était double: elle devait servir à former la douille de la pointe pendant le moulage et à rattacher les parties du moule.

En 1940 à Olbia on a trouvé la tige appartenant à un moule de même type, tout à fait analogue à celle de Bukryn, qui date du III siècle avant notre ère.

On peut supposer qu'au IV—III siècle avant notre ère les pointes de flèches sur le territoire d'Ukraine ont été fabriquées à l'aide des moules de cette construction, fort répandus sur un vaste espace — des bords de la Mer Noire jusqu'à Kyjiv.

¹² 0/40—421.

¹³ 0/40—427—434; три монети (№ 428—430) належать до 330—300 р. до нашої ери, типу Бурачкова IV, 53; чотири монети з зображенням Борисфена та монограми датуються 250—225 р. до нашої ери.

¹⁴ Б. М. Граков, там же, с. 71.

К. МАЄВСЬКИЙ
(Польща)

АНТИЧНІ БРОНЗИ У ЛЬВІВСЬКИХ ЗБІРКАХ

В археологічному музеї Львівського державного університету ім. І. Франка зберігається невелика колекція античних бронз, серед яких найбільше дослідне значення щодо тематики і стилю мають чотири пам'ятки, які ми далі і піддаємо описові й стилістичному аналізу.

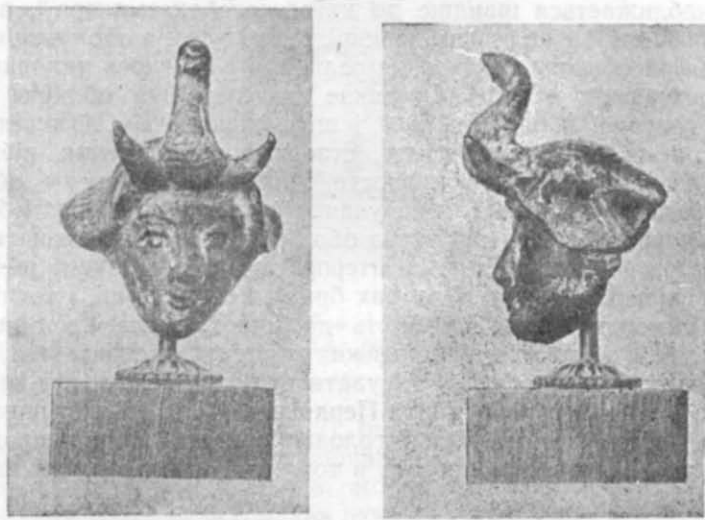

Рис. 1. Голова Александрії.
Fig. 1. La tête d'Alexandrie.

1. Голова Александрії (рис. 1). Инв. № IV, 10. Порожнистий бронзовий виливок з виразними слідами патини, найбільше зсередини. Вишина 0,06 м. Незначні пошкодження носа, бороди й іклів слона. Пам'ятка зображає жіночу голову, накриту шкурою з голови вбитого слона (*exuviae elephantis*).

Правильні риси обличчя, точно передані всі анатомічні деталі, дбайливе виливання і докладне вигладження поверхні свідчать про походження виробу з доброго ливарського верстата; краї виливка дозволяють здогадуватися, що ця голівка найімовірніше грала роль аплікації якоїсь пластично декорованої посудини, чи, може, іншої подібної речі.

Згаданий декоративний мотив в античному бронзівництві з'являється зрідка. З кількох відомих мені прикладів найкращий є в Cabinet des Me-

dailles et Antiques (Collection Fouquet) в Bibliothèque Nationale в Парижі¹. Хоч обидві ці голівки дуже подібні, але докладніший порівняльний аналіз дозволяє виявити не тільки деякі іконографічні, але й стилістичні відміни. Розглядаючи обидві голівки спереду, бачимо, що їх пластичне оформлення різниться в трактуванні покриття голови, а саме в розміщенні й формах вух, хобота та іклів слона, зокрема в будові обличчя. В львівській пам'ятці жувальна частина рота слона трохи розкрита назовні і має дбайливо зроблені краї; натомість на паризькій пам'ятці вона прилягає щільно до голови, зливаючись з нею в одне ціле, майже без пластичного відрізнення.

Виразно різниться в обох пам'ятках оформлення хобота слона, коли дивитися в профіль. На прикладі паризької голівки хобот слона незначно вигнутий над чолом богині і сильно поданий взад, — натомість у львівській пам'ятці він лагідним вигином висунутий виразно вперед.

Оглядаючи обидві голівки спереду, помічаємо, що львівська трактована тонше. Вона має загострене підборіддя та щупліше обличчя. Паризька наближається швидше до каїрського екземпляра², в якого обличчя більш округлене і щоки повніші. Крім цього, в обох пам'ятках з Парижа і Каїра обличчя трактоване рельєфно і це якось унаочнює декоративне призначення виробу. Старинне моделювання обличчя львівської голівки, головне, в обробці носа і щок, підкреслює її пластичну вагу, причому, коли дивитися спереду, створюється враження, ніби вона належала до якоїсь фігурки чи бюста³. Якщо порівняємо в обох пам'ятках: паризькій і львівській, трактування вуст, рисунок носа і береги брівних дуг, нарешті, загальний вираз обох облич, мусимо визнати, що львівський зразок рівнем пластичної інтерпретації перевищує паризький; втім, численні спільні елементи обох цих бронз, і стилістичні, і технічні, вказують, що ймовірно вони належать до одного кола продукції виробів з бронзи або ж до двох дуже близьких мистецьких середовищ.

Нарешті, лишається ще з'ясувати питання іконографічної інтерпретації. На мою думку, аргументи Пердрізе⁴, оперті на вичерпному аналізі пам'яток, які зображають жіночі голівки, прикриті шкірою слона (*exuviae elephantis*)⁵, цілком переконують в тому, що паризька голівка зображує

¹ P. Perdrizet. Bronzes grecs d'Égypte de la Collection Fouquet, Paris, 1911, pp. 39—40, pl. XXXIV, № 64 a, b.

² C. Edgar. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire: Greek Bronzes. Le Caire, 1904, p. 55, pl. XVII, № 27843.

³ В обговорюваному комплексі пам'яток відомі нам кілька бюстів, а саме: малий бронзовий бюст (вишина 0,06 м), знайдений давніше в Berrughia (Альжир) (пор. Victor Waile, Revue Archéologique, Ser. III, vol. XVII, 1891, 380 д.), далі бронзовий бюст з Відня (пор. v. Sacken, Die Antiken Bronzen des k. k. Münz- und Antiken-Cabinetes in Wien, I Theil: Die figuralischen Bildwerke Classischer Kunst, Wien, 1871, Taf. XIII, 11), а також подібні бюсти з Uffizi і British Museum (пор. Roscher, Lex. d. Myth. II. 2039). Варт нагадати ще теракотовий бюст Александрії (F. Behn, Römische Keramik, Mainz, 1910, S. 41, № 289, fig. 3), який слід брати на увагу, розглядаючи іконографію обговорюваного комплексу пам'яток.

⁴ Perdrizet, l. c., pp. 39—40.

⁵ Починаючи з монет кінця IV сторіччя до нашої ери, які видавав Селевкос, вавілонський сатрап (Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, p. V, fig. 2) і Птолемей Сотер, сатрап Єгипта (I. N. Svoronos, Τα νομίσματα του κράτους των Πτολεμαίων, Афіни, 1904, табл. 11).

Александрію. Зваживши на велику подібність до неї з погляду іконографічного львівської голівки вважаю за найімовірніший здогад, що й наша пам'ятка зображає Александрію.

Рис. 2. Лар фаміліаріс.
Fig. 2. Lar familiaris.

2. *Lar familiaris* (рис. 2). Инв. № IV, 12; вишина 0,099 м. Вилівок з бронзи, повний. Скомпонована фронтально постать убраного в високопідперезану туніку юнака, що правою ногою виступає вперед, ліву має подану трохи назад, права рука зігнута в лікті, піднесена вгору, ліва опущена вниз. Голова на добре модельованій стрункій шиї, прибрана характерною для цього типу фігурок зачіскою, що оточує обличчя дугасто розміщеними пасмами волосся; загальне трактування їх не дозволяє прослідкувати, чи не бажав мистець в вінці з волосся пластично зобразити вплетені у волосся квіти чи листя, як бачимо на інших фігурках, що зображають ларів. На високому чолі видно вгорі пластичну рису, яка збуджує думку про стьожку, що губиться у волоссі; ця деталь відома в багатьох зразках цього типу.

Гострі краї брівних дуг відокремлюють чоло від глибоких очних ям, що, мабуть, були виповнені емаллю, згодом видовбаною, як підтверджують пошкодження, головню, правої очної ямки. Малий ніс і вузько закромлені уста, не зважаючи на численні дефекти самого вилівка, надають цьому делікатному обличчю юнацької краси.

Постать одягнена в туніку, яка не досягає колін, вкриваючи рукавами частину рамен, і підперезана вище стегон звиненим і скрученим (це добре

видно ззаду фігурки) невеликим плащем з двома вузлами по обох боках спереду. В обробку цього одягу мистець вклав багато старання; завдяки різноманітному драпуванню, він не тільки оживив пластично велику частину фігурки, але передусім підкреслив поставу лара на дозвіллі, акцентуючи його легкість і стрункість. Скісні лінії згорток, що збігаються більш-менш посередині фігурки, утворюють ледве помітну прямовисну лінію, яка має важливу композиційну функцію: вона є вертикаль до дуже сильно підкресленого горизонтального оперезання туніки. Згадане укладання одягу, а власне його згорток, що підносить вертикальну артикуляцію фігурки, не було творчим домислом виконавця фігурки; його дуже часто застосовано на бронзових фігурках ларів⁶. Проте, трактування тієї формально пластичної схеми на нашому зразку свідчить, що виконавець відзначився чималим розумінням композиційних прийомів.

Доводилося вже згадувати, що фігурка досить пошкоджена, а саме пооббивані і частково втрачені нижні боки туніки, що, як бачимо на численних близьких прикладах,⁷ без сумніву, додавали нашій фігурці більшої легкості. Крім пошкоджень і облуплених місць, що разом із більшими плямами зеленуватої і голубої патини вкривають одяг і ноги фігурки, бракує в неї правої руки, лівого передпліччя, правої стопи, на якій вище кісточок є неначе пластичні сліди взуття, а також частини лівої ноги вище коліна. Чи можна відповісти на питання, як стояв лар, на пальцях чи на цілих стопах? Спокійна позиція тіла говорить скоріше про це друге припущення. Так само можна тільки здогадуватись, що в правій руці фігурки був ритон, а в лівій патера. Щодо техніки виливання, досліджуваний екземпляр виявляє багато вад і похибок (наприклад, пошкодження на бороді, шиї, туніці): технікою виконання він нас не задовольняє. Трохи кращий він з мистецького погляду, хоч, порівнюючи його з кількома іншими добрими зразками цього типу⁸, можна пристати до думки, що своїм мистецьким рівнем він не перевищував меж виробу середньої якості.

Описана фігурка зображає лара в танці. Тип танцюючих ларів (*lares ludentes*) з'являється, мабуть, на жертовниках і в придорожних капличках уже під час другої пунійської війни, як *Lares compitales*⁹. За часів Августа, коли з д'яручення Цезаря культ ларів, організований планово, дійшов до повного розквіту, замість дотогочасного типу ларів спокійних (*lares familiares*) в домашній культ почали запроваджувати зображення танцюючих ларів, які й одягом своїм і виглядом були подібні до попередніх, але відрізнялись від них своєю позицією і атрибутами. Давні домашні лари стояли в спокійній позі на обох ногах, з опущеними плечима, з своїми атрибутами — патерою в правій руці і рогом достатку в лівій¹⁰. Слід до того зауважити, що домашні лари спокійного типу

⁶ Пор. Arch. Anz. 1915, S. 31. Abb. 10; Babelon-Blanchet, Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque nationale, № 740.

⁷ Пор. S. Reinach, Rép. stat., II 495 6, 7; V 233 1, 2.

⁸ Пор. Jordan, Larum imagines ineditae, Annali del l'Istituto, LIV, 1882, p. 70 і ін.

⁹ Про республіканські фігурки ларів див. C. Friederichs, Kleinere Kunst und Industrie im Altertum, с. 437 дд; пор. St. Jones, The sculptures of the Palazzo dei Conservatori, Oxford, 1926, pl. 118, № 16; W. Lamb, Greek and Roman Bronzes, London, 1929, p. 217 дд.

¹⁰ Пор. бронзову фігурку з Дрездена — Roscher, Lexikon d. Myth., II 2, 1892.

стояли поодинокі, тимчасом танцюючих ларів у публічному культі ставили звичайно у придорожних капличках по два, при чому посередині стояв *genius Augusti*; на зразок їх, в домашньому культі теж ставилося по дві статуетки танцюючих ларів, а посередині між ними — генія (*genius*) господаря дому або зображення Вести ¹¹.

В типах танцюючих ларів можемо вирізнити дві групи. До першої належать танцюючі лари з сильно пожвавленими рухами, до другої — танцюючі лари з рухами спокійними. Наша пам'ятка репрезентує тип танцюючих ларів з рухами спокійнішими, отже, не тип ларів, що танцюють навшпиньки на одній нозі, з другою ногою, відкинutoю назад, з рукою високопіднесеною вгору й виразно переданими рухами тіла і голови ¹², але тип спокійного лара на дозвіллі ¹³. За таке припущення, здається, промовляє здогадне положення ніг нашої пам'ятки, для якої можна б навести численні аналогії. Згадаю тут зближену в позиції ніг фігурку з *Lora del Rio* в Андалузії ¹⁴, також фігурку з *Metropolitan Museum of Art* в Нью-Йорку ¹⁵. Натомість стилістичну і технічну подібність у вигляді обличчя, а головну у трактуванні деяких анатомічних подробиць обличчя (обрис вуст, брівні дуги), виявляє ряд бронзових фігурок, між іншими, — деякі експонати музею в Касселі ¹⁶.

Щодо іконографічної інтерпретації нашої фігурки, ми не можемо вирішити, чи в правій руці тримала вона ритон, а в лівій патеру або сигулю, чи навпаки. Спираючися на зроблений вище аналіз стилю, можемо вважати, що наша пам'ятка, найімовірніше, належить до італійської продукції початкового періоду імперії.

3. Архаїчна фігурка юнака (рис 3). Інв. № IV, 11; вишина 0,091 м. Бронзовий вилівок повний. Бракує обох ніг фігурки (з правої лишилася тільки частина), ліва рука відламана вище ліктя, права ще вище; в різних місцях фігурка пообтирана і пошкоджена; праве стегно сильно пошкоджене дряними, рештки правого стегна сильно оббиті.

Фігурка зображає нагого юнака, що стоїть; ліве передпліччя опущене вниз, праве відхилене вбік. Найбільш характерна в цій пам'ятці голова на масивній шиї, оброблена архаїчно, що своїми пластичними елементами наближається до архаїчних форм. Верх голови прикриває немовби чіп, який оточує чоло і виски обличчя, причому потилична частина голови

¹¹ До речі зауважити, що не зовсім переконує здогад деяких дослідників, ніби танцюючий тип репрезентують тільки *lares familiares*. Пор. *Donnadieu, Frejus*, 1935, p. 132; *E. Krüger, Trierer Zeitschr.* VII, 1932, S. 145.

¹² Пор. *Reinach, Rép. stat.*, II, 498 1; III 143 7,11; IV 301 5, 8; 303 3; V 232 3, 6; 232 2.

¹³ Ці два типи танцюючого лара слід відрізнити від поширюваного в I сторіччі нашої ери спокійного лара, хоч і з подібною трактовкою ramen (напр., *Reinach*, там же, II 493 6; 494 4; 494 I. 9), відомого зрештою з добрих пластичних зразків з кінця I століття до нашої ери. Пор. *C. Smith, Collection of Pierpont Morgan, Bronzes Antique Greek, Roman etc.*, Paris, 1913, pl. XX.

¹⁴ Ця фігурка зберігається в Народному археологічному музеї в Мадриді, інв. № 2, 942. Пор. *P. Paris, Le Musée Archéologique National de Madrid*, Paris, 1936, p. 109, pl. XLIII 1.

¹⁵ *G. Richter, Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, New York, 1915, p. 133, fig. 265. Пор. *S. Reinach, Rép. stat.*, IV, 301 8.

¹⁶ *M. Bieber, Die antiken Sculpturen und Bronzen des Königl. Museum Friedericianum in Cassel*, S. 68—69, №№ 201, 207, 209.

вкрита глибокими вертикальними рівчачками, — так мистець зазначив волосся.

Обличчя кругле, м'ясисте, без доконаних деталей; великий незугарний ніс, широкі уста із випнутими губами. Обробка очей схематична, при чому ритованими лініями позначені тільки їх зовнішні контури. Нижній контур лівого ока і частина обличчя — відбиті. Торс вузький, стрункий, з добре підкресленою мускулатурою. Груди плоскі, черевна частина, важливіша з погляду моделювання, краще оброблена і виразно відокремлена від підчеревної частини замкненою горизонтальною лінією і скісними заглибинами інгвінальних ліній. Помітні тут і там на грудній та черевній частині згрубіння слід пояснити недосконалою технікою вилівка. Варте уваги старанне моделювання задньої поверхні фігурки, яке підкреслює мускулатуру і заглиблену лінію хребта. Тільки недбале виливання і недокладна цизеляція, як і з фронтальної поверхні, ослаблюють пластичні ефекти фігурки.

Рис. 3. Архаїчна фігурка юнака
Fig. 3. Figurine d'un adolescent
de style archaïque.

Рис. 4. Юний герос.
Fig. 4. Jeune héros.

Досить примітивне охоплення постаті в цілому, виразний лінеаризм та якась недостатня м'якість формування нашої фігурки дозволяють шукати стилістичних аналогій в етрусській бронзівничій продукції, передусім серед фігурок, виконаних під впливом архаїчного грецького різьбярства. Подібне оформлення обличчя, хоч і з докладніше опрацьованими анатомічними подробицями, маємо на бронзовій фігурці, яка прикрашає покрішку лебеса в Британському музеї¹⁷; виразом і деякими пластичними

символами наближається до нашого зразка також архаїчна етруська фігурка з Ельби¹⁸.

Обробку зачіски в архаїчній бронзовій пластинці в тій формі, яку ми бачимо в обговорюваній пам'ятці, етруські митці запозичили найімовірніше з грецьких зразків. Для порівняння найкраще підходить архаїчна бронзова фігурка нагого юнака з Елліди¹⁹, що має зачіску у вигляді смужкованого очіпка, який оточує чоло тугим кільцем. Ця схема в трактуванні волосся зберігалася на грецьких бронзових фігурках до початку V сторіччя до нашої ери, але з погляду пластики була краще інтерпретована, дякуючи вищому технічному і артистичному рівневі грецького бронзівництва. Досить згадати хоч би бронзову фігурку нагого юнака із Спарти²⁰.

Струнка постать юнака, мускулатура його тіла, навіть будова грудної клітки і сильна посадка голови на великій шиї — це ознаки, які зближують нашу пам'ятку з декоративною бронзовою фігуркою фіміатеріона з Ветулонії²¹, правильно визнаною Мессершмідтом скоріше архаїстичною, ніж архаїчною.

Трудно сказати з певністю, в якій позиції були подані рамена. Зацілілі частини дають нам на це тільки часткову відповідь. Але я схильюсь до думки, що позиція їх була подібна до тієї, яку ми бачимо на численних статуєтках бійців, озброєних і неозброєних, чоловіків і юнаків, одягнених і нагих, а саме — мав ліву руку, опущену вниз або трохи зігнуту в лікті та подану вперед, а праву піднесену вгору і сперту на спис, як бачимо, наприклад, на бронзовій фігурці бійця з приватної колекції у Флоренції²². Нашу пам'ятку, стилістично пов'язану з архаїчними грецькими формами, за яскравими ознаками пластичного примітивізму і деякої простоти форм і виразу слід вважати виробом етруського провінціального верстата.

4. Юний герос (рис. 4). Інв. № IV, 13. Фігурка з бронзи, повний вилівок, сильно патинований. Вишина 0,084 м. Не повна й пошкоджена: бракує обох передстегнових частин, частини лівого передпліччя і списа, який зберігся тільки фрагментарно: від кінця, що був у правій долоні, до місця, в якому прилягає до списа лікоть цього ж рамена. Звисаючий з лівого рамена пліччя мабуть відламаний, а прилягав він імовірно до лівого стегна. Про такий здогад промовляли б сліди, вигладжені, на жаль, новітнім різьбярєм.

Фігурка зображає нагого юнака у стоячій позиції, який спирається на спис. Права рука, відхилена вбік і зігнута в лікті, держить цей спис. Ліве рамено юнака опущене вниз, передпліччя ж, — як можна здогадува-

¹⁷ Пор. J. H. S. XXVII, 1907. p. 17, fig. 6.

¹⁸ Giulio Quirino Giglioli, Un bronzo etrusco arcaico dell' Elba ora al Museo Nazionale di Napoli, Studi Etruschi, II, 1928, pp. 49, 54, pl. IV. Пор. Mühlestein, Kunst der Etrusker, Berlin, 1929, Abb. 191.

¹⁹ Arch. Anz. 1904, Ss. 32—33, Abb. 1.

²⁰ Тепер в Altes Museum в Берліні, інв. № 8576, пор. Arch. Anz. 1904, S. 33, Abb. 2.

²¹ Franz Messerschmidt, Die „Kandelaber“ von Vetulonia, Studi Etruschi, V, 1931, S. 71 дд., Taf. VII, 4; тепер в Museum für Antike Kleinkunst в Мюнхені.

²² Пор. Studi Etruschi. IX 1935, pl. L; можливо, що обговорювана пам'ятка подібна була загальною побудовою до бронзової фігурки юнака з Albertinum у Дрездені, пор. Arch. Anz. 1931, S. 342, Abb. 4.

тись на підставі частини, — було піднесене вгору. Через це рамено перекинутий плащ, так, що він, вкриваючи ліве плече, грубою складкою спадає на плечі, а перекинутий через зігнуту ліву руку, звисає далі, прилягаючи до лівого стегна.

Пропорціонально оформлена голова на короткій шиї виконана з великою дбайливістю. Це твердження базується лише на деяких анатомічних подробицях (пасми волосся на тім'ї, позначені заглибинами, праве вухо, ліве око). На жаль, решту вкриває грубий шар патини. Таку саму дбайливість видно і в анатомічній правильності передачі правого рамена, головно, в моделюванні передпліччя та зігнутих пальців руки. Навпаки, цілий торс і спереду і іззаду трактований більш-менш схематично. Зокрема, не досить пластично опрацьована грудна частина (без грудних сосків), передана масивно та широко. Черевна частина без пупка оброблена плоско, зливається з підчерев'ям в одне ціле. Інв'язальні лінії майже непомітні.

З зацілілих частин ніг можемо здогадуватись, що корпус спирався на ліву ногу, права, відхилена, була висунута вперед і зігнута в коліні. В моделюванні стегон помітна особлива дбайливість.

За тематикою досліджувана фігурка не належить до рідких. Мотив нагого юнака із перекинутим через плече плащем поширений був у бронзовій античній пластиці як у постатях Гермеса²³, так і юних геросів. Наша фігурка, найімовірніше, зображає останнього. Подібну будову руки, спертої на спис, бачимо на добре збереженій бронзовій фігурці юного героса в Карлсруе²⁴. Крім цього, відомі статуетки пастухів з руками, спертими в такій позиції на палицю²⁵, не кажучи вже про подібну позицію рук у фігурках Геракла, що держить палицю.

Грубе трактування площин, натягнутість рухів, мало деталізована пластична інтерпретація і до деякої міри шаблонність виразу обличчя — це стилістичні риси, що, поряд з такими технічними показниками, як недбале вилітання і поверховна цизеляція, дозволяють віднести нашу пам'ятку до тієї групи італійських бронзових виробів²⁶, в якій, крім локальних технічно-стилістичних похибок, можна вбачати грецькі бронзівничі традиції, що сягають класичної доби. Прикладом може стати бронзова фігурка атлета в Нью-Йорку²⁷. Загальною обробкою, найбільше пластичним трактуванням обличчя, характерним оточенням низького чола

²³ Пор. Reinach, *Rép. d. stat.* III 42 2, 3, 5; 43 3, 4, 5, 7; 44 5, 7, 9; V 70, 6; 71 1, 2, 7; До виняткових належать фігурки нашого Діоніса з аналогічно перекинутим плащем через ліве плече; пор. Perdrizet, *Bronzes grecs d'Egypte de la collection Fouquet*, Paris, 1911, p. 14, № 10, pl. VI.

²⁴ Пор. C. Schumacher, *Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen zu Karlsruhe*, Karlsruhe, 1890; пор. Reinach *Rép. d. stat.*, II, 181 4. Слід додати, що постать нагого чоловіка в плащі, перекинутому таким способом через ліве плече, стада одним із типів героїзування в римському мистецтві, застосовуваним навіть у монументальній різьбі. Пор. G. Richter, *The Metropolitan Museum of Art: Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, New-York, 1915, 155 дд., Fig. 350—351.

²⁵ Пор. Reinach, *Rép. d. stat.*, II 554 3.

²⁶ Наприклад статуетка Геракла в British Museum. Пор. H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes Greek, Roman and Etruscan in the British Museum*, London, 1899, pl. XXIII a.

²⁷ G. Richter, *The Metropolitan Museum of Art: Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, New-York, 1915, p. 51, № 79. Пор. W. Lamb, *Greek and Roman Bronzes*, London, 1929, p. 156, pl. LVIA.

вінком волосся, рисунком брівних дуг і трактуванням очей — вона наближається до нашої пам'ятки і є виразним доказом продовження деяких пластично-композиційних схем з покоління в покоління грецьких митців і в Греції, і в Кампанії. Звідти перейняли ці схеми їх італійські продовжувачі²⁸.

На верстатах цих останніх найімовірніше робилися твори такого ж типу, як і досліджувана фігурка юного героса.

К. MAJEWSKI

QUELQUES BRONZES ANTIQUES DU MUSEE UNIVERSITAIRE DE LVIV

L'auteur présente la description analytique de quatre bronzes de la collection du Musée universitaire d'archéologie à Lviv.

1. La tête d'Alexandrie (N de l'invent. IV, 10). La figurine représente la tête de jeune femme couverte de la peau d'une tête d'éléphant (*exuviae elephantis*). On peut supposer qu'elle a été appliquée sur un vase décoré ou sur l'autre pièce quelconque. Dans la bronzerie antique ce motif de la décoration est très rare. Le Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Nationale à Paris (Collection Fouquet) possède le plus beau spécimen de ce genre. Selon l'auteur, la figurine du Musée universitaire de Lviv par le degré de l'interprétation plastique surpasse celle de la collection Fouquet. En se rangeant du côté de M. P. Perdrizet et ses arguments, l'auteur pense, que notre figurine représente Alexandrie.

2. *Lar familiaris* (N de l'invent. IV, 12). La figurine (au point de vue de bronzerie, d'un travail médiocre), représente un lar en danse. Ce type des *larum* (*lares ludentes*) fait son apparition, probablement, déjà au temps de la 2-me guerre punique. Le culte des *larum* a épanoui sous Auguste. Parmi de *lares ludentes* on peut distinguer deux groupes: *lares* en danse avec des gestes animés et *lares* en danse aux gestes tranquilles. Notre figurine appartient au deuxième type. S'appuyant sur les données de l'analyse du style l'auteur tient que notre figurine est de provenance italienne et date probablement du début de l'empire.

3. Figurine d'un adolescent de style archaïque (N de l'invent. IV, II). C'est linéarisme prononcé et peu de mollesse en formation de la figurine qui penchent l'auteur à chercher d'analogie de style avec des produits de la bronzerie étrusque, notamment avec des figurines confectionnées sous l'influence de la sculpture archaïque grecque, et l'amènent à l'assertion que notre bronze parvient d'un atelier de province étrusque.

4. Jeune héros (N de l'invent. IV, 13). Dans la plastique grecque en bronze la représentation de jeune homme nu au manteau, dont le pan est ramené sur l'épaule gauche — d'Hermès ou de jeune héros — était très répandue. Apparemment notre figurine représente ce dernier. On peut la ranger parmi les produits des ateliers italiens révélant des traditions de la bronzerie grecque qui remontent à l'époque classique.

²⁸ W. L a m b, там же, р. 221 дд.

М. МАКАРЕВИЧ

(Київ)

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ В С. РАКОВИЧАХ РАДОМИСЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В 1939 р. з с. Раковичі Радомиського району Житомирської області було передано до Інституту археології Академії наук УРСР кілька археологічних знахідок, випадково виявлених у різних місцях цього села.

Колгоспник Хаєнко в урочищі „Голійовка“ знайшов клинчасту сокиру з шліфованим лише при лезі кінцем, вироблену з кременю плямисто-сірого кольору, характерного для Полісся (розміри: довжина — 14,7 см, товщина 0,8—2,2 см, ширина — біля обуха 2,0 см, посередині 4,3 см, леза 5,9 см; (рис. 1,1). В цьому ж урочищі знайдено й сокиру шліфовану (рис. 1,10) з сірого каменю з свердленим отвором для держака (розміри: довжина — 11,8 см, ширина обуха — 3,0 — 2,8 см, ширина в місці отвору — 6,0 см, діаметр отвору 2,3 — 2,6 см, ширина леза — 4,6 см, товщина вздовж отвору 3,5 см). Колгоспник Лисиця в урочищі „Топильня“ виявив дві речі: сокиру довгастої форми та грузило (рис. 1, 3 та 8); сокира за матеріалом та технікою обробки аналогічна до вже описаної (розміри: довжина 12,7 см, ширина в місці отвору по діаметру — 4,3 см, діаметр отвору 1,7—2,0 см, ширина леза — 4,2 см, ширина по довжині отвору — 3,4 см, ширина обуха — 3,0 см); грузило з добре опаленої глини, сірого кольору (довжина — 4,4 см, діаметр 3,2—3,4 см, діаметр отвору 0,7—0,8 см). В урочищі „Лужки“ Меліневський знайшов у різних місцях 4 прясельця феодальних часів з шиферу червоного кольору та нижню частину сокири з сірого каменю (рис. 1; 4, 5, 6, 7, 9). Гонтар знайшов сокиру з кременної конкреції жовтосірого кольору довгастої клинчастої форми, овальної в перекрої, з коричневожовтою коркою, яка вкриває один край від обуха майже до леза. Кінець сокири, при лезі, шліфований. Розміри: довжина — 13,8 см, ширина леза — 2,6 см, ширина 3,0—4,1 см, товщина 2,1—3,1 см (рис.1, 2).

В більшості своїй зібраний у с. Раковичі матеріал належить до кінця неоліту та енеолітичної доби. Клинчаста сокира (рис. 1,2) цілком нагадує таку ж сокирку, виявлену нами в 1939 р. під час археологічних розкопів трипільського поселення на городищі „Червона Гора“ в с. Городську Коростишівського району Житомирської області.

Такі окремі знахідки, доповнюючи наші дані з археологічної літератури, становлять значний внесок у науку; але недостатнє обстеження і вивчення місць окремих випадкових знахідок не давало можливості ро-

бити належні висновки у питанні висвітлення окремих культур на території Полісся.

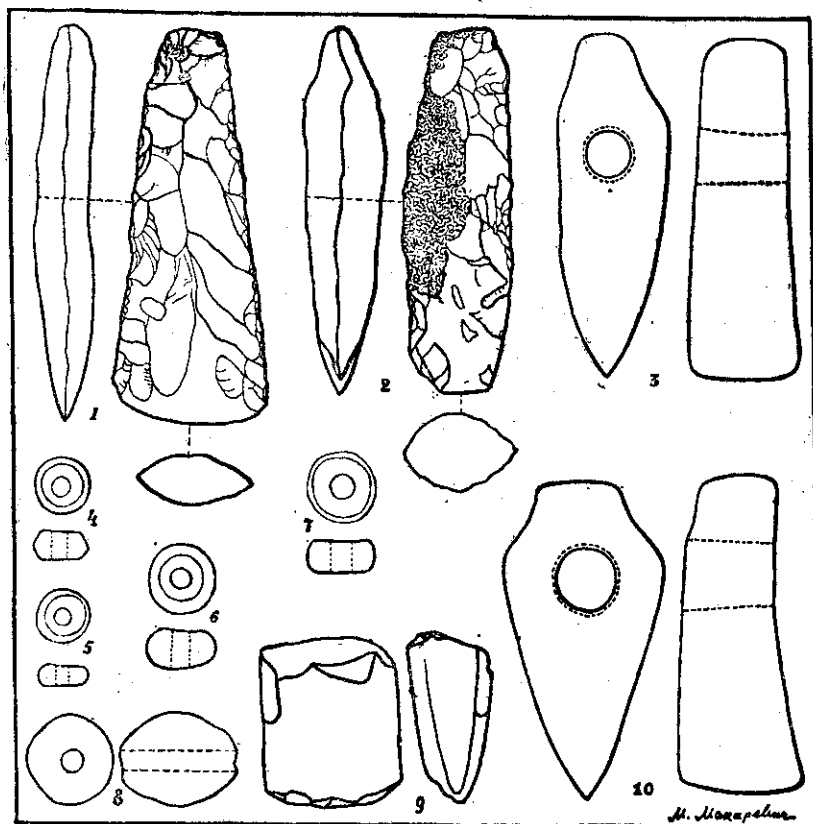

Рис. 1. Знахідки з с. Раковичі Радомиського району на Житомирщині.
Fig. 1. Objets préhistoriques trouvés aux environs du v. Rakoviči, arrond. Radomysl, départ. Żytomir.

В експедиційному плані робіт Інституту археології на наступні роки враховуються всі окремі повідомлення про випадкові археологічні знахідки, і в місці їх виявлення надсилатимуться розвідкові групи.

M. MAKAREVYČ

TROUVAILLES PREHISTORIQUES AU VILLAGE RAKOVIČI

(arrondissement Radomysl'; département žytomir)

En 1939 on a envoyé à l'Institut d'Archéologie de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine quelques objets archéologiques recueillis aux différents endroits du village Rakoviči de l'arrondissement Radomysl' (département Žytomir) : une petite hache en silex gris tacheté, particulière à Polyssja, légèrement polie au tranchant; une petite hache de pierre grise perforée; une petite hache allongée tout à fait analogue à la précédente et un poids d'argile grise bien calciné. Au même endroit on a trouvé quatre fusaioles de chiste rouge de l'époque féodale, la partie inférieure d'une hachette de pierre grise et une petite hache en pierre jaunâtre qui rapelle celle qui fut recueillie pendant les fouilles à Trypillja (arrond. Korostyšiv).

Ф. КОПИЛОВ
(Київ)

ЩЕ ОДНА ЗНАХІДКА ФАРБИ ТРИПІЛЬСЬКИХ ГАНЧАРІВ

У звідомленнях про розкопи так званих „трипільських площадок“ не раз згадувалося про знахідки фарби, якою трипільці розмальовували свій посуд і, мабуть, житло. Про це згадують як старі, так і радянські археологи¹.

Восени 1937 р. автор цих рядків взяв участь в археологічній розвідці в околицях с. Стара Буда на Звенигородщині, організованій Інститутом історії матеріальної культури АН УРСР і Уманським музеєм під керівництвом М. К. Якимовича.

Метою розвідки було виявлення території, на якій розташовані рештки площадок трипільської культури, знайдені М. К. Якимовичем в 1905—1907 рр. Розвідка встановила густу насиченість рештками трипільської культури всієї площі с. Стара Буда. Нашу увагу спинило оповідання гр. Мусіондзьона про те, що за кілька років на дорозі проти його садиби весняна вода вирила яму, в якій виявився шар червоної глини. Цієї глини-фарби була така кількість, що місцеві пожилці брали її для оздоблення та фарбування своїх хат².

Щоб з'ясувати походження цієї фарби і умови її залягання, на вказаному місці (серед дороги, на захід од хати), було закладено розвідковий шурф, мірою 1,0×0,75 м. В ході робіт шурф було розширено до розміру 1,0×1,50 м. До глибини 0,15 м ішла перемішана земля. Трохи глибше почали траплятись дрібні шматочки фрагментів трипільської кераміки та зрідка зернята темночервоної бурякового кольору глини. Грунт почав набирати червонуватого забарвлення. В напрямі до садиби гр. Мусіондзьона забарвлення ґрунту ставало дедалі інтенсивніше, і все більше траплялося фрагментів трипільської кераміки. Нарешті, на глибині 0,30 — 0,40 м виявлено велику кількість уламків типового розмальованого трипільського посуду (як потім з'ясувалося, не менше як од 7 різних посудин).

¹ Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья. К., 1914. с. 44, с. Вереме: „...в двух небольших грушевидной формы сосудах находилось — в одном черное вещество в виде порошка, а в другом такое же вещество бледно-розового цвета...“ фон-Штерн Е. Р. Доисторическая греческая культура на юге России (Труды XIII Археологического съезда, т. I, с. 13): „В этой глиняной глыбе находились округленные комья красной охры — в одном случае с явными отпечатками пальцев“. Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломійщина. „Трипільська культура“, т. I, К., 1941, с. 27, „...на дні посудини були знайдені грудочки темночервоної вохристої фарби...“

² За словами М. К. Якимовича, в 1905—1907 рр. він знайшов в с. Стара Буда кілька трипільських посудин з фарбою на садибі гр. Мусіондзьона та суміжних. Але в своєму звіті про розкопи в с. Стара Буда, вміщеному в „Отчетах Археологической Комиссии“ за 1906 (с. 106—108) и 1907 р. (с. 99—100) М. К. Якимович про цю знахідку не згадує.

Між цими уламками знайдено прошарки глини-фарби темнобурякового кольору і в порошокватому стані і в дрібних грудочках, в які вона, очевидно, злягалася від часу. Долі череп'я лежало просто на ґрунті, так само густо забарвленому через просякнення води, яка проходила перед тим крізь шар глини-фарби. Ніяких контурів ями навколо фрагментів посуду простежити не вдалося. Ще на глибині 0,15 — 0,20 м виявлено невеликий прошарок яскравочервоного кольору, що ішов на схід до межі садиби гр. Муسیونдзьона. Складався він з порошокватої маси, хоч і через нього, напевне, не раз проходила вода.

Шурф було розширено в напрямі цього прошарку. Спочатку, на протязі 0,25 м, приблизно, він ішов горизонтально, а потім почав заглиблюватися в напрямі на північний захід. На глибині 0,50 м яскравочервоний прошарок перетворився з вузької стрічки в „жилу“ діаметром у 0,15—0,20 м, яка заховалась під уламками роздавленого трипільського посуду. Як виявилось далі в процесі розчистки, фрагменти належали 5—6 посудинам. На жаль, жодна з посудин не мала повної кількості фрагментів, а дві посудини представлені лише поодинокими уламками.

Під цими фрагментами виявлено велику кількість глини-фарби обох кольорів: яскравочервоного і бурякового, першого значно більше.

Ґрунт навколо, що складається з лесу, забарвлений у червоний колір приблизно на 0,50 м. Фарба, виявлена між фрагментами посуду, здебільшого перемішана з ґрунтом, але траплялися і більші скупчення чистої фарби. З цих скупчень було взято зразки.

Загальна кількість посудин, фрагменти яких знайдено було в шурфі, становить коло 15 екземплярів. Жоден з них, проте, не мав повного комплекту фрагментів. За типами посудин можна розподілити так: мисок 2 (одна маленька, друга велика з вушками), біконічних посудин з вушками, вишиною від 0,50 до 0,80 м (виходячи з загибів бочків) — 3; посудин такої само форми меншого розміру і тонкостінніших, — теж 3. Решта уламків, через свою аморфність не дає можливості з'ясувати, якому посудові вони належать.

Всі фрагменти, крім двох маленьких, помальовані яскравочервоною фарбою. Деякі з них мають типовий трипільський орнамент темною, майже чорною, фарбою по червоному тлі. Незначна частина фрагментів має сліди перебування у вогні. Два маленькі аморфні уламки, не фарбовані, вироблено з тіста з домішкою піску; на них помітно так зване „смугасте загладжування“. Решта зроблена з добре відмуленої глини без усяких домішок.

Найцікавіші й найпоказовіші фрагменти відібрано для Уманського музею; взято також чотири пакунки зразків фарби обох кольорів.

Вищенаведене дає підставу думати, що розвідка потрапила на сховище фарби для посуду трипільських часів. На це вказує й знаходження фарби під уламками посуду і сам ґатунок її. Не зважаючи на довгий час майже безнастанного просякання води, фарба не перетворилася в аморфну масу, а лишилася в порошок. Очевидно, вона довго зберігалася в посудинах, фрагменти яких було знайдено. Дорога й розмивання водою зруйнували це сховище запасів фарби.

Частина уламків посуду була винесена водою на поверхню і зникла, частину їх знищили і старобудівці, які щоразу брали тут червону глину для підмазки печей і віконниць.

На жаль, зразу після розвідки не було зроблено хімічного аналізу привезених зразків³. Під час німецької окупації фашисти знищили та розграбували хімічну лабораторію Інституту археології АН, куди ці зразки було передано на визначення. Отже, склад старобудівських фарб лишається недослідженим. Втім ми маємо змогу взяти нові зразки їх з тих решток фарби, яка лишилася в достатній кількості і була нами закопана в шурфі.

F. KOPYLOV

NOUVELLE TROUVAILLE DES COULEURS DES POTIERS TRYPILLIENS

En 1937 l'auteur de cette information accompagné de M. K. Jaky-movyč a fouillé au village Stara Bouda (arrond. de Zvenyhorodka, dép. Kyjiv) l'endroit où l'argile de couleur rouge a été mise au jour par un cours d'eau. A une profondeur de 0,40 m. sous les débris de poteries peintes de la culture de Trypillja on a découvert une couche d'argile de couleur rouge foncée en poudre et en petites pièces. A une profondeur de 0,50 m au NO du premier gisement on a trouvé de même sous des débris de poteries une quantité de couleurs de diverse teinte: rouge, rouge claire et rouge foncée.

La quantité totale de poteries dont les fragments on a recueilli dans le creux s'élève au nombre de quinze exemplaires: 2 terrines, 3 grands vases biconiques, 3 petits vases de la même forme et d'autres poteries. Tous les fragments à l'exception de deux sont engobés. Quelques-uns sont décorés d'un ornement peint.

Tout porte à croire que l'investigation a tombé sur le dépôt de couleurs des potiers Trypilliens.

---

³ О. А. Кульська в своїй статті „Кераміка трипільської культури“ зазначає, що фарбою для рисунків була, як показав аналіз, старанно відмудлена й оброблена вохриста глина. (Трипільська культура, т. I, К. 1941, с. 314).

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР У 1944 РОЦІ

Інститут археології АН УРСР був поновлений 7 липня 1944 р. До цього часу Інститут існував як відділ археології Інституту історії і археології АН УРСР. Ця організаційна форма існування нашого археологічного закладу пов'язана була з структурними змінами в системі закладів Академії наук УРСР в період евакуації в 1942—1943 рр.

Реевакуація Академії наук УРСР в Київ наприкінці березня 1944 р. поставила перед нашим відділом археології ряд важливих організаційних завдань. Не перериваючи роботи за своєю тематикою, нечисленні співробітники відділу (6 чол.) повинні були впорядкувати приміщення, яке займав Інститут археології до евакуації (по бульвару Шевченка, 14), й зробити його придатним для роботи, розшукати і концентрувати в цьому приміщенні все господарське та наукове майно, яке лишилося після господарювання в Києві німецько-фашистських окупантів. Разом з цим, потрібно було провести збирання розпорошених археологічних кадрів, організувати переїзд до Києва запрошених до роботи нових працівників, а також поновити й усталити зв'язок із спорідненими або близькими закладами.

Протягом квітня—червня 1944 р. значна частина цих завдань була виконана. Приміщення Інституту приведено до ладу (засклено більшість подвійних вікон, проведено необхідні слюсарські і столярські роботи), розшукано і приставлено до приміщення Інституту більшість меблів, розшукано, переглянуто й перенесено до Інституту більшість архівних матеріалів і значну частину книг бібліотеки, збільшено кількість наукового персоналу (до 10 чол.) і підібрано допоміжний персонал, налагоджено зв'язки з багатьма закладами Києва, з установами обласних центрів УРСР, з установами Ленінграда і Москви.

Ця велика і віддана робота створила можливість для ширшого розгортання діяльності відновленого на початку липня 1944 р. Інституту археології.

При поновленні Інституту була затверджена така його структура: 1) відділ археології суспільств первісно-общинного ладу, 2) відділ археології скіфо-сарматських племен і античних міст, 3) відділ археології слов'янських племен і міст Київської Русі, 4) Ольвійський історично-археологічний заповідник, 5) бібліотека й архів, 6) лабораторія реставрації і консервації. В третьому кварталі 1944 р. до складу Інституту був включений Львівський відділ.

Склад працівників на кінець 1944 р. в Інституті разом з Львівським відділом 22 наукових співробітники і 10 чол. обслуговуючого і науково-допоміжного персоналу. Крім того, Інститут закликав до своєї роботи

(на договірних принципах) ряд позамісцевих археологів (з Харкова, Одеси, Москви і Ленінграда), які працюють над українською тематикою.

Незабаром був затверджений тематичний план Інституту та його Львівського відділу. В цьому плані передбачено 10 тем для Інституту і 5 тем для Львівського відділу. Але фактично робота провадилася над 19 темами, бо 4 теми були додатково доручені співробітникам, які приїхали до Києва на роботу в четвертому кварталі 1944 р.

У проблемі „Історія і пам'ятки епохи первісно-общинного ладу на Україні“ опрацьовувалися такі теми: „Період бронзи на Волині“ (О. Ф. Лагодовська), „Пам'ятки первісного суспільства на середній Наддністрянщині“ (М. Я. Рудинський).

У проблемі „Історія і пам'ятки скіфо-сарматської епохи на Україні“: „Похоронні спорудження та влаштування жител у скіфів за археологічними даними“ (Є. Ф. Покровська), „Могильник культури полів поховань біля села Корчоватого під Києвом“ (І. М. Самойловський), „Пам'ятки культури полів поховань у північно-західній Україні“ (Є. В. Махно).

У проблемі „Історія і пам'ятки слов'янських племен на Україні“ опрацьовувалися теми: „Райковецьке городище“ (В. К. Гончаров), „Матеріали для складання археологічної карти Києва та його околиць“ (Д. І. Бліфельд), „Військове минуле українського народу за археологічними пам'ятками, ч. III. Зброя українського війська“ (Л. Д. Дмитров), „Нариси з історії України“ (Л. М. Славін).

Для Львівського відділу затверджено такі теми: „Доба полів поховань в західних областях УРСР та питання ранньослов'янської культури“ (М. Ю. Смішко), „Альбом пам'яток доби полів поховань перших сторіч нашої ери за збірками львівських музеїв“ (М. Ю. Смішко), „Глиняна пластика тріпільської культури в західних областях УРСР“ (К. К. Маєвський), „Мистецькі пам'ятки феодального Галича за останніми розкопами“ (І. Д. Старчук), „Археологічна карта античних стоянок на північному побережжі Чорного моря“ (Б. В. Білінський).

Крім цих робіт, О. Ф. Лагодовська закінчила попередню обробку архівних матеріалів С. С. Гамченка. До революції і протягом 20-х років С. С. Гамченко провів численні археологічні дослідження і відкрив велику кількість пам'яток матеріальної культури Волині та інших районів УРСР. Завдяки цій роботі можливо буде ввести в науковий обіг чимало нового археологічного матеріалу, що довгий час лишався без дальшого руху.

Скоро по реевакуації до Києва, в складних умовах війни, Інститут розпочав обслідування стану археологічних пам'яток України і організації справи їх охорони. Для цього був проведений ряд експедиційних виїздів: до Чернігова, Вишгорода, в Ольвію, в Нікополь та його околиці, в Ізюм і його околиці. Ці виїзди дали можливість зафіксувати величезні руйнування, яких заподіяли німецько-фашистські окупанти найвидатнішим пам'яткам, і в ряді пунктів добитися поліпшення справи охорони пам'яток.

В Києві була організована і працювала експедиція археологічного догляду, яка провадила археологічні спостереження над роботами на Хрещатику, на садибі колишнього Михайлівського монастиря і по інших місцях.

Крім тематичного і експедиційного планів роботи на 1944 р., Інститут розробив перспективний план дослідницьких і експедиційних робіт на ближчі роки. Цей план був поданий на обговорення на Першу всесоюзн

археологічну нараду (див. Матеріали к всесоюзному археологическому совещанию. Академия наук СССР, Институт истории материальной культуры. Москва, 1945, с. 167—171. III. Предварительные материалы к перспективному плану исследовательских и полевых работ Института археологии Академии наук УССР).

Велику увагу приділив Інститут участі в святкуванні XXV річниці Академії наук УРСР. Інститут організував виставку, присвячену археологічним досягненням Академії наук УРСР (в складі загальноакадемічної звітної виставки). На ювілейній сесії (на засіданні Відділу суспільних наук 29 вересня) член-кореспондент АН Л. М. Славін зачитав доповідь на тему: „Археологічні заклади Української Академії наук за 25 років її існування“.

Одночасно Інститут готувався взяти участь в роботах Першої всесоюзної археологічної наради, яку скликала Академія наук СРСР на кінець листопада — початок грудня. Інститут провів значну роботу до цієї наради (подав ряд звітних матеріалів, перспективний план на ближчі роки, підготував матеріали до виставки). Наряду відкладено на лютий 1945 р.

Всі важливіші питання роботи обмірковувались на наукових і науково-організаційних зборах Інституту. Таких зборів після відновлення Інституту у другій половині 1944 р. відбулося 10. На цих засіданнях, крім повідомлень співробітників Інституту про виконання тем, заслухано доповіді співробітників І. Самойловського про Корчоватський могильник і Л. Дмитрова про Київський замок, план ювілейної виставки до XXV-ліття АН УРСР та виставки до Всесоюзної археологічної наради. На цих засіданнях було заслухано і обмірковано ряд інформацій і доповідей позамісцевих наукових робітників: Б. О. Рибаківа (Москва) про подорож до Чернігова в справі обслідування його пам'яток (5 вересня), Т. С. Пассек (Москва) „З історії найдавнішого землеробського населення на території України“ (25 вересня), Д. Ф. Красицького (Дніпропетровськ) „Розвідки Дніпропетровського музею в порожистій частині Дніпра“ (21 листопада), М. Кібальчича „Саркофаг Ярослава Мудрого“ (21 грудня). Заслухано також доповідь М. Л. Макаревича про наслідки польового археологічного вивчення Запорозьких січей влітку 1941 р.

Чималу роботу виконав Інститут в 1944 р. в ділянці культурно-масової освітньої роботи. Співробітники Інституту прочитали в Києві протягом другого півріччя 16 лекцій різним колективам і організаціям (робітникам на будівництві Хрещатика, в будинках культури на Сталінці і на Подолі, в будинку архітектора, в гвардійському дивізіоні авіації дальньої дії, в підшефному госпіталі) переважно на теми з історії стародавнього Києва та з історії Хрещатика.

В 1944 р. Інститут здав до друку та підготував ряд статей і матеріалів, з яких відмітимо головні: 1) В № 2 „Наукових записок Інституту історії і археології“, який друкується, вміщені статті наших співробітників — О. Лагодовської, М. Сібільова, Л. Дмитрова; 2) стаття Л. Дмитрова „Археологічне вивчення Нікопольщини (1935—36 рр.)“ підготована до чергової книги „Наукових Записок“ Інституту історії України; 3) стаття Л. Славіна „Ольвія, як міське поселення“ надрукована в I томі Ювілейного Збірника, який вийшов з друку; 4) стаття Л. Славіна „На порозі історії українського народу (Древні слов'яни на території Украї-

ни)“, надрукована в № 5—6 журналу „Українська література“ за 1943 р., який вийшов в 1944 р.; 5) підготовано до друку I том неперіодичного видання „Наукові Записки“.

Спинимося на стані науково-допоміжних закладів Інституту в 1944 р.

Інституту пощастило розшукати і перенести до свого приміщення лише частину своєї бібліотеки і наукового архіву. Значну частину бібліотеки (до 8.000 кн. од.) та архівних матеріалів вивезено німецько-фашистськими окупантами з Києва, причому майже всю цінну археологічну літературу, як монографічну, так і періодичну. Протягом другого півріччя 1944 р. проведено велику роботу по впорядкуванню повернених книжкових фондів археологічними виданнями через звернення до ряду наукових закладів і видавництв (переважно в Москву, також в ряд обласних центрів УРСР).

Значна частина колекцій Інституту, які лишилися в Києві, теж була вивезена німецько-фашистськими окупантами. Залишки колекцій Інститут передав Республіканському державному історичному музеєві з правом одержання в разі потреби для наукового опрацювання. У другій половині 1944 р. Інститут переніс до своїх приміщень для наукового опрацювання колекції Ольвії, Райковецького городища, Вишгорода, Києва (Михайлівський монастир, Десятинна церква).

Експериментально-технічна база Інституту перебуває в стадії організації. Інститут повинен організувати і обладнати: а) лабораторію для реставрації та консервації, б) фотолабораторію, в) фонд експедиційного обладнання. За друге півріччя 1944 р. розшукано і повернено до Інституту частину устаткування для реставрації і консервації, одержано від академічного відділу технічного постачання деяке устаткування для цієї лабораторії і для фотолабораторії. Дещо закуплено на приватному ринкові і в державних крамницях. Проте, все це в дуже малій ще мірі може задовольнити потреби Інституту.

Закінчуючи ці відомості про життя Інституту археології в 1944 р., не можна не визнати, що він провів чималу роботу по науково-організаційній і по науково-дослідницькій лінії. За досить короткий час — близько півроку — Інститут археології розгорнувся, як самостійний науково-дослідний заклад, і почав науково-дослідницьку і польову роботу.

Треба взяти на увагу, що в 1944 р. Інститут зазнав ряду труднощів у всіх ділянках роботи: в забезпеченні кадрами, в підвищенні кваліфікації молодших співробітників, в недостатності видавничих лімітів, у відсутності багатьох спеціальних видань, в незабезпеченості лабораторним устаткуванням, в недостатності господарського устаткування. Над усуненням цих труднощів і хиб колектив Інституту повинен посилено працювати, щоб перетворити Інститут археології в міцний академічний заклад, центральний заклад археологічного вивчення УРСР.

Є. Дзбановський

ЛЬВІВСЬКИЙ ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР В 1944 р.

Оглядаючи досягнення західноукраїнської археологічної науки в 1944 р., доводиться поділити цей рік на дві нерівні частини. Перша частина року, до кінця липня, — період німецько-фашистської неволі, коли окремі львівські археологи могли працювати тільки потай у приватних кабінетах. Друга частина, з серпня цього року, — час визволення і разом з тим відродження наукових можливостей в радянській дійсності.

З визволенням Львова героїчною Червоною Армією почався у Львові гарячий організаційний період, що його завданням було якмога швидше ліквідувати злочини німецьких окупантів і налагодити наукове життя культурно-наукового центру західної України. У цю велику відбудовну роботу включаються також і львівські археологи. М. Смішко бере активну участь у відновленні роботи львівської філії Академії наук, К. Маєвський допомагає організувати археологічний відділ Львівського історичного музею. Як консультанти вони допомагають відбудувати експозицію археологічного відділу музею, що після відходу німців зовсім не існувала, і разом з третім працівником Львівського відділу Інституту І. Д. Старчуком беруть участь у відновленні праці історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка, в якому організують кафедри археології та історії стародавнього світу.

З половини серпня 1944 р. починається нормальна праця в Львівському відділі Інституту археології АН УРСР. В його складі 4 наукові співробітники та технічно-допоміжний персонал. За цей, відносно короткий, час наукові робітники виконали значну роботу. Перше всього, розробляється основна індивідуальна тематика.

К. К. Маєвський закінчує працю: „Глиняна пластика трипільської культури в західних областях УРСР“. Аналізуючи приступні йому речові матеріали з львівських музеїв та літератури, він подає загальну характеристику пластики трипільської культури на цій території, а далі вивчає окремі керамічні верстати в Кошилівцях, що з них вийшли глиняні статуетки. Порівняння цього матеріалу з пластикою східних областей України і Румунії, а далі з пластикою егейського басейну і Передньої Азії в III і II тисячоріччях до нашої ери, дозволяє авторові ствердити, що трипільська пластика розвивається самостійно. Спочатку вона виявляє себе в примітивно схематичному стилі, і лише згодом, під впливом південного Сходу, переходить на стиль натуралістичний, що перейшов на території України процес схематизації. В пізніших фазах розвитку з'являється натуралістично-схематизована пластика, типова для Кошилівців. Крім цього, автор приходить до висновку, що деякі мотиви трипільської фігурної (людської) пластики (жіноча постать з дитиною, си-

дяча жіноча постать) пройшли в трипільське середовище з Передньої Азії в III тисячоріччі до нашої ери. Це період торговельних зв'язків між Месопотамією і південно-східною Європою через Троаду — шляхом імпорту міді.

І. Д. Старчук закінчує першу частину праці „Мистецькі пам'ятки феодального Галича“, в якій розглядає керамічні декоративні плитки — невеликі квадрати 16×16 см, із штампованою декорацією грифів, фантастичних птахів і рослин. Автор студіює генезис і розвиток тих декоративних мотивів і прагне довести походження їх з Ірану. Найбільше таких мотивів в сасанідському декоративному мистецтві. Там треба шукати джерела, звідки перейшли вони у феодальну добу на близький Схід та в Європу. На сході Європи найкраще збереглися ірансько-перські мотиви в трохи переробленому вигляді на володимирсько-суздальських церквах XII—XIII сторіч. Про існування подібних декоративних мотивів в Галичі і Холмі знаємо досі тільки із скупих письмових джерел. Плитки з Галича, що походять, мабуть з придворної княжої церкви Спаса, пов'язуються без сумніву з декораціями церкви Дмитрія у Володимирі на Клязьмі. Автор ставить своїм завданням довести це в своїй праці і пробує висвітлити питання, звідки вони виходили: чи з Володимира чи з Галича. Далі він прагне вказати місце княжого двору та придворної церкви Спаса в Крилосі.

Проблему зв'язків доби полів поховань перших сторіч нашої ери з ранньофеодальним періодом на території західних областей УРСР порушує в своїй тематиці М. Ю. Смішко. Його праця „Пізня доба полів поховань в західних областях УРСР та питання ранньослов'янської культури“ має завданням систематизувати і проаналізувати досить фрагментарний матеріал і, спираючись на висновки, виявити спільні елементи в культурі населення обох згаданих періодів. Провідна думка цієї праці: довести, що слов'янські племена — давні автохтони теперішніх західних земель України, всупереч тенденційним гіпотезам німецьких археологів про суцільне германське заселення тих земель в перші сторіччя нашої ери. Докладний типологічний аналіз речового матеріалу створить наукову підставу для твердого хронологічного визначення великої кількості пам'яток, не визначених до цього часу. Мета праці: заповнити прогалину, яка існувала в археологічних дослідках щодо населення V—IX ст. н. е., і на цій основі дати змогу побудувати докладну хронологію археологічних пам'яток ранньофеодального періоду.

Такі є головні наслідки наукової праці окремих співробітників львівського відділу за порівняльно короткий час діяльності з серпня по грудень 1944 р. В плануванні тематики 1945 р. за окремими науковими працівниками лишаються ті ділянки, в яких вони виявили себе добрими знавцями. Продовжуватиметься праця над мистецькими пам'ятками феодального Галича (І. Д. Старчук) та в питаннях слов'янської культури ранньофеодального періоду (М. Ю. Смішко). Крім того, М. Ю. Смішко розпочне типологічно-хронологічну працю „Фібули перших сторіч нашої ери на території України“. Намічена праця матиме основне науководослідне значення для розробки хронології пам'яток перших сторіч нашої ери.

Для налагодження правильної наукової праці львівський відділ віддає тепер особливу увагу поширенню бібліотечних фондів і перевірці на-

явних музейних фондів, які лишилися у Львові після німецької окупації, та доповненню їх новими матеріалами. В тісному зв'язку з утворенням музейної бази сплановано польові археологічні експедиції на 1945 р. Проектується дослідження стоянок неолітичної доби, польова розвідка на території античних колоній північно-західного Причорномор'я та на стоянках доби полів поховань.

В цих кількох рядках окреслено науково-дослідну й організаційну роботу Львівського відділу Інституту археології АН УРСР в 1944 р. Досить значну роботу виконано тільки дякуючи тим сприятливим умовам, що їх створили для наукової праці партійні і радянські організації в тяжкий час Вітчизняної війни. Бажання всього колективу нашого Відділу — виправдати довір'я і піклування партії та уряду і напружено працювати над створенням нових наукових цінностей у ділянці археологічної науки.

М. Смішко

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ІЗЮМЩИНИ

За двадцять п'ять літ роботи на Дінці, на ділянці його течії поміж Білгородом і стан. Каменською М. В. Сібільов відкрив і обслідував понад 300 стоянок, серед яких є палеолітичні, неолітичні і з доби бронзи, багато селищ, городищ, могильників. Цю частину Дінця дослідник сховадив уздовж і впоперек. Зібрані ним найцінніші археологічні матеріали під час знищення двох музеїв, де вони переховувалися — Ізюмського й Святогорського, пощастило врятувати не менш як на 75% і вивезти їх до Уфи, щоб передати Інституту археології АН УРСР.

Тепер увесь цей матеріал, як і науковий архів М. В. Сібільова, переданий до Інституту для впорядкування, вивчення і підготовки до публікації. Складається особня карта археологічних пам'яток, відкритих і досліджених М. В. Сібільовим понад Дінцем та по його притоках.

До осені 1941 р. М. В. Сібільов щороку відвідував стоянки, доповнюючи зібрані раніше матеріали новими знахідками. На деяких з них, як от: Миньївській, Дронівській і 2-ій Студенській, провадилися розкопи. Стан пам'яток бувало відповідно фіксовано. На превеликий жаль, за роки війни частина записів загинула.

У вересні 1944 р. мене було відряджено на Донець для обслідування стоянок. Мені пощастило побувати лише на 20 стоянках і 5 городищах у межах Ізюмського, Червонолиманського та Слов'янського районів.

За три роки війни стоянки не обслідувано. За цей час вони дуже позаростали травою, деякі й чагарником, наприклад, „Заїмка“ під Ізюмом. Всі вони в тій чи іншій мірі потерпіли від воєнних дій. Більшість стоянок зазнала пошкоджень від влаштованих на них бліндажів, окопів, дзотів, землянок, дротяних загород тощо. Місцями вони розвернені ямами від снарядів, всипані масою осколків. Особливо понівечені стоянки Студенські, Яремівські і одно городище в ур. Царево. Майже знищено одну з найцікавіших стоянок — Миньївський Яр — де свого часу було знайдено вироблену з крейди статуетку Костьонківського типу і гостродонну посудину типу данських кьекенмедінгів. По ній, і саме на тій ділянці, де провадилися розкопи, пройшла дорога від мосту через Донець до м. Слов'янська, і по боках її зяють ями, з яких беруть глину.

Майже з певністю можна сказати, що й інші стоянки, розташовані понад Дінцем та по його притоках недалеко від Дінця, не могли заціліти непорушені, бо Донець був місцем запеклих і довгих боїв.

Дослідження археологічних пам'яток Дінця, відкритих М. В. Сібільовим, має бути продовжене й поглиблене. Немає людини, яка з такою самовідданістю працювала над вивченням Ізюмщини протягом 25 літ, та його праця не може увірватися, спинитися.

С. Одинцова.

НІКОПОЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

Нікопольська експедиція Інституту археології АН УРСР відновила свої дослідження після перерви з літа 1940 р., коли, нарешті, розгорнулися широкі розкопки на Кам'янському городищі і майже закінчено було дослідження Нікопольського могильного поля. В 1944 р. ми ставили за мету обслідувати стан пам'яток після війни. Тут більше двох місяців точилися жорстокі бої за ліквідацію Кам'янського плацдарму німців. Доценту пограбований окупантами цей багатющий район був майже зовсім позбавлений транспортних засобів. Тому наміри наші довелось обмежити обслідуванням лише найважливіших пам'яток району.

В обслідуванні, крім керівника експедиції, взяли участь науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Є. Ф. Покровська і чотири студенти Московського державного університету. Земляні роботи обмежились рядом зачисток на місцях пошкоджень і невеликим розвідковим розкопом на поверхні Кам'янського городища.

Обслідування Нікопольського могильного поля показало, що воно більш-менш збереглося, крім найбільшої могили, понівеченої німецькою зенітною установкою, яка поспувала не менше, як одинадцять впускних поховань.

Обслідування двох зацілілих в районі царських скіфських могил — Нечаєвої та Орлової, у відстані 65 км на північний захід від Нікополя, виявило дуже прикре пошкодження їх спостережними пунктами, ходами сполучень і бліндажами. По структурі обох цих насипів воєнні спорудження розміщено по схилу на південь. Вже почалось розмивання цих схилів, що загрожує дальшим руйнуванням пам'яток і вимагає якнайшвидшого проведення розкопок.

Значно посповані також і поля славнозвісної могили „Солоха“, які лишилися недосліджені. На ній містився німецький спостережний пункт і тут було збудовано кілька бліндажів. У стінках двох бліндажів виявлено жалюгідні рештки двох, принаймні, впускних поховань.

Під час обслідування цих пам'яток зареєстровано й детально описано кілька десятків могил різної величини і форми.

На Копиловській січі, де перед війною проводив розкопи М. Л. Макаревич, як виявилось, все в порядку. Зібраний тут підйомний матеріал підтвердив давніші вказівки про наявність тут скіфських древностей.

На городищі проведено заплановану ще на 1941 р. зачистку вала в кручі над Білозерським Лиманом. Крім того, зроблено розвідковий розкоп в одному з могиліподібних насипів на знаменській ділянці городища. В ньому виявлено лише вузьку і неглибоку яму, орієнтовану зі сходу на захід, яка не мала культурних решток. Яма, скоріш за все, могильна. Серед робіт на городищі ми заплануємо надалі й дослідження цих насипів, щоб з'ясувати зв'язок їх з основним культурно-історичним вмістом городища.

Б. Граков

СТАН ОЛЬВІЙСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

(біля села Парутинна Очаківського району Миколаївської області)

Територію заповідника німецькі і румунські війська окупували в середині серпня 1941 р.

В період господарювання окупантів заповідник зазнав небувалого пограбування та руйнації.

Основні розкопані археологічними експедиціями ділянки („розкопи“) дуже заросли бур'яном. Краї розкопів обпливли. Ряд кладок і груп каменів, залишених експедиціями *in situ*, сповзли з своїх місць через розмив земляних основ під ними. Найістотніше порушення давніх будівель сталося на ділянці стародавніх оборонних стін біля Заячої балки: тут впало чимало каменів з середини верхніх рядів передньої стіни башти.

Варварські руйнації заподіяли війська окупантів на ділянці НГФ (розкоп Фармаковського 1909 — 1914 рр. в нижньому місті): для збудованого тут, біля східного краю, очевидно, приміщення для варті був взятий облицювальний камінь з ряду стародавніх будівель цієї ділянки: з південно-східного будинку, розташованого на схід від вулиці, з південно-західного приміщення будиночка з трапецієвидним двориком, з відкритого останніми роками північно-західного приміщення (з нішею) південного будиночка, а також з інших будівель.

Величезної шкоди нанесено пам'яткам заповідника земляними оборонними спорудами окупантів: ходами сполучення, кулеметними окопами і протитанковими спорудами. Все це було, напевне, пов'язане з тим, що румуни й німці передбачали можливість форсування Бугу нашими військами з допомогою машин-амфібій або танків по льоду Бугу (з лівого берега на правий). Ходи сполучення проходять через весь заповідник з півночі на південь, вздовж східного краю верхнього міста. Розміри ходів сполучення: глибина — 1,60 м, ширина — 0,50 м. В певних місцях цих ходів, всюди, звідки добре видно Буг і протилежний берег, були улаштовані індивідуальні окопи і кулеметні гнізда, устатковані брустверами, а часто й кам'яними викладками стінок.

Весь берег нижнього міста Ольвії підрублено і зроблено прямовисним. Отже вся берегова смуга Ольвії була значно підкопана, місцями в основі до 3 — 4 і навіть 5 м. Там, де берег нижнього міста був дуже високим, ця вертикалізація провадилася двома ярусами. Особливо серйозні пошкодження сталися в центральній частині берегової смуги. Тут був споруджений великий земляний ескарп з великим протитанковим ровом з крутою стінкою берега нижнього міста за ним. Розміри ескарпа з ровом: 40 — 50 м

довжини і 15—20 м вглиб нижнього міста. Тут же кілька казематів, впу- щених в землю. Цілком ясно, що ці земляні роботи перерізали сотні дре- вніх будівель, що при цьому було викинуто і знищено десятки тисяч речових пам'яток, цілих і фрагментованих.

Знищено всю дротяну огорожу міської території заповідника, не збе- реглося жодного стовпа, жодного метра колючого дроту.

Цілком знищено покриття над дромосами склепів „Зевсового“ і „Еври- сивія і Арети“: не збереглося жодного стовпа або крокви перекриття, жо- дного листа бляхи або черепиці.

Виведено з ладу будинок „Сигнальної станції“. Залишився лише ка- м'яний кістяк основної частини будинку. Всі дерев'яні частини — двері, віконні рами, стеля внутрішніх приміщень, підлога, перегородки, сходи круглої башточки, крокви перекриття і т. д. і т. інш., а також покриття залізного даху і шибки цілком знищені.

Будиночок інвентарної реєстрації знахідок (на садибі „Сигнальної станції“) і сарай — склад господарського майна (поблизу „Зевсового“ склепу) в значній своїй частині зруйновані: залишилися лише стіни до половини висоти.

„Археологічний будиночок“ на Широкий балці цілком розібраний.

Знищено покриття над ганчарною піччю розкопу „И“ і перекриття капітального будиночка — покриття над великою ганчарною піччю роз- копу НГ.

Розкрадено все господарське і наукове устаткування заповідника, що призбирувалося тут з 1901 р.: устаткування розкопочне (в тому числі колія), фотографічної лабораторії, гуртожитку, експедиційної їдальні і інвентарної реєстрації, а також всі меблі заповідника (пощастило розшукати і повернути на заповідник тільки вагонетки і поворотний круг вузькоколійки).

Розтягнуто будівельні матеріали, які були в заповіднику і використо- вувалися для робіт по консервації древніх будівель: черепиця, цемент і т. ін.

Вивезено з Ольвії музей (експонати виставки для екскурсантів і зразки всіх груп знахідок, що трапляються під час розкопок) і бібліо- теку заповідника.

В надзвичайно поганому стані перебувають розкопочні ділянки на городищах Ольвійської периферії, розслідуваних в останні роки оль- військими експедиціями: на Варварівському, Чортоватівському, Петухів- ському. Тут не залишилося жодного каменя від стародавніх будівель, ділянки дуже запливли і поросли бур'яном. Ходи сполучення, кулеметні гнізда й інші земляні споруди і тут прорізали ділянки городищ. На- приклад, безпосередньо на розкопочній ділянці Варварівського городища влаштовано площадку значних розмірів, очевидно для важкої гармати.

За переказами, були випадки самовільних хижачьких розкопів на те- риторії Ольвійського некрополя.

Як додаток до цього повідомлення, подаємо таку довідку про ви- везені окупантами частини ольвійських (і березанських) колекцій Мико- лаївського, Херсонського, Одеського і Київського історичних музеїв: з Миколаївського музею вивезено 75 проц. всієї ольвійської колекції; з Херсонського музею вивезені майже вся березанська і ольвійська ко- лекції; з Одеського музею вивезено понад половину пам'яток античного

відділу; з Київського музею вивезено близько 80 проц. ольвійської колекції.

Отже, Ольвійському заповідникові, справі вивчення Ольвії і грецько-скіфського періоду історії давньої людності на території України окупанти завдали великої, непоправної шкоди.

Л. Славін.

ВИВЧЕННЯ „КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ“

Навряд чи є тепер в археології України важливіша й більш актуальна і разом з тим менш розроблена проблема, ніж проблема „культури полів поховань“. Війна з фашистськими обскурантами ще дужче підкреслила важливість цієї проблеми.

Період від II сторіччя до нашої ери по V сторіччя нашої ери на території України, означений в нашій археології як період „культури полів поховань“, набирає особливого значення, і ми не помиляємося в твердженні, що на даному етапі наших археологічних вивчень він повинен стати на центральному місці.

Треба констатувати, що в цій галузі зроблено ще мало, але приємно разом з тим відзначити, що, починаючи з кінця 30-х рр. „культура полів поховань“ привернула до себе в Інституті археології АН УРСР належну їй серйозну увагу. До вивчення „культури полів поховань“ стала група дослідників, і хоч, на жаль, вона розпливлася в бурхливих хвилях Вітчизняної війни, але наслідки її роботи становлять безперечний внесок в археологію УРСР.

Робота йшла двома напрямками: збирання і кодифікації матеріалу і польового дослідження. Щоб оцінити її результати, досить буде лише нагадати список робіт, які зберігаються в портфелі Інституту археології АН УРСР.

Перед війною було підготовано до друку I том тематичного збірника „Культура полів поховань“, в який мали увійти (крім великої вступної статті, що подає широку бібліографію до питання в цілому) фактичний матеріал у вигляді таблиць та опису конкретного археологічного матеріалу і фактичної характеристики кожного з пунктів, де виявлено відповідні археологічні знахідки. Оброблено весь матеріал київського музею. Особливе місце серед цих робіт посів Черняхівський могильник.

Підготовлено до друку матеріали Черкаського музею. Готувалися до друку матеріали Дніпропетровського музею та музеїв північно-західної частини східної України, зокрема музею Житомирського і т. д. Почали оброблятися матеріали Дніпрельстанівських експедицій, наприклад, розкопів біля с. Привільного (Привільне датується I—III сторіччями нашої ери).

Крім того, було зроблено спробу зібрати матеріал для археологічної карти поширення цієї культури. Робота йшла знову у двох напрямках: зведення повідомлень про знахідки в літературі і фіксації конкретного матеріалу музеїв. Скупі уривчасті публікації та музейний матеріал (в основному лише Київського музею) дали можливість зафіксувати 171 пункт. Окрема карта поширення „культури полів поховань“ на території кол. Харківщини дала ще 30 пунктів. Тепер, не враховуючи пам'ятки „куль-

тури полів поховань“ по західноукраїнських землях, далось зафіксувати на карті понад 200 пунктів.

Цікаві роботи в царині вивчення „культури полів поховань“ дали і західноукраїнські археологи (див., м. інш., подання М. Ю. Смішка).

Серйозні зрушення намітилися за цей час і в галузі польових досліджень: розкопи поселення „культури полів поховань“ в с. Микільському (біля Дніпровських порогів), що виявили рештки ганчарної печі і кількох житлових споруд типу півземлянок; розвідка на порожистій частині Дніпра, розвідка по середньому Дніпру і спробний розкоп в с. Жуківцях, який крім житла (виявленого, але, на жаль, не дослідженого до кінця), дав інтересний археологічний матеріал, зокрема фрагмент унікальної посудини — глиняної імітації дерев'яних відер (аналогії є до нього в Східній Пруссії і датуються вони там V сторіччям нашої ери). Крім того, протягом 1940—1941 рр. Інститут археології провадив дослідження Корчоватського могильника, цієї справжньої археологічної перлини (див. ст. І. М. Самойловського), в якому виявлено понад 100 поховань, і який дав нам безсумнівні докази автохтонності носіїв Корчоватської культури, типологічно й хронологічно тотожної з культурою Зарубинецького могильника.

Обмежені рамками хронікальної замітки, ми не можемо дати ширший і детальніший опис виконаної роботи.

Ми розглядаємо її лише, як початок, як перші кроки на шляху до тієї широкої і поглибленої роботи по вивченню „культури полів поховань“, яку ставить перед собою Інститут археології АН УРСР, але, гадаємо, що вони не можуть не спинити на собі певної уваги. Вони свідчать, що така потрібна нам робота почалася і почалася добре. Завдання полягає в тому, щоб повернути до неї якнайбільше число дослідників, які спільними силами розшифрують ту дуже цікаву для нас сторінку історії найдавнішого населення території України, що сховалася під умовною назвою „культури полів поховань“.

Є. Махно

СУЧАСНИЙ СТАН АРХЕОЛОГІЧНИХ І АРХІТЕКТУРНИХ ПAM'ЯТОК ЧЕРНІГОВА

Влітку 1944 р. Інститут археології Академії наук УРСР разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР організували виїзд групи спеціалістів до м. Чернігова під керівництвом проф. Б. Рибаківа, щоб з'ясувати стан архітектурних і археологічних пам'яток Чернігова після хазяйнування в ньому фашистських загарбників, зробити невеликі рекогносцировки для визначення пунктів майбутніх стаціонарних дослідів і встановити відповідний контакт з цього погляду з місцевими партійними та радянськими організаціями.

Німецько-фашистські загарбники, які вирішили зробити Чернігів „пам'ятником сили німецької авіації“, звалили на місто ще в перші дні війни величезну кількість тонн металу і море вогню. Руйнування було завершене вже в часи німецької окупації міста. В результаті — наш тихий чудовий Чернігів обернувся на купу руїн, перетворений в жахливий пам'ятник німецького варварства.

Потерпіли в значній мірі і славетні пам'ятники чернігівської архітектури.

Чернігівський Спас, збудований на початку XI сторіччя, одна з найдавніших пам'яток монументальної архітектури на Русі, що збереглась до наших днів, на щастя, потерпіла, порівнюючи, мало: лише баня пробита снарядом. Тепер Спаський собор уже відремонтований. На жаль, це було зроблено без кваліфікованої консультації, і тому зруйноване в бані місце полагоджено на сучасному цементі, що може шкідливо відбитися на будові.

В значно гіршому стані знаходиться Борисоглібська церква, визначна будова кінця XI і початку XII сторіччя. Покрівля, вікна, двері, вся внутрішня оздоба по-варварському знищені. По суті від Борисоглібської церкви лишилися самі стіни.

В жахливому стані третя визначна будова часів Київської Русі — П'ятницька церква. Власне кажучи, П'ятницька церква зовсім зруйнована. Від неї лишилися тільки незначні рештки стін, що стремлять серед величезної купи руїн. В такому самому жахливому стані і чудова пам'ятка української архітектури XVII сторіччя — Катеринівська церква.

Краще збереглися у Чернігові пам'ятки археологічні. Цілком заціліли відомі могильники на Болдіних горах і в „кладовищі на березках“. Тільки Чорна могила ушкоджена траншеєю, яка, на щастя, пройшла не дуже глибоко.

Всі архітектурні та археологічні пам'ятки, і зруйновані й зацілілі, сфотографували і змалювали студенти Академії архітектури, прикомандировані до експедиції.

Не можна не згадати про ту величезну шкоду, що її нанесли німецькі вандали Чернігівському музеєві. Значна частина його збірок, найбільш цінна, була заздалегідь евакуйована в далекий тил. Але вивезти всі збірки не було змоги, і те, що залишилось, являло дуже цінні матеріали, знищення яких становить величезну втрату для науки.

Детально було обстежене Чернігівське стародавнє городище. На території між Спаським собором і так званим Мазепиним будинком виявлено на поверхні фрагменти кераміки часів Київської Русі. Це місце намічено до систематичних археологічних досліджень, які мають розгорнутися в найближчі роки. На узбережжі р. Стрижень виявлено рештки монументальної кам'яної споруди часів Київської Русі, яку так само намічено дослідити в найближчому часі. Вжито заходів до охорони цієї пам'ятки.

Місцеві партійні та радянські організації надзвичайно гостинно й доброзичливо поставились до роботи експедиції, усім їй допомагаючи. Взагалі слід відзначити, що Чернігівські партійні та радянські організації виявляють справжню турботу та піклування про пам'ятки місцевої старовини. Особливої уваги заслуговує той факт, що за генеральним планом відбудови Чернігова його найдревніша частина не забудовується. Вона залишена для археологічного дослідження, після якого на цьому місці буде розбитий великий парк. Все це є запорукою успіху археологічного вивчення Чернігова, одного з найстаріших міст нашої Батьківщини.

Д. Бліфельд

З М І С Т

I. СТАТТІ І РОЗСЛІДИ

М. Рудинський. (Київ). Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті	7
Б. Граков. (Москва). Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи?	23
М. Болтенко. (Одеса). Стародавня руська Березань	39
Б. Рибаків. (Москва). Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі	53

II. З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Л. Славін. (Київ). 25 років археологічних досліджень Академії наук УРСР	65
П. Борисковський. (Ленінград). Огляд історії вивчення палеоліту України	85

III. ЗВІТИ І ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПИНИ

І. Самойловський. (Київ). Корчоватський могильник	101
М. Смішко. (Львів). Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих	111
П. Третьяков. (Ленінград). Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскла	123
Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р. (з матеріалів наукового архіву Ін-ту археології АН УРСР)	141

IV. ПУБЛІКАЦІЯ ПАМ'ЯТОК

В. Блаватський. (Москва). Поліхромна ойнохоя з Ольвії	153
Ф. Штітельман. (Київ). Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського Історичного Музею	161
К. Маєвський. (Польща). Античні бронзи у Львівських збірках	165

V. ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ

М. Макаревич. (Київ). Випадкові знахідки в с. Раковичах Радомиського району Житомирської області	175
Ф. Копилов. (Київ). Ще одна знахідка фарби трипільських ганчарів	179

VI ХРОНІКА

Є. Дзбановський. Інститут Археології АН УРСР в 1944 р.	183
М. Смішко. Львівський Відділ Інституту Археології АН УРСР в 1944 р.	187
С. Одинцова. Археологічні пам'ятки Ізюмщини	190
Б. Граков. Нікопольська експедиція	191
Л. Славін. Стан Ольвійського заповідника Академії наук УРСР	192
Є. Махно. Вивчення культури полів поховань	195
Д. Бліфельд. Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова	197

TABLE DES MATIÈRES

Rudyns'kyj M. Le gisement paléolithique à Puškari et sa place dans le paléolithique d'Ukraine	20
Grakov B. Relations commerciales entre Olbia et les régions du Volga et de l'Oural	37
Boltenko M. L'ancienne Beresan' russe	50
Rybakov B. Les inscriptions du XII siècle dans la cathédrale de S-te Sophie à Kyjiv	64
Slavin L. Vingt cinq ans d'investigations archéologiques de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine	82
Boriskovskij P. Aperçu historique des études sur le paléolithique de l'Ukraine	98
Samojlovs'kyj I. La nécropole de Korčovate	109
Smiško M. La station de l'époque des champs d'urnes funéraires près de Viknyny Velyki	122
Tretjakov P. Enceintes slaves dans la région de haut Vorsklo	140
Les fouilles à Kyjiv sur la colline Kysilivka en 1940	150
Blavatskij V. L'oenoché d'Olbia	160
Štitelman F. Moules des pointes de flèche en bronze	164
Majewski K. Quelques bronzes antiques du Musée Universitaire de Lviv	173
Makarevyč M. Trouvailles préhistoriques au village Rakovyči	177
Kopylov F. Nouvelle trouvaille des couleurs des potiers Trypilliens	181

CHRONIQUE

E. Dzbanovs'kyj. L'Institut d'archéologie en 1944	183
M. Smiško. Section de l'Institut d'archéologie à Lviv	187
S. Odincova. Monuments archéologiques à l'arrondissement Izjum, départ. de Charkiv	190
B. Grakov. L'expédition de Nikopol'	191
L. Slavin. L'état actuel de lieu des fouilles à Olbia	192
E. Machno. L'étude de la culture dite „des champs d'urnes funéraires“	195
D. Blifeld. Monuments archéologiques de Černihiv	197

Друкарські помилки — Errata

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
22	12 зв.	dù vergence	divergence
24	2 зн.	R. Hennig	R. Hennig
33	2 зв.	d'Olia	d'Olbia
34	7-8 зв.	Hongire	Hongrie
46	5 зн.	свідчать про укріплення	свідчать, що укріплення
60	12 зн.	précédante	précédente
101	2 зн.	découverte	decouvert
133	Рис. 5	Другий медальйон надруковано в зворотній позиції	
138	9 зн.	Свиння	Свиня

ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Л. М. Славін, Ольвія, К., 1938, ст. 88.

Ольвія, т. I, К., 1940, ст. 302, табл. 49. Л. М. Славін, Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг.; М. М. Худяк, Терракоты; Е. И. Леви, Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.; Т. Н. Книпович, Керамика местного производства из раскопа „И“; О. А. Кульская, Химико-технологическое исследование ольвийских керамических изделий; М. А. Наливкина, Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.; И. Г. Подоличка, Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг.; А. Н. Зограф, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг.; А. С. Коцевалов, Эпиграфические памятники из Ольвийских раскопок в 1935 и 1936 гг.; С. А. Жебелев, Что понимать под „Борисфеном“ в IOSPE 12, 24; С. А. Жебелев, Ольвия и Мифрадат Евпатор (IOSPE, 12, 35); А. Н. Зограф, Находки понтийских монет мифрадатовского времени в Ольвии.

Трипільська культура, т. I, К., 1940, ст. 594. Т. С. Пассек, Трипільське поселення Коломийщина; Т. С. Пассек, Звіти про розкопки жител (площадок) № 1, 2, 4 і 11; Е. Ю. Кричевський, Звіти про розкопки жител (площадок) № 13, 23, 5 і 14; О. А. Кульська, Кераміка трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження); О. А. Кульська і Н. Д. Дубицька, Будівельні матеріали трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження); Е. Ю. Кричевський, Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937р.); М. Л. Макаревич, Археологічні дослідження в с. Білий Камінь; Е. Ю. Кричевський, Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок.

Л. Д. Дмитров, Перекоп, Ров и вал, К., 1940, ст. 106.

П. І. Борисковський, Людина кам'яного віку на Україні, К., 1940, ст. 130.

Т. С. Пассек, Трипільська культура, К., 1941, ст. 84.

Археологія, I, К., 1947, ст. 200.

ДРУКУЮТЬСЯ:

Палеоліт і неоліт УРСР, т. I, І. Г. Подоличка, Дослідження палеоліту в УРСР, М. В. Воеводський, Результати робіт Деснянської експедиції 1936—1938 рр.; В. І. Громов, Про геологічні умови залягання палеолітичних пам'яток з басейні р. Десни (попереднє повідомлення); І. Г. Подоличка, Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ (звіт про розкопки 1936—1938 рр.); М. Е. Воеводський, Крем'яні і кістяні вироби палеолітичної стоянки Чулатів I; М. А. Гремяцький, Фрагмент черепної кришки людини з палеолітичної стоянки Чулатів I; І. Г. Подоличка, Палеолітична стоянка Чулатів I (Крейдяний Майдан); Д. З. Галич, Палеолітична стоянка Чулатів II (короткий звіт про розкопки 1936 р.); П. І. Борисковський, Палеолітична стоянка Пушкарі I; М. А. Гремяцький, Частина зуба людини з палеолітичної стоянки Пушкарі I; І. А. Семенова, Палеолітична стоянка Пушкарі III (Сосонницький Рів); І. Ф. Левицький, Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.); О. М. Рогачев, Палеолітичні стоянки в Кайстровій балці; В. М. Евсеев, Палеолітична стоянка Амвросівка (попередній звіт про розкопки 1935 р.); І. Ф. Левицький, Сліди палеоліту коло Богодухова; О. М. Бадер, Петрогліфи Кам'яної Могили; Е. Ю. Кричевський, Рання неоліт і походження трипільської культури; Н. А. Вінберг, Бібліографія по палеоліту УРСР.

Б. М. Граков, Скіфи, Ст. 95.

Київ, бульвар Шевченка 14, Інститут Археології Академії наук УРСР.

Kyiv, Boulevard Ševčenko 14, L'Institut d'Archéologie de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine

2-50

Ціна 25 карб.

36/00/473